

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧, મૂલ્ય રૂ. ૧૥

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨, મૂલ્ય રૂ. ૧૫

સ્નેહમુદ્રા, મૂલ્ય રૂ. ૧

ઉપર લખેલાં પુસ્તકો નીચે લખેલે ઠેકાણે ત-
પાસ કર્યેથી મળશે.

મુંબાઈ:—કાલકાદેવી રોડ ઉપર અગીઆરીને રસ્તે
મદહારરાવ વાડીમાં
કર્તાની ઑફીસમાં.

„ „ એન. એમ. એન્ડ કંપની.

„ „ પંડિત જેઠાભાઈ મુકુંદજી.

સુરત:—એ. જે. પોસ્ટવાળા, નાણાવટ.

ભરૂચ:—જનરમાં રા. રા. સંતોકભાઈ જીવણરામ.

અમદાવાદ ગયામાં સાકરલાલ જીવાખીલાસની કં.

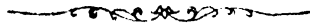
૫૦૫૮

સરસ્વતીચંદ્ર.

નવલકથા.

ભાગ ૨.

ગુણસુંદરીનું કુટુંબજી.

કર્તા

ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી,
બી. એ., એલ. એલ. બી., વકીલ, મુંબાઈ હાઈકોર્ટ.

“Shalt show us how divine a thing

“A woman may be made.”—

Wordsworth, To a Young Lady.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

મુંબાઈ;

નિર્ણયસાગર મુદ્રાયંત્રમાં મુદ્રાંકિત.

સંવત્ ૧૯૪૮. ઇ. સ. ૧૮૯૨.

મૂલ્ય રૂપિયા સવા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.

પૃષ્ઠ.

૧ મનોહરપુરીની સીમ આગળ.	૧
૨ બહારવટિયું મંડળ...	૫
૩ ઘાસના ખીડમાં ફરેલો	૧૫
૪ ગુણસુંદરી...	૨૫
૫ ગુણસુંદરી—(અનુસંધાન)...	૭૨
૬ મનોહરપુરીમાં એક રાત્રિ	૧૩૬
૭ જંગલ, અંધારી રાત, અને સરસ્વતીચંદ્ર	૧૫૫
૮ કુમુદસુંદરી સુવર્ણપુરથી નીકળી	૧૬૬
૯ પ્રાતઃકાળની તૈયારિયો	૧૭૧
૧૦ બહારવટિયાઓનો ભેટો	૧૭૮
૧૧ હોવાયલી આગનો બાકી રહી ગયેલો તનખો...	૧૮૧

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભાગ ૨.

ગુણસુંદરીનું કુટુંબજાળ.

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભાગ ૨.

ગુણસુંદરીનું કુટુંબજાળ.

પ્રકરણ ૧.

મનોહરપુરીની સીમ આગળ.

મનોહરપુરી સુવર્ણપુરથી દશેક ગાઉને છેટે છે. પુરાતન કાળમાં એ એક મહાન નગરી હતી. વિકાન, સ્વતંત્ર, અને પ્રતાપી રાજાઓનું તે રાજનગર હતું. કાળખળે તે રાજાઓને મ્લેચ્છ લોકે હતી લીધા અને મનોહરપુરીની અવદશા થઇ જતાં હ્યાં આગળ માત્ર એક ગામનું રહી ગયું અને મનોહરિયું, મનોરિયું વગેરે હ્રુદ નામોથી આગળાવા લાગ્યું. આજ એ ગામ રત્નનગરીના રાજાના પ્રદેશમાં હતું, અને દતિલાસપૂજક ચિત્તવાળા કારભારી વિદ્યાચતુરને તે પ્રિય હોવાથી તેની સવિશેષ સંભાળ લેવામાં આવતી હતી. વિદ્યાચતુરનો જન્મ પણ એ જ ગામમાં હતો. વળી ખીજનું પણ ઘણાંક કારણોને લીધે તેને મન એ ગામ પ્રિય લાગતું. વિદ્યાચતુરનું મોસાળ અને ગુણસુંદરીનું પિયર આ જ ગામમાં હોવાથી, તેમ જ આલ્યાવસ્થા તથા યુવાવસ્થાનો આરંભ આ દમ્પતીએ આ જ ગામમાં ગાળેલો હોવાથી, મનોહરપુરી ઉભયને મનોહર લાગતી અને “મનોહરપુરી” નામનો તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

સર્વ કૃત્રિમ વૈભવ નષ્ટ થવા છતાં ઈશ્વરે આપેલી સુંદરતા આ ગામને છોડી ગઇ ન હતી અને તેને લીધે તેમજ ખીજનું કેટલાંક કારણોથી ઘણાંક લોકને એ સ્થળ પરિચિત અને પ્રિય હતું. સુવર્ણપુર, રત્નનગરી, અને ઈંગ્રેજ રાજ્ય, એ ત્રણેના અધિકાર નીચેના પ્રદેશનું તે મધ્યસ્થાન હતું અને ત્રણે રાજ્યોની સીમ મનોહરપુરીની સીમ સાથે મેટતી હતી. આ રાજ્યોની તેમજ ઈશ્વરરચનાની સીમનું પણ તે મધ્યસ્થાન હતું. પશ્ચિમમાં અર્ધ ગાઉને છેટે સમુદ્ર હતો તેથી પ-

શ્રિમ પવનની હહેરો શીતળ તથા રમણીય થઇ ઉન્હાળાની દુઃસહતાને મનોહરપુરીમાંથી દૂર કરતી. ઉત્તરમાં સુંદરગિરિ નામના ન્હાના પશુ સુંદર પર્વતનો આરંભ થતો. ખીજી બે પાસ મ્હોટાં વન હતાં. પૂર્વમાં આંખાનાં વન, અતિ વિસ્તારી અસંખ્ય વડની ઘટાઓ, શેરડીનાં ખેતર ઇલાદિથી આ ન્હાના ગામડાની દક્ષિણીય રોકાઇ ગઇ હતી. ઉંચાં અને લીલાંસુકાં તાડનાં વન દક્ષિણ દિશામાં સુંદરતાની ધન્યો-પઠે ફરકતાં હતાં અને તેમનાં લાંબાં તથા ફાટ્યાંતુટ્યાં પાંદડાં પટા-વાળા ધ્વજપટથી જુદી જાતનાં ન હતાં. ભદ્રાનદીની સુભદ્રા નામની શાખા પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં આવી વાંકીચુકી ગતિથી ચાલતી સર્વ વનોમાંનાં પાંદડાં તથા ફળપુષ્પોને પોતાની છાતી ઉપર બેઠી બેઠી મંદ પશુ સ્થિર ઝીણો સુસ્વર કરતી કરતી તાડના મૂળ આગળ આવી સમુદ્રમાં ભળતી હતી. આ નદીને લીધે તાડના વનમાં ખીજી વનસ્પતિ પશુ ગુંથાઇ ગઇ હતી. ચૈત્રના શુકલપક્ષના આ સમયમાં ઉતરતા વસંત તથા આવતા ગ્રીષ્મનો સંધિ થતો હતો તે પ્રસંગે સુરંગિત મ્હોર તથા સુવાસિત કેરિયોથી ઉભરાતું આંખાતું વન અને ભરતી પામતો સમુદ્ર મનોહરપુરીની પૂર્વ પશ્ચિમમાં સુંદરતાના ત્રાજ-વામાં બ્રોળાતાં હતાં.

આંખાના વન અને તાડના વનને જુદાં પાડી સુવર્ણપુરથી નીકળતો રસ્તો નદીની પેઠે ઉભય પાસનાં વનના તટ વચ્ચે બેઠો હતો અને મનોહરપુરી ભણી વળતો હતો.

ચારેપાસનાં વનોમાં સંતાઇ રહેલી સંધ્યાકાળે જ્યારે, ભય માત્ર તજ બહાર નીકળી પડી, ગોળ સૂર્યને તાડના વનની પાછળ ગરબડાવી પાડ્યો અને તે જ્યોતિતું તેજ અસ્ત થતું થતું પશુ ઉંચાં તાડના શિખર ઉપર ટકી રહેલું દેખાયું ત્યારે સંધ્યાકાળે શીતળ કરી દીધેલા રસ્તા ઉપર રગશિયું ગાડું ધસડાતું હતું અને વિશ્રામસ્થાન પાસે આવ્યું જાણી થાકેલા બળદને જોર આવતું હતું. જે ગાડામાં બેસી સરસ્વતીચંદ્ર નીકળ્યો હતો તેજ આ ગાડું હતું. ગાડાવાળો એનો એજ હતો, પણ અંદર સરસ્વતીચંદ્ર અથવા એના સાથમાંનું કોઇ પણ માણસ ન હતું. ગાડાની સાથે ચાલનારો દંડી સંન્યાસી માત્ર અંદર ચઢી બેઠો હતો. એનેલા બનાવ ન સમજનાર બળદને માથે માત્ર આ બે જણનો જ ભાર હતો.

ગાડાવાળો અને સંન્યાસી ગમત કરતા ગપાટા મારતા હતા અને

ગાડું ખખડતું ખખડતું બે વન વચ્ચેની ખીણ જોવા રસ્તાપર દોડતું હોય એમ ચાલતું હતું. સંન્યાસીના હાથમાંનો દંડ નિર્ભય સ્થિતિમાં ગાડાના પાંજરાપર આડો પડ્યો હતો અને તેની આકાશ ભણીની અણી લોહીવાળી થઇ હતી. ગાડાવાળો સ્વસ્થ હતો પણ સંન્યાસીના મનમાં કાંઈક શંકા હોય તેમ તેની આંખ સાવધાન રહેવાનો પ્રયત્ન કરતી ચારપાસ કીકી ફેરવતી હતી.

ગાડાની પાછળ જે ત્રણ સ્વાર સુવર્ણપુર આગળથી ચાલતા હતા તે અચારે દેખાતા ન હતા. સરસ્વતીચંદ્ર ચાલ્યો જતો જોઈ કુમુદચંદ્રીએ પોતાને તેડવા આવેલા સ્વારોમાંથી એ ત્રણ જણને કેટલીક સૂચના આપી સરસ્વતીચંદ્રની પાછળ મોકલ્યા હતા. અમ્બુદાસ, કૃતેસંગ, અને હરભમજી એવાં એ ત્રણ સ્વારનાં નામ હતાં.

ગાડું ચાલવા માંડ્યું ત્યારે તેની આગળ જે સ્વર તથા હોંકારા આવતા હતા તે હવે શાંત થઈ ગયા હતા અને તે સ્થળ ગાડું ધ્યારનું વટાવી ચુક્યું હતું. આંખાનું વન ઈંગ્રેજી સીમમાં હતું, તાડતું વન સુવર્ણપુરના રાજ્યની સીમમાં હતું, અને બેની વચ્ચેના રસ્તાનું મુખ મનોહરપુરીની સીમમાં હતું. તે સીમમાં એક પૂર્વપશ્ચિમ રસ્તો હતો અને ત્યાં આગળથી દક્ષિણ ભણીનો રસ્તો અંધ થતો હતો—ભણી જતો હતો. ત્રણ દિશાના માર્ગ મળતા હતા ત્યાં આગળ આમ ત્રિભેટો થતો હતો, ગાડું ત્રિભેટા આગળ આવી અટક્યું તે સમયે અંધકાર આકાશમાંથી ઉતરી પડ્યો અને રાત્રિ પણ વિશ્વને ભેટી પડી. ચંદ્રમા ડોકિયું કરી જતો રહ્યો. ત્રિભેટાને મધ્યસ્થાને એક વડનું ઝાડ હતું તેની નીચે સંન્યાસીની ઇચ્છાથી ગાડાવાળાએ બળદ છોડ્યા અને બે જણ ગુપચુપ અંધારામાં વાતો કરવા લાગ્યા.

ગાડાવાળો:—“હાકોર, હવે મને જવા દો. આ તરભેટામાં ત્રગણો ભો, તમે તો છુટા, પણ મહારાં તો ધરખાર જશે.”

સંન્યાસી:—“હવે છાનો—છાનો, ! પેલા હરભમના મારથી મહારા જમણા પગનું હાકડું કળે છે તે મહારાથી ચલાય એમ નથી ને મહારે આ આંખાવાડિયાની પેલી પાર વીરપર જવું છે, તહારા ગાડાવિના ત્યાં નહી જવાય.”

ગાડાવાળો:—“તે વીરપરમાં કિયો બાપ તમને સંધરવાનો હતો જે ?
“ રાણો ખાચર તમને ને મને બેને બાંધી સોંપી દેશે.”

સંન્યાસી:—“ભા, દીઠા નથી હજી સુરસંગના હાથ. આ હાથ આજ
 “ભૂપસિંહની ગાદીને હલમલાવે છે ને બુદ્ધિધનને ઉન્ન-
 “ગરા કરાવે છે. એ દિવસમાં જોઈ કે નહી ઉથલપાથલ
 “કરી છે તે ?”

ગાડાવાળો:—“તારે વીરપર જઈ શું કરશો ?

સુરસંગ:—“રાણા ખાચરની અમારે મ્હોટી ઓથ છે. ત્હારે એમના
 “ભણીની ખ્હીક રાખવી નહી. સરકારમાં એ ગમે તે બો-
 “લશે, કાગળમાં ગમે તે લખશે, પણ સુરસંગનો વાળ
 “વાંકો નહી થવા દે.”

ગાડાવાળો:—“તારે પેલા વાણિયા બ્રાહ્મણ ગાડામાં બેઠા હતા તેનું શું
 “કરશો ?”

સુરસંગે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉડાવ્યો એટલામાં છેટે અંધકારમાં
 રણુશીંગુ વાગ્યું, સુરસંગે ઉત્તરમાં શિયાળના જેવો વિચિત્ર સ્વર કર્યો,
 થોડી વારમાં કેટલાક પગનો ઘસારો સંભળાયો, સુરસંગ વડવાઇઓના
 મુખ આગળ ઉભો રહી ચલમ ઝૂંકી તેમાંથી ભડકા ફાડવા લાગ્યો, અને
 થોડાંક માણસ આવ્યાં તેને સાથે લેઇ વડનીચે અસલ જગાએ આવી
 પાછો બેઠો. આવેલામાંથી એક માણસ ગાડાવાળાને લેઇ આવતું જતું
 માણસ સાચવવાને નિમિત્તે વડવાઇ આગળ જઇ બેઠો એટલે ખ્હારવ-
 ટિયાઓ અંતઃકરણ ઉઘાડાં કરવા લાગ્યા.

તેમની પાસે હવે કોઇ પારકું માણસ ન રહ્યું. માત્ર સડનાં
 માથાં ઉપર ડાળોનાં પાંદડાંમાં કોઇ બેઠું હોય તેમ જરાક ઘસારો થયો.
 સુરસંગે ચલમ સળગાવી ઉંચું જોયું અને કાન માંજા. પણ તરત
 પાછો વાતોમાં ભળ્યો.

ચલમમાં ભડકો થતો તારે ઉપરની ડાળોમાં તે તેજનું પ્રતિબિંબ
 પડતું હોય તેમ આગિયા કીડાની પાંખના જેવો ચમકારો સ્પષ્ટ થતો
 હતો પણ તેપર કોઇનું ધ્યાન ખેંચાયું નહી, અને ચારપાસના અંધકાર-
 રની પેઠે નિષ્કંટક પરંતુ પવનથી હાલતાં ઉપરનાં પાંદડાંના સ્વરની પેઠે
 ધીમે સ્વરે ખ્હારવટિયાઓની વાર્તાનો રસ કણીપકણી છાનોમાનો જન-
 મવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨.

બહારવટિયું મંડળ.

થોડે થોડે વડનીચે પચાશ પોણોસો માણસ એકઠું થઈ ગયું. પણ કોઈ કોઈની સાથે બોલતું ન હતું. માત્ર પગના ઘસારા અને હથિયારોના ખડખડટ સંભળાતા હતા. એવામાં એક જણ એક મસાલ સળગાવી ચારેપાસ ફરી વળ્યો અને સડનાં મહોં તપાસી સુરસંગપાસે આવ્યો અને તે નીચે બેઠો એટલે સહ મંડળ ભેસી ગયું. ચારપાંચ માણસો મસાલો સળગાવી સહ મંડળની આસપાસ લક્ષ રાખતા ઉભા રહ્યા, અને ચાર માણસો વડની ચારે દિશા જોતા હાથમાં બંધુકો રાખી ઉભા. સર્વ માણસ મજબૂત બાંધાના હતા. કોઈ ઠાંગણા ગાંઠા જેવા, કોઈ લાંબાપ્હોળા, કોઈ એકલા ઉંચા પણ તરી આવતી ન-સોવાળા, પણ સર્વ શૂરવીર દેખાવના હતા અને જુનાં તથા નવાં જુદી જુદી જાતનાં હથિયાર તેમના હાથમાં હતાં. સુરસંગની આસપાસ ચાર વૃદ્ધ અને બે જુવાન ગરાસિયા અને એક બ્રાહ્મણ એટલા કુડાળું વળી બેઠા.

“બાપા,” બે જુવાનમાંનો ન્હાનો માથું ઉંચું કરી બોલ્યો, “હવે ‘બુદ્ધિધન જખ મારે છે! એના દીકરાની વડુ ભદ્રેશ્વર જખ’નીકળી ‘છે અને અંબા સહાય થઈ તો આજ વડપાસે આપણા હાથમાં સવારે ‘આવશે, પછી એ ધીરપુર પચાવી પડ્યો છે તે જીવતી માખ ગળ્યા ‘જેતું થશે.”

બ્રાહ્મણ જરા પાસે આવ્યો અને બોલ્યો. “હાકોર, પરતાપસંગ ‘બાપુ બરાબર ફૂલેછે, પણ મહારું બ્રાહ્મણ ભાઈતુંબે જરા સાંભળ્યું ‘જેઈએ. એ બાઈને પકડ્યાથી બીજને શત્રુ થશે. રત્નનગરીવાળાને ‘વેરી કરવાથી હાંસલ નહી થાય. પછી તો તમે જાણો. અમે તો ‘પશ્ચિમબુદ્ધિવાળા બ્રહ્મબંધુ.”

પ્રતાપસિંહનો ન્હાનો પણ બુદ્ધિવાળો ભાઈ વાઘજી બોલ્યો. “બાપા, ‘શંકરમહારાજ ઠીક ફૂલેછે. વળી સ્ત્રી અને બાળક બેને હેરાન ન ‘કરવાં એ આપણો નિયમ છે તેથી તો આપણને બધી વસ્તીની મ- ‘દદ છે તે પણ ભાઈના કલ્યા પ્રમાણે કર્યાથી બંધ થશે.”

પ્રતાપસિંહ ક્રોધમાં આવી બોલી ઉઠ્યો: “વાઘજી, હજી તમે ‘ખરો વિચાર કરી શકતા નથી. રાણા ખાચરને ભૂપસિંહ કરતાં ‘રાણા મણિરાજપર વધારે વેર છે. આ જ કારણથી સામંત મુળને

“ખાચર આપણા કરતાં વધારે મદદ આપે છે. સામત અને આ-
“પણે એક થઇ જઇએ તો ખાચરની મદદ વધારે થશે.”

વાઘજી પોતાના ભાઇના સામું ગુંચવારા ભરેલી નજરથી જોઇ રહ્યો. મણિરાજ રતનનગરીનો રાજા હતો અને સામત મુળુ એની સામે ખ્હારવટે નીકળેલો હતો. કુમુદસુંદરી વિધાયતુરની દીકરી એટલે એને પકડવાથી સામત અને સુરસંગ એનો સંબંધ ઘાડો થાય એ સ્પષ્ટ હતું. પરંતુ પ્રતાપની સૂચનાનું ખરું કારણ આ ન હતું. તે વિષયી હતો અને કુમુદને પકડવામાં પિતાનો સ્વાર્થ પૂરવા કરતાં પોતાની વાસના પૂરવાની ઇચ્છા તેને વધારે હતી. સુરસંગ વાઘજીનું મન સમજી ગયો, પરંતુ તેનો પોતાનો વિચાર કંઈ જુદોજ હતો.

સુરસંગ એ જડસિંહનો ભાયાત હતો પણ શઠરાયે એના કબજામાંથી ધીરપુર લેઇ લીધું અને સુરસંગને ન્યાયનું દ્વાર ન જડવાથી ખ્હારવટું લીધું હતું. ભૂપસિંહને અને સુરસંગને મૂળ રનેહ હતો અને ભૂપસિંહ ગાદીપર બેઠા પછી પોતાના આસની આશા રાખી હતી. પરંતુ શઠરાય ભૂપસિંહ અને સુરસંગનો મેળાપ થવા ન દેતો. ભૂપસિંહને ખાનગી સંદેશો ગયેજ વર્ષે ફ્હાવતાં સુરસંગને ઉત્તર મળ્યો હતો કે ‘તમે ધીરજ રાખો, હળવે હળવે સઉ થશે.’ આથી શાંત રહી સુરસંગે કંઈ તોફાન કર્યું ન હતું. ભૂપસિંહના મનમાં એવું હતું કે શઠરાયનો કારભાર બદલાયા પછી આ કામ કરવું. આ કારણ જાણતો ન હોવાથી સુરસંગ ધીરજ રાખી શક્યો નહીં અને શઠરાયનાજ તરફથી સંદેશો આવતાં લુટફાટ કરવા મંડ્યો હતો. પણ તેના મનમાં એમ હતું કે આમ કરી ભૂપસિંહને ડરાવી બધી બાબતનો નીકાલ આણવો. કુમુદસુંદરીને પોતાનાં માણસો પાસે કેદ કરાવવી, પોતે છુટાં રૂહેતું, ઉપકાર કરતો હોય એમ યુદ્ધિધનને પાછી સોંપવી, અને એ ઉપકાર સંપૂર્ણ થઇ રહે તે પહેલાં યુદ્ધિધનને ઉપકારવશ તેમ જ ભીતિવશ રાખવો અને પોતાનું કામ ફ્હાડી લેવું એવો તેના મનનો ખેલ હતો. પ્રતાપ તામસી વૃત્તિવાળો અને આપની પરવા ન કરે એવો હતો. તેની ઇચ્છામાં હાલ દેખીતું વિઘ્ન પડશે તો તે વિવાહનું વર્ષા કરી બેસશે એમ પણ હતું. બે દીકરા શાંત રૂહે એવો માર્ગ તેણે શોધ્યો. તેણે બેની વાત ઉઠાવી અને પાસે બેઠેલા વૃદ્ધોને પુછવા લાગ્યો;

“ફ્હો લીમજી, તમે શા સમાચાર આપ્યા? ચંદનદાસ, તમે
“પણ તમારી હકીકત બોલો.”

લીમજી વૃદ્ધ ગરાસિયો હતો અને સુરસંગની સાથે નિઃસ્વાર્થી પ્રીતિને લીધે ખહારવટે નીકળ્યો હતો અને સર્વ મંડળમાં અત્યંત વિશ્વાસનું પાત્ર હતો. રજપુત લોહીના પ્રવાહને વૃદ્ધાવસ્થાએ કાંઈક શાંત કર્યો હતો અને અનુભવે તેમાં ફેલાવણનો પટ ભેળવ્યો હતો. ખહારવટિયા સુરસંગની એક ખાસ ટોળીનો તે નાયક હતો. રત્નનગરી અને સુવર્ણપુરની સીમ તેને સોંપી હતી. ચંદ્રકાંતના રથ ઉપર તેણે હુમલો કર્યો હતો અને તે બાળતના સમાચાર તેની પાસે હતા.

ચંદનદાસ એક વાણિયો હતો અને તે છતાં કદાવર તથા દહડવ-ધ્યો હતો. રજપુતોના પરિચયથી તેમનો પટ તેને ખેડો હતો. જાતિગુણનો તેનામાં માત્ર એટલોજ અંશ હતો કે સામ દામ અને ભેદથી કામ થાય ત્યાંસુધી દંડસાધન ઇચ્છતો ન હતો અને સ્વાર્થીવિના દહડી પડવું એ તેની પ્રકૃતિ ન હતી.

સરસ્વતીચંદ્રને લેખને સુવર્ણપુરથી નીકળેલું ગાડું આંબા અને તાડનાં વન વચ્ચેના રસ્તાના આરંભ આગળ આવી પહોંચ્યું ત્યારે પાછલા પહોરના ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા અને આંબાઓની ઘટામાં ચંદનદાસ ખહારવટિયાઓનું એક ટોળું લેઈ પડાવ નાંખી રહ્યો હતો અને સંન્યાસીને વેશે સુવર્ણપુરની સ્થિતિ તપાસી આવતા સુરસંગની વાટ જોતો હતો. સુરસંગ જલમાં જઈ શહેરાયને મળી આવ્યો હતો, ગરબડદાસસાથે ખહારોખહાર સંબંધ રાખવા ટપાલ ગોઠવી મુકી હતી, સરસ્વતીચંદ્ર છુદ્ધિધનના ધરતો માણસ છે એ તપાસ કરી હતી, રાણાના મહેલમાં પહેલીજ રાત્રે તે ગયો હતો એ ખબર મેળવી હતી, અને તેને પકડ્યાથી લાભ સમજી તેના ગાડા જોડે ચાલતો હતો.

આંબા અને તાડના વનના મુખ આગળ ગાડું આવ્યું અને ઉઘાડું મેદાન બંધ પડ્યું એટલે સુરસંગ ગાડાથી આગળ નીકળ્યો. ચંદનદાસ ઝાડીમાંથી ખહાર આવ્યો અને સુરસંગે કરેલી સાન ઉપરથી ચેતી આઠેક માણસો હથિયારબંધ લેઈ ગાડાઉપર તુટી પડ્યો. એક જણે તરવારવડે જોતરાં કાપી બળદનો કબજો લેઈ લીધો. ગાડાવાળો રાશ લેઈ એકપાસ ઉભો અને ધ્રુજતો ધ્રુજતો ફેલા લાગ્યો. “બાપુ “બ્રાહ્મણ વાણિયાં કાંઈ સામાં થાય એવાં નથી. અમસ્તી હલ્યા ન “કરશો—પાસે હશે તે આપશે અને ફેરશે તે કરશે. હું તો મહારે “ગાડીવાળો છું.”

ગાડીમાંથી વાણિયાને એક જણે ઉચકી હેઠે નાંખ્યો અને તે

નીચે પડી પોકે પોકે મુકી રેવા લાગ્યો; જુવાન વાણિયણુ ગભરાઇ ગઇ અને એક જણે નીશાની કરી તે પ્રમાણે પછડાં ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં નીચે પડી ગઇ અને તેના શરીરપરથી દાગીના એક બે સરી પડ્યા તે લેવામાં બે જણ ગુંથાયા. બાંધને બાંધે ભારે થઇ પડી—તેનાથી બોલાયું નહીં—ચલાયું નહીં—અને આંખમાંથી માત્ર પાણી ખરખર ચાલ્યું. તેનું ભાન ખસી ગયું અને બોલવાનો યત્ન કરતી જીભ દાંત-વચ્ચે અટકી. ખીચારીની બોચી ઝાલી એક જણે તેને પકડી રાખી.

સઉમાં અનુભવી ડોસી નીકળી. એક ન્હાની સરખી પોટલીમાં થોડાક રૂપિયા રાખ્યા હતા તે પોટલી લુગડામાં સંતાડવી કઠણ ન પડે. સામાન માત્ર ગાડામાં રૂહેવા દેઇ હળવે રહી ડોસી બહાર નીકળી પડી અને છેટે ઉભી ઉભી બોલી: “ભાઇ, આ હું તો મ્હારે લુગડાભેર ગાડા બહાર નીકળી. મ્હારો સામન બધો માંછ છે. જોઇએ તે લેઇ લ્યો. “બ્રાહ્મણી છું—તમારી પાસેથી માગવા લાયક છું. પછી તમને ખપે “તો તમે લ્યો.”

“હવે, બેસ, બેસ, મુઢ્ઠી” કરી એક જણ તેને ઘોલ મારવા આવ્યો. ડોસી આંધી ખસી ગઇ અને ઘોલ ચુકાવી દયામણું મહોં કરી બોલી; “ભા, માર્યું મારવી હોયતો. વર્ષે બે વર્ષે મોતનું મહોં તો મ્હારે “છે સ્તો, તે એમ જાણીશ કે આજે જ આવ્યું! તનેયે ઘડપણ આવ-“વળે—સો વરસનો થજે—ભા!—મ્હારા જોવો!” બહારવટિયો છક થઇ ગયો અને આંધો ખસી ડોસીને એમને એમ મુકી, પણ દૃષ્ટિ તેના ભણી જ રાખી ગાડા ભણી ગયો. “નાસવાનું કરીશ તો બહીક છે—“અંહી જ ઉભી રહીશ તો મને શું કરનાર છે?” જણી ડોસી ગાડા આગળનો તમાસો જોતી જોતી એક પથરા ઉપર રસ્તાની બાજુએ બેઠી.

સરસ્વતીચંદ્ર ગાડામાં પગથી માથાસુધી ઘોતિયું હોડી સુધ ગયેલો હતો તે આ લોકનો ગરબડાટ સાંભળી સફાળો ઉઠ્યો અને વાણિયાને મુકાવા વિચાર થયો ન થયો એટલામાં તો ખીજ પાસ વાણિયણુની અવસ્થા જોઇ તે પાસ કુદી પડ્યો. તેને સામે થતો જોઇ અન્દનદાસ અને તેના માણસ એની આસપાસ વીંટાઇ વળ્યા. હથિયાર વિનાનો અને સુકુમાર પુરુષ આ લોકો સામે શું કરી શકે એમ હતું? આખા દિવસના ધૂળ અને તાપ વચ્ચેના પ્રવાસથી તેના શરીરમાં તાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. કુમુદસુન્દરીના વિચારથી તેનું મસ્તિક (મગજ) ઉકળેલું હતું. સ્વપ્નોથી ભરેલી પણ નિદ્રા ભોગવવાથી તે કાંઇક જ્ઞાત થયે

હતો તે આ અણુધાર્યા પ્રસંગથી બીજા વ્યાપારમાં ગુંથાયો, અને નિદ્રા છુટતાં અકસ્માત્ વાણિયણને ખચાવવા કુદી પડ્યો હતો. તેને પોતાની અશક્તિ અને શસ્ત્રહીનતાનું ભાન આવ્યું, તો પણ વાણિયણને હસ્ત બળથી છોડવી અને એક હાથે તેને ઝાલી ભમ્બર ચ્હડાવી હડી ગયેલા બહારવટિયા સામું જોઈ રહ્યો. આ જોઈ સુરસંગ અત્યાર સુધી છટે ઉભો હતો તે હસતો હસતો આવ્યો અને ફૂલેલા લાગ્યો.

“ચંદનદાસ, આ ભવાઈ હવે જવા દે. આ બધરાંને જવા દે
“અને મરદોને સાથે લેઈ જા. ચંદરભાઈ, હું તમને ઓળખું છું—
“જીવ આમની સાથે.”

કોપાયમાન મુખવાળો પણ શું કરવું તે ન સમજનાર વિચારમાં પડેલો સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો પણ નહી—ખસ્યો પણ નહી—માત્ર સુર-સંગસામે દાંત પીસી ઉભો રહ્યો.

“ચંદરભાઈ, તમને છુટવા નથી. હું તમને ઓળખું છું. મ્હારે
“તમારું કામ છે—આમની સાથે જીવ—”

સરસ્વતીચંદ્ર ન જ ખસ્યો. સુરસંગે પાછળથી આવતા ત્રણ સ્વાર દીક્ષા અને હોંકારો કર્યો. તેની આંખ ફરી ગઈ.

“જા! જાન્ય છે કે નહીં? ચંદન, ખેંચી જા આ જીવાનને!
“સખત જાપતો રાખજો! એકદમ ચલાવ હથિયાર, ન માને તો. સાળી
“બ્રાહ્મણની જાત!—માર વગર માને જ નહીં ને!”

ચંદનદાસ અને તેના માણસોએ હાથ ઉગામ્યા અને સરસ્વતીચંદ્રને ખેંચી ગયા. ખેંચતા હતા તેવામાં પાછળના સ્વારો આવ્યા. તેમને આડીવાટે દોરવા સુરસંગ તેમની સાથે દ્હડવા લાગ્યો અને સરસ્વતીચંદ્ર ખેંચતાણ કરતો પાછો ન્હાસવા જતો હતો તેને ઝાંગવતે ગોધો એવો માર્યો કે તે લોહીવાળો થઈ પડી ગયો. સ્વારોની દૃષ્ટિ તો સરસ્વતીચંદ્ર ભણી જ હતી. તેને ધવાયલો તથા બેભાન લેઈને દોડનાર મંડળની પાછળ તેઓ પણ દોડ્યા. પગના નળામાં વાગવાથી ચાલવાને અશક્ત સુરસંગ ગાડામાં બેસી વડતળે આવ્યો તે આપણને ખબર છે.

પણ સરસ્વતીચંદ્રનું શું થયું? વડતળે ચંદનદાસ આવ્યો ત્યારે તેના સાથમાં એ ન હતો. કુસુમુંદરિયે મોકલેલા સ્વારો તો ત્રણ હતા પણ તેઓ શૂરવીર અને ઉંચી જાતનાં હાથિયારો લેઈ ઘેડે ચ્હડેલા હતા અને પૂર વેગમાં બહારવટિયાઓની પાછળ દોડતા હતા. ચંદનદાસના

માણસોની સંખ્યા વધારે હતી, પણ તેઓ સર્વ પાળા હતા, ત્રણ ત્રણ દિવસના અપવાસી હતા, તેમનાં હથિયાર સારાં ન હતાં, દશ દશ વર્ષના નિષ્ફળ ખ્હારવટાંથી કંટાળેલા હતા, અને માત્ર વટને ખાતર જ સુરસંગના પક્ષમાં ધસડાતા હતા; તેમાં અત્યારે પાછળ આવા સ્વારો આવે અને બે માણસોને સાથે ખેંચી ચાલતું ભારે પડ્યું તેમ જ નિર્રથક અને પોતાને વાસ્તે હાનિકારક લાગ્યું. ચંદનદાસે પણ વાણિ-ગ્યુદ્ધિ જ ગ્રહી. આ મુસાફરોને પકડવામાં તેમની પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે લુટવા શીવાય બીજો અર્થ સુરસંગના મનમાં હોય એવી તેને કલ્પના પણ ન થઇ, અને “આ માણસો તો ભીખારી છે—મુકો ને પડતા” એ વિચાર કરી, એક ઉંચા ધાસવાળી જમીનમાં ધાસ વચ્ચે તેમને સુવાડી દઇ પડતા મુકી, પોતે ભારવિનાના થતાં સ્વારોની નજર ચુકાવી નહાસી ગયા. સરસ્વતીચંદ્રને આમ પડતો મુક્યો તેની સ્વારોને ખબર ન પડી અને થોડેક સુધી દોડી નિરાશ થઇ મનહરપુરી ભણી વળ્યા.

ચંદનદાસે આ સર્વ સમાચાર વડતળેની સભાના અધ્યક્ષ સુરસંગને જહીતે જહીતે કહ્યા. સુરસંગ માત્ર એટલું જ બોલ્યો: “ચંદન-દાસ, તું ગમે તેવો શરવીર છે, પણ વાણિયો છે; રાજકાજનાં કામ સમજે, પણ આખરે તારી નજર વેપારીની. હશે. ત્હેં તારા ગજા પ્રમાણે કર્યું. કામ સોંપતાં પહેલાં કામ કરનારનું ગળું જોવું અને તેનાથી કેટલું ઉપડી શકશે એ ક્યાસ કરી જોવો—એ રાજનું કામ છે, ત્હેં થયું તે કર્યું—તારો દોષ નહીં, દોષ મહારો કે તને કામ સોંપ્યું. ખરી વાત. દશ દશ વર્ષ થયાં રાજ મટી ધાડપાડુનો ધંધો લેઇ ખેસનારમાં રાજગુદ્ધિ ક્યાંથી રૂઢે? જો ગુદ્ધિ હોય તો તમારા જેવા શરવીર અને વટવાળા સાગ્રીતો સાથે હોવા છતાં શું શું બનતું ન જોઇએ?” સુરસંગનું મહો લેવાઇ ગયું—કારણ તેને મનથી હાથમાં આવેલું એક મહોલું સાધન જતું રહ્યા જેવું થયું. “વારુ, ભીમજી, તમારે પણ એવી જ કથા કરવાની છે કે કાંઇ બીજું? ભા, ચહડતાનું નસીબ ચહડાતું, ઉતરતાનું ઉતરતું. બોલો, બોલો, જે હોય તે.” વૃદ્ધ ભીમજી આગળ આવી ભૂકુટી ચહડાવી તાકી જોઇ બોલ્યો; “સુરસંગ, તારા આપને માથે તારાથી વધારે દુઃખ પડ્યું હતું પણ તેની છાતી આવી ન હતી—તારા કરતાં જળ્યરી હતી. આટલાથી તું હારી જાય છે ત્યારે હવે બીજું શું કરશે? તારું કામ તો એ છે કે આ બધાને હીમ્મત આપવી. ચાલ, ચાલ, આમ નબળા બોલ બોલતાં રજપુતના દીકરાને શરમ નથી આવતી? ધોડે

“ચહો તે પડે—ખીજને કંઈ પડવાનું હતું? ત્હારો આવો શત્રુ શહરાય
 “તે આજ ત્હારી મદદ માગે છે—કંઈ મ્હારી માગે છે? ત્હારો આપ
 “કોણ? ત્હારી મા કોણ? ત્હારું કુળ કોણ? તું કોણ? જા, મ્હારા
 “ભા! દશને ઠેકાણે પચાશ વર્ષે આવાં થાય!—નંગલમાં તો ખાવાનું
 “યે મળે છે—પણ કંઈ જાડની ખોમાં બે વરસ ભરાઈ રૂઢેવું પડે!—
 “તેમાં શું થયું જ? વાણિયા બ્રાહ્મણને કંઈ એમ થવાનું હતું—રજપુતનું
 “રજપુતપણું તરવાર મારવામાં ને તરવારના ધા સૂહેવામાં જ પૂરું નથી
 “થતું. રજપુત! રજપુત બધી જાતનાં દુઃખ ખમતો ખમતો હસે છે
 “ને ઈશ્વર ધા ઉપર ધા કરે તેમ તેમ રજપુતનું લોહી વધારે વધારે
 “ઉકળે છે—તેનું લોહી વધારે વધારે બળવાળું થાય છે! રજપુતને તો
 “પોતાની જ ચિંતા હોય છે—પણ રજપુત રાજાને તો પારકી
 “ચિંતા પણ હોય છે. આપુ, તું જીવે છે કની કે આ વાદળાં આખા
 “વાદળને કાળું બલક કરી મુકે છે અને વરસવાને સાટે ગાજવીજ
 “કરી મુકે છે સારે ઝાડીમાં અંધારી રાતે એકલું ઉભેલું પણ સાવ-
 “જનું અચ્ચું ખીજ ખીજને દ્રાળ ભરે છે ને સામું ગાજે છે! સુર-
 “સંગ! તું સાવજનું અચ્ચું છે—જ્યાંસુધી આ વાણિયા બ્રાહ્મણનો વેશ
 “છોડી ત્હારી જાત ઉપર—ત્હારા કુળ ઉપર—નહી આવે સાંસુધી હું
 “કંઈ તેને સમાચાર ફેલાવો નથી. ત્હારું મન આવું થાય—સારે તો
 “સુરજ આથમણે ઉગવો જોઈએ—તને રજપુત કોણ કહે?—ત્હારી
 “સાથે બોલું તો હું બ્રહ્મ થઉં—ધરડો પણ રજપુત છું. ત્હારા આ-
 “પની, અને તું રજપુત હતો. સારે ત્હારી, નોકરી કરી છે. ગાજ
 “ઉઠ અને જણાવ કે હજી તું એ નો એ મ્હારો શરો સુરસંગ છે.
 “સાંસુધી હું નહી બોલું.”

આટલું બોલી લીમજી એકદમ સુરસંગ ભણી પુઠ ફેરવી બેઠો.

“લીમજીભા!”—સુરસંગ ડોસાને ખભે હાથ મુકી તેને મનાવવા લાગ્યો.

“ભા એ નહી ને બાએ નહી. હું રજપુતનો સગો છું—ખી-
 “જનો નહી! બોલ કે સુરસંગ હજી નાહીમત નથી થયો.”

સુરસંગ લીમજીના સામો આવી ઉભો અને તેનો હાથ ઝાલી
 “તેને ઉઠાડી ગાજ ઉઠ્યો: “લીમજીભા, ઉઠો, ઉઠો! વાણિયાસાથે
 “વાણિયાનો વેશ ફાડ્યો મારે હું વાણિયો થયો ન સમજશો. ચં-
 “દનદાસ, ત્હારામાં ઉકળતું લોહી ન હોય તો બોલ ત્હારી નસ ને

“મહારી નસ ખોલી મહાર લોહી થોડું લે. ખરુ છે કે સેનાધીશ ધૈર્ય
 “ખોયું એટલે સેનાનો નાશ થવાનો જ. સેના એ યુદ્ધ કરનાર અંગ
 “છે અને સેનાધીશ એ અંગમાં વસનાર આત્મા છે. સેનાધીશનું શ-
 “રત્વ એ અંગને ઉઠાળનાર અને કુદાવનાર લોહી છે ! એ લોહી મહા-
 “રામાં છે. ભૂપસિંહના વાયદા હવે હું સાંભળનાર નથી. તેનો કા-
 “રભારી શઠરાય હો કે બુદ્ધિધન હો—મહારે તેની સાથે શો સંબંધ
 “છે? ધીરપુર પાછું મેળવવું એ મહારો પુરુષાર્થ છે. આ મહારું
 “મંડળ દશ દશ વર્ષ થયાં રખડે છે. તેનો અંત હવે આવશે એવું
 “મહારો આત્મા મને કહે છે. કહો, ભીમજીભા ! બીજી વાત પડતી
 “મુકી, હવે શું કરવું અને આપણું બળ ક્યાં અજમાવવું તે બતાવો.
 “જીવાન લોહી લહડે ખરું પણ માર્ગ ઘડપણુ જ બતાવી શકે.”

ભીમજી સુરસંગનો ખભો થાપડતો ઉઠ્યો અને તેને આનંદથી
 ભેટી પડ્યો. જીદો પડી આખરે બોલ્યો. “શું કરવું?” એ પ્રશ્નના
 ઉત્તરના વિચારે અનુભવી રજપુતના લોહીને કંઈક તહાડું પાડ્યું.

“ભા, લહડવું એટલે અમસ્તકાં બળતામાં કુદી જ પડવું એમ
 “નથી. રત્નનગરીથી કેટલાંક માણસ સુવર્ણપુર જતાં હતાં તેને
 “સાંઝે—બરોબર રોળી કાળીને સમે લુટ્યાં છે. પણ ખહારવટાનું નસીબ
 “પણ ખહારવટે જ હોય. આ પેટિયો શિવાય તે માણસો પાસે કાંઈ ન
 “હતું એ એ પેટિયોમાં તો આ સાહેબલોકશાહી લુગડાંના ચીથરાં
 “અને આ કાગળિયાં છે. લુટેલાં માણસ સામન નાંખી દેધ પાછાં
 “ગયાં અને સામનમાંથી આ નીકળ્યું ! જાણ્યું તું કે પંદર દિવસનું
 “ભાઈ મળશે—પણ કાગળ ને કપડાં તે પણ એવાં કે વાણિયો વે-
 “ચાતાં પણ ન લે ! મહારી નજરમાં તો હવે એમ આવે છે કે આ
 “હવાતિયાં મારવાનું આપણે છોડી દેવું. આપણું બળ એવું નથી કે
 “દેશ લુટીને રાજને કાયર કરિયે. માણસો છે પણ પછસા વગર પ-
 “ગમાં જોર ન હોય અને હથિયારવગર હાથમાં જોર ન હોય. હવે
 “આપણે જીદા રસ્તા પકડવા.”

“હવે તો શઠરાયની મદદ મળે તે લેવી પણ એના પછસા લુટ
 “કરીને લેતા હતા તેને સાટે એની ગરજે આપ્યા લેવા અને ખબર
 “આપે તે સંભાળીને લઇ લેવી. ભૂપસિંહ ગમે તેટલા કાલ આપે
 “પણ એ ગાદીપર બેઠો એટલે આપણાં ને એનાં પેટ જીદાં થયાં. હવે
 “તો ગમે તો એકાદ રાત્રે શઠરાયની મદદથી રાણાના મહેલમાં જઈ

“તેની પાસેથી માગ્યું લેવું—પણ આ સાહસ હજી કરવા જેવું નથી.”

“મહારી નજરમાં પ્રતાપબાપુએ બતાવેલો રસ્તો બહુ વ્યાજબી લાગે છે. વાઘજી રૂહેછે તે ખરું છે પણ યુદ્ધિધનની ચોટલી આ-
“પણ હાથમાં આવી એટલે પછી એ ભૂતને ધુણાવવું હશે તેમ ક્યાં
“ધુણાવાતું નથી? વિધાયતુરથી પણ આપણું માગ્યું અપાવવામાં
“પછી કેમ પાછાં પડશે? એની દીકરી સારી રીતે જાળવજો એટલે
“છુટ્યા પછી એ આપણું સારું જ બોલશે અને તેમ થશે એટલે દુ-
“શ્મનાઇનો અંત આવ્યો સમજવો.

“કેમ વાઘજી ભા? એમાં કાંઈ વાંધો છે? બોલી જજો બધા-
“માંથી જેને કાંઈ ખીજી વાત સુઝતી હોય તો. હા, પછી વખત નથી.”

વાઘજીએ ઉત્તર ન વાળ્યો. ખીજું મંડળ પણ શાંત આતુરતાથી બેસી રહ્યું.

સુરસંગે ભીમજીના કાનમાં કહ્યું: “શઠરાય હાલ કામમાં લાગે એમ નથી એ મહેં કાલ નક્કી કર્યું છે.”

ભીમજી મ્હોટે સાદે બોલ્યો: “ત્યારે તો ધાર્યું તે નક્કી કરવુંજ,
“હવે વેળા વીતાડવી નહી.”

સુરસંગ ટદાર થયો, છાતી ફહાડી અને તેની સાથે બંધું મંડળ ઉઠ્યું. સુરસંગે ખુબ મારી કહ્યું.—“મ્હોટા મળસ્કામાં આ તાડો વચ્ચે
“સુભદ્રાનદીની આણીપાર આપણે મળવું—ભીમજી, તમે નદીનાં કાત-
“રોમાં રૂહેજો. ચન્દનદાસ ત્હારે બે વન વચ્ચેના રસ્તાપર ફરવું અને
“માણસો આઘેથી આવતાં જણાય એટલે સાન કરવી. નદીના પુલ
“આગળ કોઈ મ્હોટા જટાળા ઝાડમાં એક જણને ઢોલ આપી બેસા-
“ડવો અને તેની ઢોલ બોલાવે તે પ્રમાણે બધાથે ચાલવું. પરતાપ,
“તું રસ્તાની પેલી બાજુએ આંખાના વનમાં રૂહેજો ને વખત પડશે
“આવજો. વાઘજી, તું આ વડની બાજુ સાચવજો. હું ત્યારે પાસ ફર-
“તો રહીશ. સહુએ પોતપોતાનાં માણસ ભેધ છુટાં છુટાં ફરવું અને
“વખત આવ્યે બેળા થવું—હવે શંકર સહાય થશે અને આટલા વ-
“રસનાં દુઃખનો છેડો આવશે એ નક્કી.”

“ચન્દનદાસ, હું આખો દિવસ સુવર્ણપુરમાં જ હતો, આપણું
“ધાર્યું થશે. એ લોકના સાથમાં માત્ર રત્નનગરીના દશેક સ્વાર જ
“છે, પણ ફર એટલો છે આપણે ચીથરે હાલ છિયે અને તે ભોડો
“સારા સરંભવાળો છે. યુદ્ધિધનનાં પણ માણસ હશે. માટે સં-

“ભાળીને ચાલ્યું. જે કાલે લાગ ન ફાળ્યો તો જન્મારો ન ફાળ્યો
 “સમજવો—પછી ધીરપુરની આશા સુકવી. મહારા શરાઓ!
 “મહારા આટઆટલા વખત થયાં સુખદુઃખના સાધિયો! મહારી સાથે
 “તમે ઝાડોમાં ને જંગલોમાં આથક્યા છો; મહારે માટે તમે કાંટા-
 “ઓમાં ચાલ્યા છો અને નદીના કાદવમાં કળતા કળતા હલડયા છો.
 “આ ઉઘાડા આકાશ તજે શિયાળા ઉન્હાળાના તહાડતડકા ખમવામાં
 “કસર નથી રાખી. ઉપર વરસાદ મુસળધાર અને નીચે કીચ કા-
 “દવ તેમાં તમે ભમ્યા છો. સાવજની ગર્જના સાંભળી કંપ્યા નથી
 “અને તેના ભયંકર પંજાને તમારાં બાળકો વશ થયાં છે. પંદર પંદર
 “દિવસ ભુખે રહ્યા છો અને વગર દુકાળે દુકાળ વેઠ્યો છે. નહીં ધ-
 “રના, નહીં ખંદારના; નહીં સ્ત્રીના—નહીં માખાપના—એમ આટલાં
 “વર્ષ ફલાઝાં છે—તેનો બદલો હું શી રીતે વાળનાર હતો? પણ એ
 “બધી દશામાંથી છુટવાનો વખત આવ્યો છે, તે કાણ નથી સમજતું?
 “આટલું કર્યું તો હવે એટલું જ વધારે કરો કે એક પળમાં શત્રુ
 “વશ થાય અને તમને સુખ આપવાનો મહારે વારો આવે!!! જે
 “અમ્મે! જોગણી માયા! આજ તહારે અમારી ઓથ કર્યા વિના
 “ચાલે એમ નથી. જોગણી! અંબા! ભવાની! બોલો, જે!”

“અમ્મે માત કી જે”—ચારે પાસ ખુમ ઉડી અને અંધકાર વીધાઈ કંપવા લાગ્યો.

આ ખુમની સાથે સર્વ મંડળ હર્ષવાર્તાનો ગણગણાટ કરતું ખંદાર નીકળ્યું અને ચારે પાસ વેરાઈ ગયું. મનહરપુરીની ગરીબ અસાની વસ્તી ઘણી વખત આ મંડળને અંહી મસાલો સાથે મળતું ને હોંકારા કરતું. જેતી પણ જુના કાળમાં પોતાની નગરીની કોઈ સેના આ ભૂ-તાવળીરૂપે મળતી હશે એમ વાતો કરી અદ્ભુત આશ્ચર્ય પામતી. આ કારણથી આ ખંદારવટિયા ભૂતાવળીમાં લેખાતા અને તેઓ જ ત્યાં મળતા હશે એવી કોઈને શંકા થતી ન હતી.

થોડી વારમાં વડતજે અંધકારનો તંબુ હતો તેવો પાછો પથરાઈ ગયો. માત્ર વાઘજી અને શંકર મહારાજ અંધકારમાં ભૂત પેડે ઉભા રહ્યા.

“વાઘજીબાપુ, ભાઈની યુક્તિ ફાવી. કુમુદસુંદરીથી એમની દાદ
 “સળકી રહી છે તે બાપા જાણતા નથી.”

“શંકર, એ હું સમજ્યો છું. મહારાથી ધીંગાળાને ઠેકાણે હવે

“ નહી જવાય—નીકર હું સંભાળી લેત. હશે. પણ હવે તો સોંપ્યું
“ કામ કરવું. તું જા. હું આપાને મળું છું. ” વાઘજી ગયો.

“ બુદ્ધિધનભાઈ, આ લોક હજી તમને ઓળખતા નથી. પણ હું
“ અત્યારે જાં કુમુદસુંદરીના સાથને મળું છું. આ લોક ઉદારતા
“ નહી આપે—શિક્ષા આપશે—ડીક, એ તો ઉપાય સુઝ્યો જ ! ” અં-
ધકારમાં હરણની પઠે ફલંગો ભરતો રસ્તાનો ભોમિયો શર આહ્વાણ ચાલ્યો.
ઝાડ ઉપરથી કોઈક હળવે રહીને ઉતર્યું.

પ્રકરણ ૩.

ધાસના બીડમાં પડેલો.

“ વિયોગોને યોગી કરવાનો છે આ પ્રયત્ન માંજો;
“ જુવે તું તે સઉ, ત્હોય મૂર્ખ બની આમ રવે છે પાછો !
“ માયાગ્રહથી મુકાર્યો વિભુશું. મેળવવા કર રહાયો;
“ જુવે તું તે સઉ, ત્હોય મૂર્ખ બની આમ રવે છે પાછો ! ”
—ચિંતા.

અન્દનદાસનાં માણસ સરસ્વતીચંદ્ર અને વાણિયાને ધાસમાં પ-
ડતા નાંખી ચાલ્યાં ગયાં હતાં. તે સમયે સરસ્વતીચંદ્રના હાથમાંથી
લોહી વૂહેતું હતું અને એ મૂર્છાવશ હતો. પણ પક્ષા વાણિયાનો વાળ
વાંકો થવા પામ્યો ન હતો.

એ વાણિયો રત્નનગરીનો રૂહેવાસી હતો. મૂળ તેને ઘેર ગાં-
ધીનું હાટ હતું, પણ સટ્ટો કરવામાં પ્રથમ લાભ મળ્યાથી તે જ
આબતનો ચડસ પજો હતો અને તેમાંથી ચાળીસ પચાસ હજારનો
જીવ થયો હતો. દિવસ ફર્યો એટલે મેળવેલું ગયું અને કરજ થયું.
મુંબાઈમાં નસીબ અજમાવ્યું પણ ફાવ્યું નહી. બીજે ઘણે ઠેકાણે
ઘણી ઘણી જતના પ્રયત્ન કર્યા તે વ્યર્થ ગયા. એનું નામ અર્થદાસ
હતું અને શ્રીમંતાઈ એ દિવસ આવી એટલે ધનકોર નામની કાળી
કન્યા સાથે લગ્ન થયું. પોતાનું કુળ ઉચું નહી એટલે આઠેક હજાર
ધનકોરના આપને આપવા પડ્યા; અને ઘણીને ફાલી ફાસલાવી, છેતરી,
માગી, ચોરી તથા હજાર યુક્તિઓવડે ધનકોરે આઠેક હજારનો માલ
એકઠો કર્યો હતો તેમાં અર્થદાસની. આંગળી સરખી પેસવા પા-

મતી ન હતી. અધુરામાં પૂરું આજ તો ધનકોર શેઠાણી પણ ખો-
વાયાં—તે પણ શરીરપર દાગીના સાથે ! જ્યારે સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છાવશ
હતો ત્યારે અર્થદાસ આ બધું સંભારી હજાર સુખદુઃખના વિચારમાં
લીન થતો હતો. ધનકોર તેને પરણી ત્યારે સાત આઠ વર્ષની હતી;
તેને ઘેર આવી ત્યારે અગિયારેક વર્ષની કાચી વયની હતી. ન્હાનપ-
ણમાંથી તે વગદી અને વલકુડી હતી. ઘણી પણ યોગ્ય જ હતો.
બાઇ દોકડો ખાવા ન આપે ત્યારે બાઇ બે દોકડા સંતાડે. અર્થદાસને
તેની ખબર પડે ત્યારે ધમકાવે પણ મનમાં રાજ થાય કે “રાંડ હો-
” શિયાર ખરી. મને છેતરે એવી ખબરદાર નીકળી. છો રાંડ ચોરતી
“ને સંતાડતી. લેણુદાર બધું જમ કરશે ત્યારે એ માલ રૂહેશે.” પણ
ધનકોર તો એવી ખબરદાર નીકળી કે ઘણીને મરવા વખત આવે
તોયે ધનકોરપાસેથી ટુટી બદામ કેવી નીકળે જે ? અર્થદાસ ઘણું ઘણું
ક્રોસલાવે—પણ આખરે હારે અને હારતાં હારતાં સંતોષ માને કે
“રાંડ માથાની મળી—જેવી જોઇએ તેવી—જોડ-મળી.” કરકસરમાં
પણ ધનકોર એવી જ ચતુર હતી. ઘરમાં પણ સહને એ કાયર ક-
રતી. સાસુને રોવડાવે, નણંદને ઉમ્મર ન દેખાડે, જેઠાણીને ફજેત
કરે, દેડાણી પાસે દળણું દળાવે, જેઠ દિયરને જોઇને હડકાઇ કુતરી પેઠે
બસે, ઘણીની આગળ પોશ આંસુ પાડી રુવે, અને મનમાં ને ઘરમાં
મુકાદમ. ધનકોરનામાં એક ગુણ હતો. તેનામાં કચાલ ન હતી. વ-
ગદાપણુને લીધે છેક ન્હાનપણમાં તેની ચાલ બગડે એવો વખત
આવ્યો હતો, પણ એ વગદાપણુને વધવાનો રસ્તો અર્થદાસે ઘરમાં જ
એટલો બધો સવડ બરેલો ને મોકળો કરી આપ્યો હતો કે હળવે હ-
ળવે આખો દિવસ ઘરમાં જ ગુંથાઇ રૂહેવાની તેને ટેવ પડી હતી અને
એમ કરતાં કરતાં વિષયવાસના ધનના સોભ આગળ નિર્મૂળ જેવી થઇ
ગઇ હતી. આથી ધનકોર બીજી રીતે કર્કશા જેવી હોવા છતાં ઘરમાં
તેનો મોભો રહ્યો હતો અને સહ કાંઈ તે ફૂલે તે વેઠતાં. કારણ ખ-
રેખરી બાબતમાં ધનકોરવહુ કોઇને નમ્યું આપે એમ ન હતું. “મોઇ
“રાંડ, કાણુ જાણે ક્યાંએ હશે ને શરીરપર દાગીના છે ! ” “મનહ-
“રપુરી પાસે છે એટલે હરકત નથી; ” “બાઇડીની જાત—કાયા ને
“માયા બેનો ભો; ” “રાંડ, આજ ઠીક પાંશરી થશે; ” “ક્યાં આ
“બહારવટિયાઓમાં રેતી રખડતી હશે ? ” “બધાને પૂરી પડે એવી
“છે; ” “કાચી માયા છે ? ” “મોઇ રાંડ ” “એનું શું થશે ? હું—મને એના
“જેવી બીજી નહી મળે ! ” “છે રાંડ અથડાતી—ગાંઠ કરીને બેઠી છે તે

“ મને ઝેર ખાવાને યે કામમાં નથી લાગતી; ” “ હશે, એના તો એના—
 “ પણ એ દાગીના એટલા રહ્યા છે તે યે જશે ! ” “ ગમે તેવી ત્હેણે
 “ બાઈ માણસ તે બાળક જ કેની ? ” “ એ મહારા બાપરે ! ”—એમ કરી
 કરી અર્થદાસ રોતો રોતો ચારે પાસે જોતો જોતો ઉઠ્યો અને બે
 હાથને છોટે સરસ્વતીચંદ્રને પડેલો દીઠો. એની કાંતિ તથા દશા જોઈ
 દયા આવી અને ઉઠાડવા તથા સ્વસ્થ કરવા ધાર્યું. વળી વિચાર થયો—
 “ મુલો હશે કે જીવતો હશે ! ઘેર જ ન જાઉં ? બીજા લુટારા આવશે !
 “ હું ક્યાં બસા બેઠો ? ” ધનકેરની બહાર કરતાં સરસ્વતીચંદ્રની આ
 દશા થઈ હતી તે સાંભરી અને ઉપકારને દૃષ્ટાંતે સ્વાર્થવૃત્તિને જીતી.
 વાણિયો બ્રાહ્મણપાસે ગયો અને તેના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ દયા વસી.

સરસ્વતીચંદ્રને લોહી ધણું નીકળ્યું હતું, પણ કંઈક કારણથી બંધ
 થયેલું જણાયું. થોડક છેડે તળાવ હતું ત્યાંથી અર્થદાસ પાણી લેઈ
 આવ્યો અને સુતેલાના મ્હોંપર છાંટી તેને જગાડ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર
 જાગ્યો, ચારેપાસ નવીન સ્થળ જોવા લાગ્યો; ચક્રિત થયો; તાવ, ધાની
 નબળાઈ, થાક, ભુખ, અને સ્થળ તથા સમયની ઉપજીવેલી વૃત્તિઓથી
 દીન દેખાવા લાગ્યો. પિતાના વચનથી ઓછું આવ્યું હતું; કુમુદસુ-
 ન્દરીની નિન્દા સહી શકાઈ ન હતી; ચંદ્રકાન્તપાસે રોવું આવ્યું હતું;
 અઠળક દ્રવ્ય અને વૈભવ એક ધડીમાં છોડી દેતાં કંપારીસરખી ખાંધી
 ન હતી; કુમુદસુન્દરીના રણકારાથી કમ્પી રૂહેતો પ્રેમસતાર તોડી નાં-
 ખતાં પોતાનું આખું તદ્દયતન્ત્ર ચીરાયું—ચુરા થયું અને તે છતાં વૈ-
 રાગ્યના શિખરભણી દોડતા વિચારે તે જોયું પણ નહીં હતું, ઈશ્વરપ-
 રની આસ્થાએ ‘ કુમુદસુન્દરીનું શું થશે ’ એ વિચાર કર્તવ્ય સરખો
 પણ ગણ્યો ન હતો અને બાલ્યાવસ્થામાં જન્મ પામેલો વૈરાગ્ય આર્થ
 વિદ્યાથી દૃઢ થઈ અને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી વિધિવિહીન બની સ્વતંત્રમાની
 થયો હતો. આ વૈરાગ્યને તેની ગર્ભશ્રીમંતાણ્યે એવો તો ઉકટ બ-
 નાવ્યો હતો કે એના અનુભવવિનાના જગતને તે ઉદ્ધત લાગ્યા વિના
 રૂહેતો નહીં. મ્હોટા દ્રવ્યવાન શેઠિયાઓ અને મ્હોટા તેમજ વિસ્તારી
 પક્ષવાળા ગૃહસ્થો, તેને મન, મ્હોટા મ્હેલોની ચોટી કરનાર અથવા તો
 મ્હોટા ઇંત્રેજોપાસે વાતચીત કરવાનો હક ધરાવનાર સીપાઈઓ જેવા
 વસતા. ગણિકાઓ પાસે દ્રવ્ય અને પક્ષ ઉભય જોઈ, તે પોતાના દ્રવ્યથી
 કે પક્ષથી પોતાને તસુ પણ મ્હોટો થયો માની શકતો ન હતો. મ્હોટા
 મ્હોટા ઇંત્રેજ અમલદારો—ગવર્નરો અને રાજકુમારો સહિત—“ કા-
 બળબળનાં બનાવ્યાં ” પુતળાં છે એવું તે લેખતો. વર્તમાનપત્રો અને

અન્યકારોને તે “સુધારાના ભાટચારણો” ની ઉપમા આપતો અને તે-
મનું ઉપયોગીપણું છે તેવું જ સ્વીકારતો, પરંતુ કોઈ પણ સામાન્ય મા-
ણસ અથવા ભિન્ન અથવા વાતો કરનારના મતને જોટલું માન ઘટે તેથી
જરી પણ વધારે માન આપવાની સ્પષ્ટ ના રૂહેતો. જગતની દૃષ્ટિએ સાહસ
લાગનાર પોતાના કૃત્યનો ન્યાય જુના તથા સુધરેલા સર્વ વર્ગ કેવો કરશે તે
તેણે સ્પષ્ટ જોયું હતું—ચંદ્રકાંતે સમગ્રવ્યું હતું—તે છતાં તેણે પોતાનો વિ-
ચાર જ કાયમ રાખ્યો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ અને એ પણ જા-
ણતો હતો. પરંતુ કાળ-કુંભારની ઘડેલી સમ વિષમ અવસ્થાઓ ભિન્ન ભિન્ન
માનવીમાં ભિન્ન ભિન્ન ન્યૂનતા ઉત્પન્ન કરે છે અને તે ન્યૂનતાના પ્રમા-
ણમાં ન્યૂનદૃષ્ટિ બાહ્ય સંસારના ભિન્ન ભિન્ન પરિમાણનું ભાન ધરે છે—
આવું સરસ્વતીચંદ્રનું ધારવું હતું. આ જગતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે—કોઈ
પણ અવસ્થામાં “હું અવસ્થિત છું” એ ભાન ન હોય ત્યાં પોતાની
ન્યૂનતાનું અથવા પારકાના પરિમાણનું ભાન થવા વારો રૂહેતો નથી
અને મ્હારે પણ એવું છે: જે એકથી મ્હોટા તે બીજાથી ન્હાનો, જેનો
કોઈ પણ રીતે અવચ્છેદ તેમાં ન્યૂનતા; મૂળથી તે અંત સુધી જેનું
મન પોતાની મેજેજ ભરેલું હોય તે ગર્ભશ્રીમાન; આ વિચાર સરસ્વતીચંદ્રે
ન્હાનપણમાં કદાચ હતા અને વય તથા વિદ્યા વધતાં વધાર્યા હતા. “ન્યાં
ન્યૂનતાનું ભાન હોય ત્યાં ગર્ભશ્રીમત્તા સંભવેજ નહી” એ વિ-
ચાર તેની વિદ્યાએ—તેના કવિત્વે—તેના કુલસંસ્કારે—અને તેની સ્થિ-
તિએ વણી દહાડ્યો હતો. “જગતના પદાર્થને, પ્રાણીઓને, અને બના-
વોને મ્હોટા ન્હાના ગણવા એ જ ન્યૂનતા, અને ભાન તથા આનંદનો
પોતાના જ નેત્રમાં સમાવેશ કરવો તેનું નામ ગર્ભશ્રીમત્તા” —આ બા-
પ્યાએ સરસ્વતીચંદ્રની આંખ આંજ હતી અને તે જ અંજનને બળે
આ કાળીચંદ્રકાંત જેવી વિપત્તિમાં તે જતે ધસડાઈ આવ્યો હતો. આ-
પણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ આમ કેવાં કેવાં અને કેટલાં કેટલાં
અંજન આંજે છે તેની કલ્પના કરાવનાર અવતાર પ્રકટ થવાને હજી વાર છે
અને તેટલા કાળમાં પડદા ખદારના લોકને પડદામાં આવજાવ કરના-
રની ઝાંખી છાયાથી ચમત્કાર લાગે તો તે કાંઈ નવાઈ નથી. આ-
જની રાત્રિરૂપ સૂત્રધારે આવતી કાલના પડદા પાછળ કેવા વેશ ભજ-
વનાર ગોહવી રાખ્યા છે તેની કલ્પના પણ રાત્રે ઉંઘતું જગત શી રીતે
કરે? એ વેશધરેના વર્ણનને તેઓ કાલ્પનિક ગણે નહી તો જ નવાઈ.
પડદા ઉપડે અને રંગભૂમિ ઉપર નવો ખેલ જામે ત્યાંસુધી તો જોનારની
કલ્પનામાં સર્વ કાલ્પનિકજ! જે જે દેશમાં આ પડદાઓ ઉપજ્યા છે ત્યાં

ત્યાં વિચિત્ર વેશ દેખાયા છે અને આ દેશમાં પણ તેમ જ દેખાશે. સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી વિદ્યાનાં વિખ્ખતીય લક્ષ્મી આ વિચિત્ર અનુભવ-વાળા દેશમાં કેવું બાળક જન્મશે અને કેવું થશે તે તો ઈશ્વર બાણે પણ સરસ્વતીચંદ્ર આત્મપરીક્ષા કરતાં પોતાને એક આવું જ બાળક કહ્યો. એની વિચિત્ર ગર્ભશ્રીમતાને બળે એણે વિચિત્ર કામ કર્યું. પ્રથમ જોને એ વૈરાગ્ય ફૂટે તો તેને પાછળથી “ગર્ભશ્રીમતા” ફૂટેવા લાગ્યો હતો. વૈરાગ્ય છતાં રસમાં પડોટાવું, રસમાં પડોટાઈ ત્યાગી થવું, ત્યાગી થઈ પોતાના વૈરાગ્યબળની પરીક્ષા કરવા—“ચંદ્રવિરહી કાળ રાત્રિરૂપ તણ સૂર્યના કિરણોએ દિનરૂપ ધરશે” અર્થાત્ કુમુદ નવી અવસ્થાને અનુકૂળ બૂની ભૂતકાળ વીસરી સુખી થશે એ પોતાની કહ્યના ખરી પડી જોવા અને સુસ્થ થવા સુવર્ણપુર આવવું—એ સર્વ છતાં પોતાની ગર્ભશ્રીમતા રૂહે છે કે નહીં થાય છે તેનો એ અનુભવ કરે તો હતો. સુવર્ણપુરમાં આવી કુમુદસુન્દરીની દૃષ્ટિએ પડી તેના દુઃખનું સાધન થવું એ તેનો હેતુ ન હતો—એ તો અકસ્માત થયું. “મહે આટલાં માણસને દુઃખી કર્યો, મદન આટલો દુર્જય છે,” ઇલાદિ અનુભવથી તેના મનમાં એટલું વચ્ચું કે “હું મૂર્ખ છું—મહારી ગર્ભ-“શ્રીમતામાં ન્યૂનતા છે—માનવ નિર્બળ છે.” ઘર છોડતી વખત ઘણાક વિકારોનો અનુભવ થવા છતાં, રાગદ્રેષ હોવા છતાં, ક્રોધ મ્હડવા છતાં, સરસ્વતીચંદ્રનો અંતઃસંન્યાસ જ તેના બાહ્યસંન્યાસનું મૂળ હતું અને તેથી જ અત્યાર સુધી શોક છતાં દીનતા તેણે અનુભવી ન હતી. મૂર્ખા જતાં તે દીનતા અત્યારે તેણે અનુભવી અને ઉપર આકાશ ને નીચે ધરતી બેની વચ્ચે જડ ઝાડો વિના કોઈનો સાથ ન દેખાતાં, કુમુદસુન્દરી સાંભરી આવતાં, જન્મમાં પ્રથમ વિયોગ એને જણાયો—**વિય-તિનું પ્રથમ દર્શન** થયું. શરીરચંત્રનાં સર્વ ચક્ર આર્તનાદ કરવા લાગ્યાં અને “મનની ગર્ભશ્રીમતા” ધૂમાડા જેવી લાગવા માંડી.

“એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજી રે

“લાવો, બાળક માગે અબ, લાગું પાયજી રે”

મુદામાની સ્ત્રીનું આ બોલવું ખરેખરું સમજાયું અને પોતાના ધા ભણી દૃષ્ટિ ફેરવતો, ક્ષુધાર્ત, તાવવાળો, નખળો, થાકેલો, દુઃખી પુરુષ દીન વદનથી અર્થદાસના સામું જોઈ રહ્યા અને

“હાથનાં કર્યો તે વાગ્યાં હૈયે”

એ શબ્દ વાણિયો ફૂટે તો હોય એવો ખાલી પડી ગયેલા મસ્તિકને આભાસ

થયો. પોતાના ઉપર કોઈને દયા સરખી પણ શી બાબત આવે અથવા આવવી જોઈએ એ વિચારથી મસ્તિક ફરી ગયું અને આટલા મ્હોટા આકાશમાંથી મને ઉગારવા કોઈ આવી શકે એમ નથી એ વિચારથી ઈશ્વર જો કોઈક ઠેકાણે હોય તો તે પણ મ્હારો નથી એ વિચારે શોકસીમા ઉત્પન્ન કરી.

આ જ સમયે ઇંગ્રેજ કવિનું મર્મચ્છેદક વાક્ય^૧ સાંભરી આવ્યું:

“પલટાતો દશા વસો જાતો ઉરે!

પલટાય દશા, દૈન ઉરે ઝુરે!

નહો પાસ સખા મણુ^૨ ફેઝવવા—

જડતા ન ઉરે મણુ ભુલવવા!

કવિ કોણુ શક્યો સહ એ કથવા?”

કુબેરના જોટલો ભંડાર, ઇંદ્રના જોવો વૈભવ, વિદ્વાનોમાં માન અને મુંબાઈનગરીમાં પ્રતિષ્ઠા; ચન્દ્રકાંત જોવા મિત્રનો સતત સહવાસ અને કુમુદની દિવ્ય સુગન્ધ; વૈરાગ્યનું દૃઢ બળ અને પ્રીતિરસનું ઉત્કૃષ્ટ કોમલ ગાન; આ સર્વ વચ્ચે જ એક વાર હતો તે અભારે કેવો હતો? માગવાનું પણ હામ નહીં તેથી ભીખારીથી પણ ભીખારી; બાવાની પણ ત્હાંડતડકાંથી રક્ષણ કરનારી વિભૂતિ વિનાનો; મૂર્ખમાં પણ માનહીન અને જંગલમાં પણ પ્રતિષ્ઠાહીન—કે મરેલા શિયાળની પટે અંહી નંખાવું પડ્યું; મિત્રને સ્થળે વાણિયો અને કુમુદને ઠેકાણે વિયોગથી ભરેલું અનુકંપાહીન ધૈર્ય અરણ્ય; વૈરાગ્યને ઠેકાણે તન અને મન ઉભયની અનાથતા અને પ્રીતિરસને ઠેકાણે તદ્દય ચીરતો પશ્ચાતાપ; આ સર્વ વિપર્યયના વિચારે સરસ્વતીચન્દ્રનું મસ્તિક ચક્રોળે મ્હડાવ્યું. “કીટસ! કીટસ! ત્હેં ખરું કહ્યું છે! તને આ અનુભવ ક્યાં મળ્યો?” આ સ્વર મ્હોટેથી થઈ ગયો અને વાણિયો હબક્યો.

વાણિયો ધીમે રહી સરસ્વતીચન્દ્રને ઉઠાડવા લાગ્યો અને ઉઠાડી બેઠો કર્યો. “તમને આ જહારવટિયા ઓળખે છે કે શું?—પેલો સંન્યાસી જોવો તમને તમારું નામ દેઈ બોલાવતો હતો”. આમ કહેતો કહેતો અર્થદાસ સરસ્વતીચન્દ્રના ધા તપાસવા લાગ્યો અને સાંધી લોહી વહેતું બંધ થયું હતું સાં આગળથી રુ જોવું કાંઈ હાથમાં લેઈ આંખો ચળકાવી સુરસંગે ચંદરબાઈ નામ કહ્યું હતું તે સંભારી, વધારે અપભ્રંશ કરી બોલ્યો.

“ચાંદાભાઈ, જુવો તો ખરા આ ઠાકોરજીની માયા! તમારો ધા રૂઝી ગયો સમજવો—હ્યો આ. ”

રૂઝતા ધાની કલ્પનાથી જ બળવાન થઈ ગયેલા મનવાળો બની પોતાનું ત્રીજો અપભ્રંશ પામેલું નામ સાંભળી ચમકી સરસ્વતીચંદ્ર ટ-દાર થયો: “એ શું છે, ભાઈ?”

વાણિયો બોલ્યો; “આનું નામ ધાખાજરિયું; તમે આ ધાસમાં પડ્યા હતા તે ધાસ ભેગું ઉગેલું તમારા લોહીથી ધામાં એ વળગી ગયું અને લોહી બંધ થઈ ગયું.”

“તે એમાં કાંઈ ગુણ છે?”

“હા, એથી ધા રૂઝે છે. આ તમારો ધા રૂઝ્યો હવે તમારે “સમજવો; તમેજ જુવો ને—હવે કાંઈ દરદ છે?”

“ના, છે તો નહી:” સરસ્વતીચંદ્ર પળવાર નીચું જોઈ રહ્યો, વિચારમાં પડ્યો, અને ગળગળો થઈ, છાતીપર હાથ મુકી ભીંની આંખડે આકાશભણી જોઈ મનમાં બોલ્યો.

“પ્રભુ, આમ જ આપદે તું હરતો!—

“અમ મૂર્ખપણું ઉર ના ધરતો.

“વનમાં વણ-ભાન પડી હું રહ્યો—

“તુણદાર વૉશે, પ્રભુ, ત્યાં તું ઉભો!!”

આ સ્તવન જાતે જ થઈ ગયું અને નવા ઉત્કંપમાં, અચ્ચિલા રોમાંચમાં, દુઃખી આંખમાં, દીન દૃઢ્યમાં, અને ઉશ્કેરાયલા મસ્તિકમાં, ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ થતો લાગ્યો.

આ પ્રથમ ઈશ્વરદર્શન કરાવનાર વિપત્તિનો અર્થ એના મનમાં આજ સાકાર થયો; કારણ પુસ્તકોમાં, સમાજોમાં, અને મન્દિરોમાં, પ્રાર્થનાઓ તેને કેવળ શુષ્ક અને નિરર્થક લાગી હતી. આર્દ્ર દૃઢ્ય અને લોચનથી તે વાણિયાના સામું ઉપકૃત દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો, તુણનું ભાન કરાવનાર તે વાણિયો હતો એ સાંભળ્યું, અને આ ઈશ્વરોપદેશ કરનાર ખ્હારો ગુરુ આ વાણિયો છે એ નિશ્ચય સર્વોચ્ચે આ દત્તાત્રેય જોવાને ચિત્તવશ થયો. વાણિયા ભણી જોઈ તે બોલ્યો: “ભાઈ, તમારું નામ શું?” તાલીમપિ ન દઘાત્ત એ સંપ્રદાયના વણિકને આ પ્રશ્ન વસમો પડ્યો. “પેલો સંન્યાસી આનું નામ જાણતો હતો—ખ્હારો ખ્હાલો આયે ખ્હારવટિયો હશે ત્યારે? નામ બામ આપે એવો કાંઈ

અર્થદાસ કાચો નથી,” એ વિચાર મનમાં કરી વાણિયો હસી પડ્યો, અને ઉત્તર ઉઠાવી સામે પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો: “હં! હં! હા! આંદા-
“ભાઈ, વાર, સારે તમે આ લોકમાં ક્યાંથી આવી પડ્યા, તમે શો
“ધંધો કરો છો? તમારું ગામ કિયું ને ક્યાં જવાનું છે?—હવે તો ત-
“મને જરૂર કરાર વળશે—જરા વાર તો લાગશે સ્તો.”

“હું ક્યાંથી આવું છું તે તમે જાણો છો અને આ લોકમાં શાથી
આવી પડ્યો તે તમે જાતે જાણે જોઈશો.”

“પણ તમે ધંધો શો કરો છો?”—

“ધંધો?—ખાવું, પીવું, ને ફરવું.”

“એમ કે?”—વધારે જોમમાં પડેલો અર્થદાસ તદ્દયમાં ધ્રુજતો
વળી પુછવા લાગ્યો. “ને જાવ છો ક્યાં?”

“ભાગ્ય લેઈ જાય ત્યાં—તમે લેઈ જાવ તો તમારે ત્યાં આવું—
“ભુખ મને ને તમને સરખી લાગી હશે.”

અર્થદાસ મનમાં જોલ્યો: “જો ખહારવટિયો ખરો! મ્હારે ઘેર
“આવવું છે, સારે પેલીને બચાવવા શું કરવા લહડ્યો ને ધવાયો? કાણ
“જાણે, ખહારવટિયાઓનો ભેદ થઈ એમ ક્યું કેમ ન હોય?” સ્વા-
ર્થજાણના માછલાએ પરમાર્થબુદ્ધિની કલ્પના ન કરાઈ.

સરસ્વતીચંદ્રે ફરી પુછ્યું: “ભાઈ, તમારે ઘેર મને લેઈ જશો?
“હું તમને કામ લાગીશ. આ દેશનો હું ભોમિયો નથી ને તમે સહ
“રસ્તાના ભોમિયા હશે.”

“મ્હારે ઘેર તે મરવાને લેઈ જાય?—અર્થદાસ પણ ખરો કે
“તને પણ ચપટીમાં લે!” એટલું મનમાં જોલી મ્હોટેથી જોલ્યો;
“હા—શા વાસ્તે નહીં? પણ એટલી સરતે જો કે મ્હારી ધરવાળી
“પાઈ આપવી!”

“ભાઈ, તે તો હું શી રીતે કરું? પણ તમારે ઘેર ચાલો એટલે
“હું તપાસ કરવા લાગીશ.”

“જો લુચ્ચો!” અર્થદાસ આટલું મનમાં કહી વળી મ્હોટેથી
જોલ્યો, “વાર ભાઈ આંદાભાઈ! આપણે અંહિયાં ક્યાં સુધી પડી રહીશું?
“ચાલો ગામભણી જઈએ!”—મનમાં જોલ્યો:—“પોલીસમાં પ્હો-
“ચાડું—પછી એ તો રત્નનગરીની પોલીસ છે ને વાણિયા સાથે કામ છે.”

એ જણ ઉઠ્યા અને મનહરપુરી ભણી ચાલવા લાગ્યા. ચાલતાં

ચાલતાં અર્થદાસે ખેલ માંડ્યો. અર્થિત્યો રસ્તાવચ્ચે ખેઠા અને રોવા લાગ્યો:

“ઓ મહારી મા રે! ત્હારું શું થશે? ઓ” —

સરસ્વતીચંદ્ર અચકી આભો બની આસનાવાસના કરતો બોલ્યો;
“શું છે?—તમારી માને શું થયું?”

“અરે મહારી બાયડીને પેલા લેછ ગયા—ખીચારી રવડી મરશે—
ઓ મહારી મા રે—બાયડી રે!”

“ધીરજ ધરો, ભાઈ, ગામમાં ચાલો અને રસ્તો કરીશું.”

“પણ એની પૂસે દાગીના છે તે!—એ તો મ્હારું સર્વસ્વ! હવે
“હું ખાઈશ શું? મ્હારા ઘરમાં તો ઝેર ખાવા જેટલી ધુટી બદામ
“નથી! ઘરવાળાને બાહુ ક્યાંથી આપીશ! મ્હારાં તો હાંધાં ને લાકડાં
“ખે વેચાશે!—ને હું મોદીને શું આપીશ ને બાયડી બોળવા સરકા-
“રમાં શું આપીશ?—ઓ ચાંદાભાઈ, હું તો અંહિયાં જ મરીશ.”

ઘણું સમજાવ્યો પણ અર્થદાસ ઉડ્યો નહી. આખરે આંખો
ફાડી રોઈ બોલ્યો; “હું તો હવે ફાંસો ખાઈ મરવાનો. દૈવે મને ખા-
“હાણુ પણ ન ધજો કે લોટ માગી પેટ ભરું. મ્હારા તો પેટમાં
“ગુંચળાં વળે છે—ઉઠાતું એ નથી ને બોલાતું એ નથી. ઓ ચાંદા-
“ભાઈ!—અબબબબ!”—જીભ અટકી હોય એમ અર્થદાસ લાંબો
થઈ સુઈ ગયો, આંખો ચગાવવા લાગ્યો, ને મ્હોમાંથી શીણના પરપોટા
ફાડાવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને અત્યંત દયા આવી ને વિચારવશ થઈ ગળગળો
થઈ ગયો. “ઓ ઈશ્વર, હું ખીચારાને દુઃખથી છોડવવા શું કરું? આના
“દુઃખમાં મહારી ભુખ તો મરી ગઈ. આને સ્ત્રીનું દુઃખ નથી પણ
“પછસાતું દુઃખ છે. એનું દુઃખ ભાગવા જેટલો પછસો તો મહારી પાસે
“હતો, તે મ્હું છોડ્યો. દ્રવ્યનો આવા પ્રસંગે ઉપયોગ હશે તેનું મને
“ભાન ન રહ્યું. આને ઈશ્વરે વિદ્યા આપી નથી—ગર્ભશ્રીમંત પણ
“નથી! મહારી ગર્ભશ્રીમતાપર ધુળ વળી! આનું ઔષધ દ્રવ્ય તે હું ક્યાંથી
“આપું? દ્રવ્ય છોડ્યું ન હત તો આ પ્રસંગ ન આવત!” વળી અર્થ-
દાસના સામું નેહને શાંત પડી વિચાર્યું; “દ્રવ્ય છોડ્યું ન હત તો અ-
“ર્થદાસના દુઃખ જેવાં દુઃખ લોકને યતાં હશે એ હું કેમ જાણત?”

શાન્તિએ સ્મરણને સ્ફુરવા દીધું અને પોતાને જનોઈએ આંધેલી
મણિમુદ્રા સાંભરી આવી. સાંભરી આવતાં મુખપર આનંદ અને ઉ-

ત્સાહ દીપવા લાગ્યા; “હા! આના ઉદ્ધારનો માર્ગ સુઝયો.” મણિમુદ્રા છોડી હાથમાં લેધ તેપર જોઇ રહ્યો: “મણિમુદ્રા! કુમુદસુંદરીની લ-
 “લિત આંગળિયે વસવા—તેના ચિત્તને આનંદ આપવા મ્હેં તને આપ્તલા
 “મોહથી ધડાવી હતી! તે સર્વ હવે વ્યર્થ થયું. આ દીન વણિકને
 “આનંદનું સાધન તું હવે થા! આ ક્ષિતિજરેખા ઉપર સૂર્યમંડળ
 “શોભે છે તેમ તું કુમુદની આંગળી પર દીપત! સૂર્ય હવણું ક્ષિતિ-
 “જથી બ્રહ્મ થશે!—હું અને તું કુમુદથી બ્રહ્મ થયાં! તું હજી ગરીબનું
 “ઘર ઉઘાડશે!—એ ત્હારું ભાગ્ય!—પણ ક્યાં કુમુદ અને ક્યાં આ
 “વણિક?—પણ હું તો ત્હારા યોગ્ય નથી જ! દુષ્ટને છોડી ગરીબનું
 “ઘર ઉઘાડ! મણિમુદ્રા! લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ! પ્રિય કુમુદની
 “સ્મારક એકલી એક મ્હારી જોડે રહેલી છેલ્લી ખુદેન! મ્હારા પિતાના
 “વિભવના છેલ્લા પ્રસાદ! પ્રિય કુમુદના આજ ચીરાઇ જતા અંતઃકર-
 “ણમાં રસળતો મ્હારો દુષ્ટ હાથ ત્હારે યોગ્ય નથી! મ્હારું જનોઇ
 “બ્રહ્મ છે—મ્હારું શરીર દુરાત્માનું ઘર છે! મણિમુદ્રા! લક્ષ્મીના છેલ્લા
 “અવશેષ! પ્રિયતમ પિતાના વિભવના છેલ્લા પ્રસાદ! પ્રિયતમ કુમુદની
 “પ્રિયતમ ખુદેન! મ્હારા સ્નેહની સ્મશાનવિભૂતિ! મ્હારા આંસુથી
 “કલંકિત ક્યાં શીવાય તને તજું છું! જા! ગરીબનું ઘર દીપાવ!”
 સરસ્વતીચંદ્ર અર્ધદાસની પાસે બેઠો—તેની આંગળિયે મુદ્રા પ્હોરાવી;—
 અને ભુખથી, દુઃખથી, દયાથી, વિરહથી, નખજો પડેલો વિકલ અને
 ગદ્ગદ બનતો તરુણ ઢળી પડ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને ખહારવટિયો કલ્પતો, ધડીકમાં તેને રત્નનગરીની
 પોલીસને વશ કરવા યુક્તિ શોધતો, ધડીકમાં તેની પાસેથી છુટો થવા
 ઇચ્છતો અને આખરે છેલ્લી ઇચ્છાને વશ થતો અર્ધદાસ નિર્ધનતા
 અને દુઃખનો ઢોંગ લેધ પગો હતો તે એવું ધારી કે એને નિર્માલ્ય
 ગણી ખહારવટિયો પોતાની મેળે પોતાને રસ્તે પડે. તેમ કરતાં આ
 તો નવું નાટક નીકળ્યું. ચગાવેલી દેખાતી આંખોવડે તે મુદ્રા જોઇ,
 મુદ્રામણિની પરીક્ષા કરી, નજર આગળનો દેખાવ સમજ્યો નહી,
 અને મુદ્રા આંગળીમાં બેઠી અને સરસ્વતીચંદ્ર ઢળી પડ્યો કે એકદમ
 વીજળીની ત્વરાથી ઉભો થઇ ચોર ચિત્તવાળો પોતાને સમયસૂચક ગ-
 ણતો, પાછું જોયા વગર અને વિચાર કરવા ઉભા રહ્યા વગર, મુઠી
 વાળી નાંકો.

પ્રકરણ ૪.

ગુણસુંદરી.

જે દિવસે ખહારવટિયાઓએ મનહરપુરીની પાડોશમાંના ત્રિભેટામાં આટલી ધામધુમ મચાવી મુકી તે દિવસે એ ગામડામાં પણ કેટલીક ધામધુમ મચી રહી, થોડીક સરખી વસ્તીમાં ઉમેરો થયો અને તેને લીધે ગામના લોકને એક નવો ધંધો જાગ્યો.

ખહારવટિયાઓએ ત્રિભેટામાં સંકેતસ્થાન રાખ્યું હતું તેનાં કેટલાંક કારણ હતાં. ત્રણ રાજ્યની સીમ આગળ એ લોકોને પકડવા, એ કામ કંઠે પડતું હતું, કારણ આ રાજ્યનાં માણસ પકડવા આવે તો આ રાજ્યની સીમમાં જવાતું. એ ઠેકાણે ધણાક રસ્તાઓનો સંગમ હતો એટલે એ લોકોને પોતાને પણ વેરાઈ જઈ એકઠા થવામાં ધણી સવડ પડતી હતી. મનહરપુરીના ગામડામાં વસ્તી પણ આછી અને નિર્દોષ હતી અને ખહારવટિયાઓ તેને કનડતા ન હતા. પાસે સમુદ્ર, પર્વત, આંબાવાડિયું, તાડનાં વન, ઉંચા ધાસનાં ખીડ, નદી, વગેરે હોવાથી નાસવામાં, એકઠાં થવામાં, સંતોષ જવામાં, ભરાઈ રહેવામાં, હુમલા કરવામાં, અને બચી જવામાં બહુ સવડ પડતી હતી.

જે સાયંકાળે લુટાયલા સરસ્વતીચંદ્રે લુટાતાં આખર બાકી રહેલી મણિમુદ્રા અર્થદાસને પહેરાવી દીધી અને અર્થદાસ પોતાના મનમાં ચોરી કરી નાસી ગયો, તે જ સાયંકાળે ખહારવટિયાઓએ ચંદ્રકાંતને લુટ્યો હતો તે આપણને ખબર છે. રતનગરીથી સુવર્ણપુર આવવા ચંદ્રકાંત નીકળ્યો ત્યાર પછી તેને રસ્તામાં અર્ચિત્યો વિદ્યાચતુરભણીથી સંદેશો મળ્યો કે સુવર્ણપુરના કેટલાક ખહારવટિયા સર્વ રસ્તાઓ રોકી તોફાન કરે છે માટે હું તમારી જોડે ખીજ સ્વાર મોકલું ત્યાંસુધી આગળ ન જશો. ગુણસુંદરીને ભદ્રેશ્વર જતું હતું અને તે રસ્તે ખીક ન હતી માટે એ પણ ત્યાં જવા પોતાના કુટુંબને સાથે લેઈ નીકળી હતી અને કુમુદસુંદરીની વાટ જોવાના વિચારથી મનહરપુરીમાં પોતાના બાકીના કુટુંબ સાથે રોકાવાની ધારણાથી આજ જ બપોરે આવી પહોંચી હતી.

રતનગરીના સ્વાર આવી પહોંચતાં ચંદ્રકાંતને ખીજ સમાચાર મળ્યા કે ખહારવટિયાલોક ધણા પાસે બમે છે તે છતાં સરસ્વતીચંદ્રને મળવાની આતુરતાથી બચને ન ગણી તે નીકળ્યો, લુટાયો, અને સારે ભાગ્યે સ્વારોની મદદથી બચવા પામ્યો. સ્વારોની શીખામણથી એને

પણ મનહરપુરી જવું પડ્યું અને સાયંકાળે પાછો ગુણસુંદરીનો અતિથિ થયો.

મનહરપુરીમાં ગુણસુંદરી અને ચંદ્રકાંત બેના તથા એ ગામના થાણાના સહ મળી ચાળીશોક હથિયારબંધ સ્વાર ભેગા થયા.

કુમ્ભસુંદરીએ મોકલેલા ત્રણ સ્વાર સરસ્વતીચંદ્રને ખોવાથી ખેદ પામી મનહરપુરી ભણી વળ્યા. ત્રિભેટાના વડનીએ ખંહારવટિયા મળવાના છે એવો કંઈક સ્વર માર્ગમાં કાને પડવાથી હુરબમજી આખી રાત વડપર ગાળવાનું માથે લેઈ વડની ઝળોમાં ચહડી સંતાઈ રહ્યો અને ખીબા બે જણ મનહરપુરી ગયા.

વિદ્યાચતુર અને તેનું કુટુંબ આ ગામની વસ્તી ઉપર બહુ મમતા રાખતું અને વસ્તી પણ તેમના ઉપર મમતા રાખતી હતી. ગામની ગરીબ વસ્તી પોતાના પ્રિયપ્રધાનની ગુણિયલ પત્નીની ખાતર કરવા ઉપરનીએ થઈ રહી હતી. તેને પોતાની વચ્ચે જોઈ ઉત્સાહમાં આવી હતી. વિદ્યાચતુરનો એવો સખ્ત નિયમ હતો કે ગામના લોક પાસેથી વેઠ વૈતરું કે કાંઈ ચીજ જમે તે થાય તોપણ અમસ્તી લેવી નહી. હાથનીએના અધિકારીઓને પોતાના કુટુંબની જ વર્તણૂકથી દુઃખીત આપતો. આથી આ કુટુંબ વસ્તીને ધણું પ્રિય થઈ પડ્યું હતું. ગુણસુંદરીની પાસે પોતાનાં સુખ-દુઃખની વાતો કરી જવી, ગુણસુંદરીના પોતાના ઘરની ન્હાની ન્હાની વીગત જણી આશ્ચર્ય પામવું, પોતાની ન્હાની મ્હોટી ઇચ્છાઓ ખુલાદીલથી જણાવવી, આવાં આવાં અનેક કાર્યથી ગુણસુંદરીનો વખત ગામની સ્ત્રિઓ રોકતી. ગરીબ અને ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણિયો, ઉદાર ગરાસિયણો, કરકસરથી ઘર ચલાવવાની આવડત્રેવડવાળી વાણિયણો, અને ઉઘોગી કણ્ઠ્યણો ગુણસુંદરી આવ્યાની ખબર પડતાં જ નિલ પેઠે તેના ઉતારા ભણી ચોમાસાની નદીના પૂર પેઠે વળવા લાગી. ખીચારી ભંગિયણો પણ એના ઉતારાની પછીતની બારી પાછળ છોટે ઉભી ઉભી કંઈ કંઈ આનંદના કોલાહલ કરવા લાગી.

ગામમાં વસ્તી ત્રણચાર હજાર માણસની હતી. વધારે ભાગ કણ્ઠ્યખી વર્ગનો હતો. તે લોક ઉઘમી અને હીમ્મતવાન હતા. થાણદારો તથા વહીવટદારો તેમની સાથે હેતુભાવથી વર્તતા અને પ્રમાણિક રહી ધણી સૂચનાઓ કરતા. આથી એ લોક હમેશ ઉત્સાહમાં રહેતા અને મનહરપુરીના જમીનદારો તથા ખેડુઓનો ધણે ઠેકાણે દાખલો લેવાતો. અધિકારીઓના સહવાસથી આત્મપ્રતિષ્ઠા તેમની બુદ્ધિમાં દાખલ થઈ

હતી, અને તેથી તેમની નીતિ પણ ઉંચા પ્રકારની બની હતી. ગામમાં એક ન્હાની સરખી નિશાળ સારી રીતે ચાલતી હતી અને એક બે છોકરા તો છેક મુંબાઈની પાઠશાળા સુધી અભ્યાસ કરવા ગયા હતા. આ સર્વ લોકોને વિદ્યાચતુરઉપર કુટુંબપ્રીતિ હતી અને ગુણસુંદરી સાથેના ચાળીશે સ્વારો સાથે કણુખી લોક રસભેર આનંદમાં પડી વાતો કરતા હતા. પ્રધસા મળતા તે તો લેતા પણ ઉંચામાં ઉંચી ચંદી સ્વા-રોના ઘોડાઓ સારુ આપી, ઘોડાને થાપડી, ઘોડાઓના ઇતિહાસ પુછી, કોઈ કોઈ સ્વારના ધરનાં સુખદુઃખની વાતો ફહાડી, વિદ્યાચતુરના રત્ન-નગરીમાંના ચાકરોની ખબર પુછી, સાદા અને ભલા કણુખીઓ ગાતા, ગવરાવતા, અને ચૈત્રી બીજની રમણીય સંધ્યાકાળે ગામને પાધરે ગો-રજની ઉડતી ધુળમાં ભળી જઈ ગરબગટ મચાવી મુક્તા; તે ગામને છેવાડે આવેલા પોતાના ઉતારામાં ઉંચી ઓસરિયે ઉભી ઉભી ગુણસુંદરી લાંબી નજર નાંખી જોતી હતી અને ઓસરી નીચે આવતી સ્ત્રિયોની ઠંઠને આવકાર દેતી હતી.*

વાણિયા બ્રાહ્મણની પણ થોડીક વસ્તી હતી. ખેતીની પેદાશ પા-સેના બંદરમાર્ગે અથવા જમીનમાર્ગે થઈને પરદેશ જતી હતી અને તેથી કેટલાક વાણિયા વ્યાપારીયો ગામમાં આવી વસ્યા હતા. આ ગામમાં પ્રથમ તો આસપાસના ગામોના વાણિયા સાહુકારો ખેડુઓને દ્રવ્ય ધીરતા અને માત્ર ઉધરાણી સારુ જ જતા આવતા રૂહેતા. ખેડુઓમાં વિદ્યા કાંઈક દાખલ થવાથી, અધિકારીયોની શીખામણથી, પ્રધાનના ઉત્તેજન-થી, અને ઉંચી નાતોની દેખાદેખીથી, ખેડુ તેમજ જમીનદાર વર્ગ મરણપરણનાં ખરચ કમી કરતાં શીખ્યા હતા તેમજ પોતાના ધંધામાં ઉદ્યોગ, કરકસર, વેતરણ, અને વિચાર દાખલ કરતા હતા. ગામમાં કર માત્ર જમીનનો જ હતો અને તે પણ ઘણો જુજ હતો. આથી આ લોક પછસો એકઠો કરતાં શીખ્યા હતા અને પ્રધાનની સૂચનાથી કણુખી લોક અરસપરસ ધીરધાર કરતાં પછસાની કીમત સમજવા લાગ્યા અને તેમાંથી પોતે પોતાના નાણાવટી થતાં થતાં દેવાદાર મટી ધીરનાર થવા લાગ્યા હતા. આનાં મુખ્ય પરિણામ ઘણાં થયાં. ખેડુઓનો ધંધો સ્વતંત્ર અને હોંસ ભર્યો બન્યો. નવા પ્રયોગ કરવા અને બુદ્ધિ અજ-માવવી એ એક સારો ચેપ આખી વસ્તીમાં ફેલાયો. ખેડુઓના દીકર પોતાના માઆપની સ્થિતિ ઉંચ જોઈ તેમના ધંધામાં પડવાનું અભિમાન રાખતાં શીખ્યા અને તેમની વિદ્યા ખેતીના સુધારામાં ખરચાવા લાગી

તેમના ઉપર કર ધણો જીજ હતો તેથી પ્રધાનનો તેઓ ઉપકાર માનતા અને આસપાસનાં ઈંત્રિજ ગામો કરતાં પોતાના ગામને ભાગ્યશાળી ગણતા. તેમનો કર ઓછો કરવાથી સંસ્થાનને લાભ એ થયો કે દુકાળ અને એવા હરકતના પ્રસંગમાં મનહરપુરની વસ્તી સંસ્થાનના આશ્રયવગર સુખી રહેતી. એ જોધ વિધાયતુર અતિસંતોષ પામતો. ગામ અને ગામની સીમના લોકોપયોગી ખરચ લોકો ખુશીથી કરતા અને રાજ્યને માથે ભાર અને ગાળ રહેતાં નહી. આર્યદેશમાં કુવા, ધર્મશાળાઓ, ચોતારા, તળાવો, અને એવી હજારો વસ્તુઓ પ્રજાએ ધર્મનિમિત્તે કરી છે અને એ ધર્મવાસનાને ઉત્તેજન આપવામાં ચતુર પ્રધાન પોતાના પ્રધાનપણાની એક સાર્થકતા માનતો હતો. મનહરપુરીની પ્રજા પોતાના પ્રધાન ઉપર આથી પ્રેમ રાખે તો કાંઈ નવાઈ ન હતી. તેના બદલામાં તેને પોતાને કાંઈ ખર્ચ એમ નહતું; બદલામાં એ એટલું માગી લેતો હતો કે રાજ્યને જરૂર પડે અને કર વધારવો પડે ત્યારે કોઈએ મન ચોરવું નહી અને આખાવગર તો છુટકો નથી તો તે ખુશીથી આપવું. તેમનો નિઃશ્વાસ રાજ્ય જમ થાય તે કરતાં વધારે ભયંકર છે અને તેમનો આશીર્વાદ એ પોલીટિકલ એજન્ટની કૃપાના કરતાં અને સરકારના કીતાબો કરતાં વધારે કલ્યાણકારક છે એવું વિધાયતુર માનતો અને મહિરાજના મનમાં વસાવતો. રાજ્યના ભંડારમાં ખરચ કરતાં ધણું વધારે પડી રહે એ પ્રજાના ભંડારમાંથી ઓછું થયા જેવું છે. એવા સંચયનો દુરુપયોગ કરવાને રાજ લોભાય છે અને અધિકારિયો ચોર બને છે. રાજ લોભાય છે તો આ દ્રવ્ય તેની વિષયવાસના પૂરી પાડવા, તેની મૂર્ખતા સંતોષવા, તેના છોકરાવાદીપણાને જાળવવા અથવા તો તેની કીર્તિનું પોલાણ વધારવા સ્ત્રિઓમાં, ઢાંગસોંગમાં, રમતગમતમાં, કારીગરોમાં, પરદેશમાં અને પરદેશિયોમાં ઢોળાય છે. એ દ્રવ્યથી દેશના રાજનું મન ચમકે છે અને પરદેશના રાજનો ડોળો ચમકે છે. પ્રજાના ભંડારમાં રહું હોય તો પ્રસંગ પડ્યે થોડા દિવસ કર વધારી ક્યાં લેવાતું નથી? અર્થ સર્વે એ કર ઓછો થાય તો પ્રજા કેમ વિશ્વાસ નહી રાખે? આપણા ભંડાર કરતાં પ્રજાના ભંડારને ઓછો ભય છે માટે એ ભંડારનેજ આપણી “બેંક” કરી રાખવી. આવા આવા પાઠ વિધાયતુર મહિરાજને ભણાવતો અને ઉદાર અને જિતેન્દ્રિય રાજ સ્વતંત્ર અને શાણા પ્રધાનનું કહ્યું યથાર્થ સમજતો. એના

... ધણાંક ગામ બીજા અધિકારિયોની દેખરેખ નીચે મનહરપુરી

... અને મનહરપુરી પ્રધાનની પોતાની દેખરેખ નીચે

હોવાથી દૃષ્ટાંતરૂપે રૂઢેલી અને એ દૃષ્ટાંત જોઇ બીજા અધિકારિયો રાજપ્રધાનની ઇચ્છા શી છે અને પોતે શું કરવું તે સમજતા. ગુણ-સુંદરી રાજ્યકાર્યમાં માથું ધાલતી ન હતી, પરંતુ મનહરપુરી તે પોતાની ગણતી અને રાજ્યકાર્યમાં માથું ધાલ્યા વિના અકેલી મનહર-પુરમાં સ્વામીનું કામ કર્યા જેવું કરતી.

વિધાયતુરે ઇંગ્રેજ અને દેશી રાજ્યનો અનુભવ કરી એક સિદ્ધાંત એ આંધ્યો હતો કે, પોતાનામાં સરસ્વતી, બુદ્ધિ, નીતિ અને વૃત્તિ હોય તો દેશી રાજ્યના તંત્રિયો પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ અને રાજ્યની ઉન્નતિ એટલે સુધી કરી શકે કે ગમે એટલા પરમાર્થ હોવા છતાં પોતાના પેટઉપર અચુક લક્ષ્ય આપનાર ઇંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓને વશ થયેલી દેશી પ્રજા સ્વમે પણ દેખી ન શકે. માથે અનીતિ અને અન્યાયનો જીલમ હોવા છતાં ધણાંક દેશી રાજ્યોની પ્રજા દ્રવ્યનું સુખ ભોગવે છે એવું ઇંગ્રેજ અને દેશી હદનાં ગામડાં સરખાવનારના મનમાં આવ્યા વિના રૂઢે એમ નથી—તો જીલમવિનાની પ્રજા દેશી હદમાં કેવી ઉન્નતિ પામી શકે તે જગતને દેખાડી આપવું એવો વિધાયતુરનો ઉત્સાહ હતો. તેના મુખથી આવી આવી વાતો ધણીકવાર ગુણસુંદરી સાંભળતી અને પતિના ઉત્સાહનું વીર્ય સ્વાભાવિક રીતે પત્નીના દૃઢયમાં ઢોળાતું અને ગર્ભજેવા પ્રતિધ્વનિરૂપે અંતરમાં ને અંતરમાં સ્ફુરતું. આવી સગર્ભાનું દોહદ મનહરપુરીની પ્રજાના કલ્યાણના ઉપભોગથી પુરાતું. આતું આતું જોઇ પ્રધાન પોતાની સ્ત્રીને આપેલી વિદ્યા સફળ થઇ માનતો અને પુત્રપ્રાપ્તિથી અધિકતર આનંદ પામતો. તેને આનંદ પામતો જોઇ પત્ની વધારે ઉત્સાહી બનતી. પતિપત્નીનાં દૃઢ્ય એક જ રસથી ઉભરાય, એક જ વિષયથી આનંદ પામે, પરસ્પર આનંદને વધારે અને ભોગવે: આ પરિણામથી ગુણસુંદરી પોતાનું લક્ષ સફળ થયું માનતી.

જેમ મિત્રો એક બીજાની છાતી વાતો જાણી ખરી મિત્રતા બંધાઇ સમજે છે; જેમ શેઠના દ્રવ્ય અને વ્યાપારનો મંત્ર જાણી સદ્ગુણી મુનીમ પોતાને શેઠનો ખરો વિશ્વાસપાત્ર સમજે છે; જેમ રાજાના અત્યંત વિશ્વાસનું પાત્ર બનતાં સત્પ્રધાન પોતાની સદ્બુદ્ધિ વાવરવામાં સ્વતંત્ર બને છે અને રાજ્યસેવાનો ઉત્સાહી થાયછે; જેમ ધાર્મિક અને બુદ્ધિમાન રાજાના પાલનથી પ્રજા ખરેખરી રાજબક્ત થાયછે; જેમ શુદ્ધ-અંતઃકરણ સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારનો યોગ થતાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પરમાનંદ ઉદ્ભવ થાયછે: તેમજ વિધાયતુરનાં સુખદુઃખ સમજવાની ઇચ્છારૂપ

ખીજ વિકાસ પામતાં વધવા પામેલું ગુણસુંદરીનું સ્નેહી તદ્દય પતિના તદ્દયની સર્વ છાની વાતો જાણવા અને સમજવા પામ્યું, પોતે તેના પૂર્ણ વિશ્વાસનું પાત્ર છે તે અનુભવવા લાગ્યું, પોતાના અભિલાષ પુરવામાં સ્વતંત્ર અને પતિના સ્નેહનું ઉત્સાહી બન્યું, પતિભક્ત થયું, અને શારીર વાસનાઓથી ભિન્ન રહેતા ઉચ્ચ અને માનસિક પ્રેમના આનંદના ચમકારાથી ચમકવા લાગ્યું. અશિક્ષિત પણ બુદ્ધિશાલી સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ જેવી રીતે ધરકામમાં અને સંસારવ્યવહારમાં આગળ પડી આવે છે તેમ જ આખી મનહરપુરીને પોતાના ધર જેવું માનતી ગુણસુંદરી ન્હાના સરખા ગામડામાં વારે ધડિયે આવી જતી અને લાંબી ગરીબ અને અજ્ઞાની વસ્તીને પોતાના ગળ પ્રજાણે સુખી કરવા પ્રયત્ન કરતી તે જણાઇ આવતું. મહોટી વયનાં માણસનું અનુકરણ કરવા જતાં ન્હાનાં બાળકો પોતાનાં રમકડાંને જીવતાં કદખી તેમાં ખરા સંસારના જેવો સંસાર ચલાવવાનું ભાન પામી પ્રકૃષ્ણ-તદ્દય રહે છે તેમ જ રાજ્યવ્યવહારમાં બાળક જેવી પત્નીને મનહરપુરીમાં જુદા જુદા પ્રયોગ કરી આનંદમાં રહેતી જોઇ, એ પ્રયોગનાં સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યાથી વિનોદ પામી, કદી કદી રિમત કરી, ને કદીક સૂચના પામી વિદાય-તુર ગુણસુંદરીના સામું જોઇ રહેતો, તેનો હાથ પોતાના હાથમાં હોય તો જોરથી દાખી દેતો અથવા તો પોતાના અધરપુટ ઉપર મુકતો, કોઇ પ્રસંગે તેનો વાંસો થાબડતો, અને એકાંત હોય ને અત્યંત ઉમળકો આવે ત્યારે તદ્દયદાન કરતો. મનહરપુરીમાં આવ્યાથી આજ ગુણસુંદરીમાં આ સર્વ સંસ્કારનું સ્મરણ આવ્યું અને પવનથી મોરનો કલાપ ફરફર થઇ ચમકે તેમ આ સ્મરણથી તેનું તદ્દય થવા લાગ્યું.

ગુણસુંદરીનું વય આજે પાંત્રીશક વર્ષનું હતું, પરંતુ તેને સંતતિમાં માત્ર એ જ પુત્રિયો હોવાથી અને તે પણ ધણાંક વર્ષઉપર જન્મેલી હોવાથી તેનું શરીર સુંદર હોવા છતાં નબળું પડ્યું ન હતું અને માત્ર જીવંત સત્તાવીશ વર્ષની તે દેખાતી હતી. તોયે ચતુર જોનાર તેની મુખમુદ્રાઉપરથી ખરું વય કહી આપતાં. એ શરીરે મધ્યમ કાઠાની એટલે જડીએ નહીં અને દુબળીએ નહીં એવી હતી. એનો વર્ણ છેક સોનેરી નહીં તેમજ છેક રૂપેરી પણ ફૂલવાય નહીં એવો હતો. મહોં ભરેલું હતું. વાળ કાળા, સુંવાળા, ચળકતા, ઝીણા અને અંખોડો છુટો હોય ત્યારે છેક ઢીંચણ સુધી આવે એટલા લાંબા હતા. કપાળ મહોદું હતું. આંખો ચળકતી ચંચળ અને ચકાર હતી પણ બહુ મહોટી ન હતી. તેનો સ્વર છેક કુમુદસુંદરીના જેવો ન હતો

તોપણ તેમાં સ્ત્રીસ્વરની કોમળતા શુદ્ધ સ્પષ્ટ હતી અને ગાનસમયે કુમુદના જેવોજ સ્વર ફાડી શકતી. ઉંચાઈમાં પણ તે એના જેટલી જ હતી. તેનું મહો હમેશ હસતું રહેતું અને ઘણાંક માણસ પ્રાતઃકાળે એનું મહો પ્રથમ જોતાં અને આજનો દિવસ ખરા આનંદમાં જશે એવી શ્રદ્ધા રાખતાં. તેનો સ્વભાવ પોતાના પતિના જેવો કાર્ય-ગ્રાહી હતો તેથી તેનું મન ઘણું સુખી રહેતું. “કામ સાથે કામ” એવું જ તે સમજતી. કુમુદસુંદરીમાં જે સહનશીલતા અને સુશીલતા હતી તે પણ ગુણસુંદરીની જ હતી. તેનો ઉત્સાહ ન્હાના બાળકના જેવો સપક્ષ હતો અને ન્હાની કુસુમસુંદરીમાં તેનો આ ગુણ ઉતર્યો હતો. પિયર તથા સાસરાની ગોસિયોના પ્રસંગથી તેનું હૃદય કુટુંબવત્સલ અને ક્ષમાધર^૧ થયું હતું, પરંતુ પતિના સહવાસથી આખા પરિચિતમંડળને આ ગુણનો અનુભવ કરાવતી. આખી મનહરપુરી એમ કદપતી કે ગુણસુંદરીની અમારાપર અમીદૃષ્ટિ છે. તોપણ કોઈ તેની આર્દ્રતાનો દુરુપયોગ કરી શકતું નહી, કારણ એને ખેદ થતો તે સામું માણસ ખમી શકતું નહી. આ શિક્ષાપ્રભાવ તેના પુરુષગુણી પતિમાં ન હતો, કારણ પ્રજની ન્યાયતુલા હાથમાં રાખનારને પ્રલંક શિક્ષાનો દંડ રાખવો પડતો હતો.

ગુણસુંદરીનું પિયર આ જ ગામમાં હતું, વિધાયતુર તેનાથી માત્ર પાંચ સાત વર્ષે મ્હોટો હતો અને મોસાળમાં ઉછર્યો હતો. એનું મોસાળ અને ગુણસુંદરીનું પિયર ઉભય પડોશમાં સાખોસાખ હતાં. ગુણસુંદરીની મા પોતાની દીકરીના જન્મ પહેલાં બાળક વિધાયતુર ઉપર બહુ હેત રાખતી, તેને રમાડતી, તેનું માથું હોળતી, ખાવાનું આપતી, અને લગાવતી. પોતાને પેટ દીકરી થતાં જોષીને પણ પુછવાની વાટ ન જોતાં વિવાહ કરી દીધો. ન્હાનો જમાઈ મસ્તીખોર, લડાક, અને બોલકણો હતો અને સાસુ વરકન્યાને સાથે બેસાડી જોઈ રહેતી અને લજ્જા ન સમજનાર બાળકોને મુઘવચન બોલાવી વિનોદ પામતી. એમ કરતાં કરતાં વિધાયતુર જરી મ્હોટો થતાં તેના સંતાનહીન મા-માએ તેને રત્નનગરીમાં વિદ્યાભ્યાસ સારુ બોલાવી લીધો. મુંબાઈ જઈ ત્યાંની પાઠશાળામાં ઠેઠ સુધી અભ્યાસ કરી ત્રેવીશેક વર્ષની વયે એ પાછો રત્નનગરી આવ્યો તે પ્રસંગે ગુણસુંદરીને સોળસત્તર વર્ષ થયાં હતાં, અને સાસરે ત્રણેક વર્ષ થયાં જતી આવતી થઈ હતી. પતિને વિદ્યાસારુ પરદેશ રહેતું થયું તે પ્રસંગમાં તેની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતી અને પત્રોમાં દુહા, સાખિયો, ગરબિયો, વગેરે લખતી અને અતિ આનંદ

પામતી. પોતાના પત્રો પોતાની સહિયોમાં વંચાવી આનંદને વધારતી પણ ખરી. પાઠશાળામાં શૃંગારરસ અને પ્રીતિરસનાં ભરેલાં ઈંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત કાવ્યોનો રસિક અભ્યાસી પતિ આવાં પત્રોનો રસ ભોગવતો અને આવાં સાધનદ્વારા અભ્યાસસમયની વિરહાવસ્થાએ પતિપત્નીનો સ્નેહ ઘણોક વધાર્યો. બાળલક્ષ્મી હાનિને બદલે આવી રીતે સુખ અનુભવતો અને તે સુખનું મૂળ પોતાના બાલ્યપરિચયનેજ ગણતો પતિ ઘણી વાર એવું વિચારતો કે બાળલક્ષ્મી સામેનો મહારો વિરોધ નિર્મૂળ તો નહીં હોય? આપણા વિધાનિક સમાજે? આપણા જીવાનિયાઓના હાથમાં શૃંગારાદિથી ભરેલાં પુસ્તકો સુકેલાં છે તેનું ફળ એક એ થાય છે કે ન્તે-ઓમાં એક જાતનું કૃત્રિમ દાક્ષિણ્ય ઉત્પન્ન થાયજે. આ દાક્ષિણ્ય ન્હાનપણથી સહચારિણી અનેલી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે ઢોળાય છે. આપણી અબણુ પણ ભણેલાઓને પરણેલી સ્ત્રિયોના સુખનું મૂળ આવી રીતે રોપાય છે અને ગુણસુંદરીને પણ તેમજ થયું હતું. પતિપત્નીને એકઠાં રહેવાનો પ્રથમ સમય આવ્યો તે પ્રસંગે અબણુ ગુણસુંદરી કેવી રીતે બણી તે આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં વાંચનારને વિદિત કરેલું છે.

પતિના અભ્યાસના સમયમાં જુદાં રહેવા પડવાથી ગુણસુંદરીના શરીરે પત્નીપણું મ્હોટી વયે અનુભવ્યું અને તેથી તેના શરીરનો બાંધો પણ યોગ્ય વયે પામવા જોઈતા વિકાસને પામી શક્યો.

પાઠશાળા છોડી કે તરત વિદ્યાચતુરને રત્નનગરીમાં શાળાના માસ્તરની જગા મળી અને તે જ પ્રસંગે સંસારમાં પડેલાને સાર પત્નીનાં તનમન પણ આવી રીતે તેના નવીન સંસારનું વાહનપણું કરવા યોગ્ય બન્યાં. “અડોઅડ કપોળ લાગ્યો રહેલ” ઇત્યાદિ ન સમજનારી મુઝા આ પ્રસંગે સર્વ સમજવા શક્તિમતી બની અને બેત્રણ વર્ષ લગી સંતતિ ન થઈ અને વિદ્યાચતુર માત્ર શાળાના માસ્તરની નિશ્ચિન્ત અને નિઃસ્પૃહી નોકરી પર રહ્યો ત્યાંસુધીના કાળમાં આ યુવાન દમ્પતીએ શૃંગાર અને સ્નેહની પરિસીમા ભોગવી.

ઘણીવાર રાત્રિના દશ વાગતાં સુધી આ સમયમાં વાળુ પછી દમ્પતી સાથે બેસી અનેક પુસ્તકો વાંચતાં; રાજકીય અને સાંસારિક વિષયોપર વાર્તા ચાલતી, તરુણી ન્હાના ન્હાના પણ સ્વચ્છ પ્રશ્નો પુછતી, તરુણુ તે સર્વઉપર ચર્ચારૂપે વ્યાખ્યાન કરી પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતો, અને પોતાના કરેલા સિદ્ધાન્તોમાં નવીવિદ્યાની મુઝા શ-

કાઓ ઉત્પન્ન કરતી અને તે શંકાઓ ઉપરથી કોઇ કોઇ પ્રસંગે સિદ્ધાન્ત ફેરવવો પડતાં પત્નીની બુદ્ધિનું ઉચ્ચપાણું મપાતું; અને આ સર્વ માનસિક સ્નેહભોગને અંતે માનસિક વિહારની શિખરકીડા થતી હોય તેમ શ્યામખંડનાં દ્વાર અંધ કરી પાછળના એકાંત ઉદ્યાનમાં પડતી મ્હોટી બારી બહુ તરુણ તરુણીને ખેંચી જતો જતો બહાલની ઊર્મિ ઉછળતાં અધરે અધરદાન કરતો કરતો ધીમે રહી ગાતો.—

“ નિદ્રાતણા કર સુકોમળ તુજ જેવા,

“ તેનાજ સ્પર્શથી મોહિત વિશ્વ સુંતું;

“ આ શાંતિઉપર ક્ષપાપતિ’ સ્મિતભોગી—

“ જો ફેરવે ‘મૃદુ અનેક કરો ધોંમેથી !

૧

“ જો ! જો ! પ્રિયે ! ધોંમો ધોંમી વિકસાવ આંખ્યો !

“ તેજસ્વો ચન્દ્ર નભકણ્ણું આઝો ચાલે !

“ રહે ઉભો, પ્રિય ! ધર કાન ચક્રોર તહારા—

“ શી વાત ચંદ્રશ્રવણે કરતી સુતારા ? ”

૨

ધણા દિવસ લાગત આ રમણીય પ્રસંગ અનુભવતી અને ધણા દિવસ આ ગાન પતિમુખે સાંભળતી ગુણસુંદરી તેનો અર્થ જ સમજા એટલું નહી, તે ગાનરસ પીતી હતી એટલું નહી, પણ તેનાં હૃદયમાં ઉપભોગ કરવા લાગી. કવિતાના શબ્દાર્થ અથવા વાક્યાર્થ સમજવા, કવિતાનો મર્મ સમજવો, કવિતામાં રસિક બની કવિતાના રસથી આનંદ પામવો—એ સર્વથી કવિતાનો ઉપભોગ એ એક જુદો જ અનુભવ છે. ગાનથી ચિત્ત લય પામે છે—જેમ સર્પ પણ ગાન સાંભળી ડોલે છે અને બાન લુલી જાયછે; શૃંગારવશ માનવી તક્ષીન થઇ જાયછે—જેમ ગોપિયો વાંસળીના સ્વરથી ઘેલી બનતી હતી; સ્નેહવશ માનવી અભેદયોગ અનુભવે છે—જેનું જયદેવ અને પદ્માવતીની આખ્યાયિકા એ દૃષ્ટાન્ત છે; ભક્તિરસમાં નિમગ્ન માનવી સંસારને લુલી જ જાયછે—જેનાં દૃષ્ટાંત અનેક ભક્તરાજનાં ચરિતમાં રહેલાં તે આર્યલોકને સુપરિચિત છે; બ્રહ્માનંદ પામતા આત્મા પાસે સંસાર અંધકારજેવો અભાવ બને છે અને શુદ્ધ જ્યોતિ એ એકજ અદ્વિતીય પદાર્થ બને છે; તે સહ અને તેવો જ કવિતાનો ઉપભોગ છે—આવાં આખ્યાન રસીલી સ્ત્રીની પાસે વિદ્યાચતુર ધણી વાર કરતો. ધણીવાર ફરી ફરી સાંભળ્યાથી, વધેલી વિદ્યાએ ઉઘાડેલાં લોચનથી, મહાકવિયોએ તેના દૃદયમાં નવા

સળગાવેલા રસદીપથી, શૃંગારવયની પરિપક્વ અવસ્થા પામવાને લીધે, શ્લેષ્યાનો સમય અને શ્લેષ્યાનું સ્થાન એ ઉભયના કરેલા ઉદીપનથી, અને અંતે ઈશ્વરપ્રસાદથી, પતિમુખમાંથી નિલ પડતા ગાનસ્વરોમાં આજ નવો જીવ આવ્યો હોય અથવા તો પોતેજ અહુણું નવી જન્મી હોય તેમ પતિએ ગાયેલી કવિતાનો ઉપભોગ ગુણસુંદરીને એકદમ અચિન્ત્યો થયો, તેનું મુખ મલકાઇ ગયું, રોમોત્કમ્પ થયો; નેત્ર વિકાસ પામ્યાં, અંતર્માં વળી રહ્યાં, અને અંતે સ્નેહના ઉલ્લાસને બળે પતિનેત્ર સામું અનિમિષ જોઇ રહ્યાં. જાતે ચળકતાં અને ચન્દ્રિકાથી પ્રકાશિત થયેલાં એ સ્ત્રીનેત્રની કાળી કીડિયોની વચ્ચેવચ પોતાના આકારનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું હતું તેના ઉપર સ્નેહસમાધિસ્થ વિદ્યાચતુરની દૃષ્ટિ પડી. પત્નીની ન્હાની કીડિયોમાં પોતે ન્હાને રૂપે સંક્રાંત થયો જોઇ—“ આજ ત્હારા “હૃદયમાં પણ હું ન્હાને રૂપે—કવિતારૂપે—સંક્રાંત થયો છું, અને ત્હારી “કીડિયોની પેઠે—ત્હારા સર્વાંગ પેઠે ત્હારું હૃદય પણ અનિમિષ બની મ્હારા “પ્રતિબિમ્બનું ધારણ કરે છે ” એવું સૂચવતો હોય તેમ પતિ પણ ગમ્ભીર આનન્દમય વદનથી પત્નીસામું જોઇ રહ્યો. માનસિક સ્નેહનો આજ પ્રથમજ ઉભયને અનુભવ થયો. નવો ગર્ભ ધરનારીની પેઠે પત્નીએ ખીજે દિવસ પ્રદુલ્લ વિચારમાં ગાળ્યો અને અંતે અબણ અવસ્થામાં ગરખીઓ રચનારીએ આજની અવસ્થાએ પહોચી પતિના શ્લોકના પ્રતિધ્વનિરૂપ—પ્રત્યુત્તરરૂપ—નવી કવિતા વાલ્મીકિની પેઠે ઈશ્વરપ્રેરણાથી રચી કૂહાડી. પાછો રાત્રિએ એજ પ્રસંગ આવતાં શુદ્ધ-સ્નેહના નવા આખેલા રસના કોણુપ વિલાસી પતિએ એજ શ્લોક ફરી ગાયા—એજ હૃદયસંયોગ ફરી ભોગવ્યો; પણ ગઇ કાલનાથી આજ અધિક અનુભવ મળવા વારો આવ્યો. મુગ્ધજેવી પત્ની પતિઉત્સાહનો પ્રતિધ્વનિ કરવા ધૃષ્ટ બની.^૧ પતિએ ગાયેલા ગાનને અંતે થયેલું તારા-લમ દહતર કરી, ઉદયમાન ચંદ્રકલા પોતાના કર સામા ઉભેલા અને નવા તેજથી ચલકતા મેઘ ઉપર ટેકવે તેમ પતિના સ્કન્ધ ઉપર સુકુ-માર અને ગૌર કર ટેકવી, ચન્દ્રતેજના સ્પર્શથી ચંદ્રકાંત રસ ઝરવા લાગતો હોય, પતિના સ્પર્શે પોતે જ શૃંગાર ઝરવા લાગી હોય, તેમ નવરસિક લલના પોતાની નવી કવિતા એકદમ આરંભી ધીમા મૃદુ

૧ અન્યદા મૂષણં પુંસાં ક્ષમા લજ્જેવ યોષિતામ્ ।

પરાક્રમઃ પરિભવે વૈયાલ્યં સુરતેષ્વિવ ॥ માઘ—

(તે ઉપરથી સ્પષ્ટિત.)

સ્વરથી ગાવા લાગી અને ગાતી ગાતી ચંદ્ર અને તારા બરેલા આકા-
શનો સમક્ષ નવી શશિકલા જેવી ખીલવા લાગી:—

“ચમક ચમક તારા થાય આ ઓમમાં આ—

“મુજ ઉર સ્વર થાતા પ્રિયના આજ જેવા;

“શશીતણું ધોંસું રેલે તેજ આ ઓમમધ્યે—

“તમ ઉરથકી મ્હારે જેમ આનન્દ રેલે.

“શશીપદઅંકે ખેઠો આ શાંતિ કરે સ્મિત, નાથ!

“જુવો! જુવો! પ્રિય! ગોઠડી કેવો એ એ કરે એકાંત!

“એવી ગોઠ મુજશું કરોતી!

“શશીઉરમા લપટાઇ આ શાંતિ ધરે પ્રકાશ!

“જુવો! જુવો! પ્રિય ગાંઠ એ બેનો કેવી પડી આ આજ!

“એવી ગાંઠ મુજશું રચોતી!”

આ સાખિયો ગવાઇ તેટલી વાર તો વિદ્યાચતુરે તેનો ઉપભોગ
કર્યો. ગવાઇ રહેતાં, તેના હાઈનો વિચાર થતાં,—અચિન્તી કાંઈ નવી
શોધ થઇ ગઇ હોય, શુદ્ધ કન્યાઉપર મદનાવસ્થાનો પ્રથમ અવ-
તાર પ્રથમ જ વ્યક્ત થયો હોય, મુગ્ધાનું લજ્જાદ્વાર ઉઘડતાં તેના
અંતર્માં વસતા દેવતાનું નવલ દર્શન થયું હોય, તેમ પત્નીનું ગૂઢ
રહેલું કવિત્વ પુષ્પપેટે સહસ્રા વિકાસ પામેલું જોઇ વિદ્યાચતુર અદ્ભુ-
ત આશ્ચર્ય, ઉત્સાહ, અને આનંદનો ભોગી થયો. પોતાની કવિતા
કરતાં પણ સ્ત્રીની કવિતા વધારે કામળ અને વધારે ઉત્સાહી લાગી
અને તે ભાનથી તદ્દય આનન્દગર્વમાં ઉછળવા લાગ્યું, અને તેનો
હાથ પોતાને ઓઠે મૂક્યો.

સાત્ત્વિક આનંદના પ્રસંગ વિરલ હોય છે. આ બનાવ વિદ્યાચ-
તુરને પહેલો તેમ જ છેલ્લો થયો. આવી રાત્રિ વીતતાં બીજે દિવસે
તેના મામા જરાશંકરે તેને બોલાવ્યો. રત્નનગરીના હાલના રાજા મ-
હિરાજના પિતા મહારાજપાસે જરાશંકર ખાનગી મન્ત્રીનું કામ કરતો
હતો. બાળક મહિરાજને ઇંગ્લેન્ડ શીખવવા અરિકનસાહેબ તરફથી તા-
કીદ આવતાં વિશ્વાસુ માણસ જોઇતો હતો અને તે કામ ઉપર જરા-
શંકરની બલામણુથી વિદ્યાચતુરની નીમણુક થઇ. તેના મનમાં એવું
હતું કે આ જગાનું કામ પણ માત્ર પુસ્તકશિક્ષકનું હશે; પરંતુ એ કામ
તો માત્ર ગૌણપક્ષનું જ નીવડ્યું. મહારાજને ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યામાં પ્રવેશ
ન હતો એટલે તે વિદ્યાનું મૂલ્ય પણ ન હતું. મહારાજ શરીરે તેમ

સ્વભાવે શુદ્ધ ક્ષત્રિય હતો. આખા રજવાડામાં શુદ્ધ રાજપીજના દૃષ્ટાંતમાં સહ તેને પ્રથમ ગણતા. ઇંગ્રેજ સંત્તાના આરંભમાં થયેલાં યુદ્ધ, સામદામ આદિથી ભરેલી રાજનીતિ, રાજ્યખ્હારના અને રાજ્યમાંના શત્રુઓ, ઇલાદિનો તેને ન્હાનપણમાંથી અનુભવ હતો. પોતાનું અન્ય સાધ્ય શું છે તેનો વિચાર કરતો અને પછી સાધન ખોળતો. રાજવિદ્યાને ચતુરંગ (શેતરંજ) ની બાજુ જેવી ગણી ખેલ રમ્યાં કરતો અને તેમાં સર્વ સાર માનતો. ઇંગ્રેજ વિદ્યાને તે એક સાધન ગણતો અને મણિરાજને તે સાધન પ્રાપ્ત થાય તેમાં તેને બાધ ન હતો. મહારાજ તરફથી વિદ્યાચતુરને પ્રથમ સૂચના એ થઇ કે ભલે આને ભણાવો પણ તમારું કામ ચુકશે માં. “ મહારા કુંવરપાસે તમને રાખું છું ” તે કંઇ એની ખુદ્દિ ઇંગ્રેજ કરવા નથી રાખતો. એનું વય આજ “ કોમળ છે માટે બહુ સંભાળથી એને ઉછેરજો. સરત રાખજો કે ” એને મહારે તમારા જેવો બ્રાહ્મણ નથી કરવો કે વૈશ્ય નથી કરવો. “ બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, મ્લેચ્છ, ઇંગ્રેજ અને એવા એવા સર્વ લોકની વિદ્યા ” એ સમજી જાય અને સર્વની કળા જાણી જાય, સર્વની સાથે પોતાના ધર્મ પાળવા સમજે, એવું એવું સર્વ એને શીખવજો. પણ “ યાદ રાખજો કે ઇંગ્રેજ, બ્રાહ્મણ, કે બીજા કોઇનો કે તમારો પોતાનો ” કંઇ પણ ગુણ એનામાં આવ્યો દીઠો તો તમારી નોકરીમાં કસુર “ થઇ ગણીશ. તમારું એક કામ એ કે એનામાં શુદ્ધ રજપુતના ગુણ “ ભરવા. એ કુમાર મહારી વૃદ્ધાવસ્થામાં મહારે ટેકવાનો દંડ છે, “ મહારા રાજ્યની આશા છે, મહારા વંશનું ભવિષ્ય છે, મહારા કુલની “ પ્રતિષ્ઠા છે, અને તમે એના શિક્ષક છતાં નોકર છો, અને એ પ્રજા “ નહી પણ રાજ થવા સરજોલો છે, તે સર્વ ધર્મને યોગ્ય એને કરજો. “ એનું શરીર ખીલવવા, એનું શીય વધારવા, મહારા ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓ “ હું તમને સોંપું છું. એને રાજવિદ્યા શીખવવા તમારી મરજી પડે “ તે સગવડ માગજો. એને રાજ કરજો. બ્રાહ્મણને હાથે રજપુત સ્વ- “ ધર્મ શીખે એ આપણા દેશમાંની જુની પ્રનાલિકા છે અને તે પ્ર- “ માણે હું એને તમારા હાથમાં સુકુંછું. તમારા બીજા વખતમાં શું “ કામ કરવું તે તમને જરાશંકર બતાવશે. તમારું કામ અંહી નિ- “ શાળના માસ્તરનું નથી. સ્ત્રીને કેટલાં કામ કરવાં પડે છે તે જુવો. “ છોકરાને ઉછેરવાં, કુટુંબનાં વડીલોનું કામ ઉપાડવું, આકરોઉપર સત્તા “ રાખવી, ધરધંધામાં પ્રવીણ રહેવું, ધરની અને ધરના સામાનની સં- “ ભાળ રાખવી, ધરમાં આવતાં જતાં માણસ આગળ ધરવું નાક રા-

“ ખવું, અને તે બધું જાતે મર્યાદા પાળી કરવું ! અને દિવસ વીત્યે
 “ શૃંગારશાળામાં પતિના ઉપર રાજ્ય ચલાવવું ! આટલું તો એક સા-
 “ માન્ય સ્ત્રી કરે છે; અને તેની સાથે લોકના ખોલ સહી જવા, ઘરમાં
 “ જીલમ અને અપમાન ખમતાં ગમ ખાધ જવી, પોતાના દુઃખને
 “ ગણવું નહી, મન અને પેટ બે મ્હોટાં રાખવાં; એ બધું પણ સ્ત્રીને
 “ કરવું પડે છે અને તેટલું જો તે કરે તો જ સ્ત્રીને સ્ત્રી કહેવી. ન
 “ કરે તો તે પુરુષ તો નથી જ ને સ્ત્રી પણ નહી જ—તેને તો જેમ
 “ અનંગરંગમાં શંખણી કહી છે તેમ આપણે સંસારરંગમાં શંખણી
 “ કહેવી. કહે—હવે એક સ્ત્રીને માથે આટલા ધર્મ છે તો સ્ત્રીના
 “ ધણી પુરુષના કેટલા ધર્મ હોવા જોઈએ ? જે પુરુષને આટલું સ્ત્રીનું
 “ કામ આવડે નહી તે સ્ત્રીના કરતાં પણ નપાટ ને મ્હારા રાજ્યમાં
 “ નોકરી કરવા નાલાયક. સ્ત્રી અને પુરુષ બેનું કામ આવડે તે મ્હારી
 “ નોકરીને યોગ્ય અને એ યોગ્યતા તમારે મેળવવી. જેનામાં આ સઉ
 “ યોગ્યતા વધારેમાં વધારે હોય તે મ્હારો કારભારી થવા લાયક છે.
 “ ખીજું. લોભ ન કરવો એમ હું નથી કહેતો પણ સ્હામાનું ઘર સા-
 “ થવી લોભ કરવો. અમારા પુરાણી એક શ્લોક કહે છે કે વાછડાને
 “ ધવરાવી ગાયને દહોવાની છે તેમજ રાજાએ પણ પ્રજાને. સંતોષ
 “ આપી રાજબંડાર ભરવાનો છે. ^૧ હું તમને તેજ રીતે કહું છું કે રાજ-
 “ પ્રજાનો સ્વાર્થ સંભાળી તમારા સ્વાર્થના વિચાર રાખજો, નીકર મ્હારે
 “ તમારે સગાઈ નથી તે સરત રાખવી. તમે પ્રમાણિક છો તે હું
 “ જાણું છું, પણ પ્રમાણિકપણું પછસા ન ખાધામાં જ આવી જાય છે
 “ એમ નથી, પણ ખીજી ધણી બાબતોમાં જોઈએ છીએ તે તમને અ-
 “ નુભવ શીખવશે. તમને એ પ્રમાણિકપણું હાલ વાત કરતાં સ્હેલું
 “ લાગશે પણ અધિકારે મ્હડતાં “ માયા દેખી મુનિવર ચળે ” એ તમે
 “ હળવે હળવે જોશો. મણિરાજને કાચી અવસ્થાને સમયે તમારા
 “ હાથમાં મુકું છું તેથી છલકાઈ કે છેતરાઈ ન જશે ને હમેશ્વ યાદ
 “ રાખજો કે એ મણિ છે પણ નાગને માથે છે ને તમારે નાગની
 “ સાથે કામ છે. નાગ પ્રસન્ન થાય તો રતનો બંડાર ઉઘાડો મુકે પણ

૧ રાજન્ દુષુક્ષસિ યદિ ક્ષિતિષેનુમેનામ્ ।

તેનાથ વસ્ત્તમિવ લોકમમું પુષાણ ॥

તસ્મિન્ન સમ્યગ્નિશં પરિપુષ્યમાણે ।

નાનાફલૈઃ ફલતિ કલ્પત્રોત્તેવ મૂમિઃ ॥

“તે કોપે તો તેની દાઢમાં યમના દૂત નિરંતર સજ્જ છે તે યાદ રા-
“ખજો. મહારાજ એ નાગના જેવો છે.”

રાજકુમારના શિક્ષક થનારના અંતર્માં શબ્દેશબ્દ જડાઇ ગયા, પ્રત્યેક શબ્દમાં ઉપદેશના અન્ય ભરેલા લાગ્યા, પ્રથમ જ જાતે મ્યાન ઉઘાડનારને તરવારનું મૂળ નીકળતાં જ આંગળિયો સંભાળવી પડે એવો અનુભવ થયો, અને ઘેર ગયા પછી પણ આ નવા સંસારે તેના તા-
ર્કિક મસ્તિકને એવું તો ચક્રોળે ચઢાવ્યું કે તે દિવસથી ગુણસુંદરી સાથેના સાત્વિક પ્રસંગો સ્વપ્ન જેવા થઇ ગયા, કવિતા કરવી ભુલી ગયો, અને રાજસંસારના તીવ્ર ભ્રમણમાં પડેલી આંખ સ્નેહ-સંસારને નિત્ય ખરતા તારા પેઠે પળવાર જ જેવા પામતી.

આ જ પ્રસંગે ગુણસુંદરીને પણ તેને યોગ્ય વિષમ સંસારજ-
ળમાં લપટાવું પડ્યું અને પૂર્વાવસ્થામાં વિદ્વાન પતિ અને વિદ્યાએ આ-
પેલી કળા તે જળ ઉકેલવામાં ઉપયોગી થવા લાગી. વિદ્યાચતુરે મ-
હારાજના શબ્દ અમૂલ્ય ગણી એક પુસ્તકમાં ઉતારી રાખ્યા હતા તે
વાંચી ગુણસુંદરીએ પણ પોતાના નવા વ્યવહાર સંબંધી ઘણો બોધ
લીધો. બુદ્ધિવાળાના અનુભવ વિદ્વાનોને પણ બોધ આપે છે; એટલુંજ
નહી પણ સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં વિદ્વાનો તે અનુભવમાંથી વધારે
બોધ લે છે. વિદ્યાનું સાધન પુસ્તકભંડાર માત્ર અનેક બુદ્ધિમાનોના
અનુભવનું રહસ્ય શીખવે છે અને આ રહસ્ય મહી લેનારને જ વિદ્વા-
ન ગણવા અને ખીજને કેવળ પુસ્તકપંડિત ગણવા એવો વિદ્યાચતુરનો
મત હતો અને તેથી બુદ્ધિવાળાના અનુભવને તે પુસ્તક જેવો જ ગ-
ણતો. અભણ પણ અનુભવી મહારાજની પ્રથમ આજ્ઞામાં વસેલો ક્ષાત્ર
ઉદ્ધેક તેને અતિપ્રિય લાગ્યો, તેમાંનું રાજ-અભિમાન તેને નમવા યોગ્ય
લાગ્યું, અને આવી સુંદર લાગતી આજ્ઞામાંથી સર્વને માત્ર સુંદર લાગતા
પુષ્પમાંથી મધમાખી મધ લે તેમ—તેણે અનુભવબોધ લીધો અને
એ બોધથી તેનું પોતાનું નીતિખીજ બંધાયું એટલુંજ નહી પણ ગુણ-
સુંદરીએ પણ તે ખીજ સ્વીકાર્યું. માત્ર એકને એ ખીજ રાજકાર્ય
આદિ અનેક સ્થળે કામ લાગ્યું અને સ્ત્રીને તે ગૃહકાર્યમાં કામ લાગ્યું.

પોતાના મામા જરાસંકરને સંતતિ ન હોવાથી વિદ્યાચતુર મોસાળમાં
ઉછર્યો હતો. એ જન્મ્યો ત્યારે તેના બાપ માનચતુરનું વય પાંચીશક વર્ષનું હતું
અને તેને ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં એક નહાના ગામમાં મામલતદારના કારકુનની
નોકરી હતી. તે સાધારણ બહુલો હતો પરંતુ બુદ્ધિશાળી ગણાતો અને જ્યાં

બુદ્ધિ સતેજ હોય છે ત્યાં યુવાવસ્થાનુ ઉત્કટપણું પણ તેવુંજ હોય છે એ વાત સાચી માનનાર વર્ગ માન્યતુરનું દર્શાવતાવતા. વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત ન છુટેલી લંપટતામાંથી મહાન અને અસાધ્ય રોગને વશ થઇ નોકરી છોડી ઘેર આવવું પડ્યું. વિદ્યાચતુર શીવાય માન્યતુરને ખીજો પણ કુટુંબ-વિસ્તાર પુષ્કળ હતો. વિદ્યાચતુરના પહેલાં માન્યતુરને ખીજા એ પુત્ર અને એ પુત્રિયો થયાં હતાં, સઉથી મ્હોટો પુત્ર સુંદરગૌરી નામની રૂપવતી બાળવિધવા મુકી ગુજરી ગયો હતો. સુંદરગૌરી પોતાને પિ-યર રૂહેતી હતી પરંતુ તેનાં માયાપ ગુજરી ગયાં અને ભાઇભાભીના ઘરમાં એ વધારે પડી. એક દિવસ તો તેને મારી ફ્રહાડી મુકી આખી રાત્ર લુખી તરસી બાણે એટલે બેસાડી મુકી. ગુણસુંદરીને આ વાતની ખબર થતાં ત્યાં ગઇ અને ચોધાર રોતી નિરાધાર જેઠાણીને પોતાને ઘેર લેઇ આવી. ખીજા જેઠનું નામ માન્યતુર હતું તે વિ-દ્યાચતુરથી દશ બાર વર્ષ મ્હોટો હતો અને એને ભણાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો; કારણ ન્હાનપણમાંથી મોજશોખમાં પડેલા બાપે લડાવ્યો અને બાપના જેવી સોબત વળગી. આખરે મામલતદારને ત્યાં ધણી કડાકુટ કરતાં તેને એક તલાટીની જગા મળી. પણ જતે વ્યસની તથા ખરચાળ હોવાથી કોડી બચતી ન હતી. વળી ગામના મુખીની સ્ત્રી સાથે એની ચર્ચા ચાલતી હતી તેથી મુખી વેર રાખતો. એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ એક ખેતરના ધણી પાસે ચાર પાંચ આના પાનસોપારીના લીધા હશે તે બાબત મામલતદારપર ‘રીપોર્ટ’ કરી મુખીએ એને ખરતરફ કરાવ્યો અને ચંડિકા નામની પોતાની સ્ત્રી તથા ચાર છોકરાંના વિસ્તાર સાથે રત્નનગરી આવ્યો અને ગુણસુંદરીભા-ભીનો અતિથિ થયો. વિદ્યાચતુરની મ્હોટી પ્હેન દુઃખબાના પતિ સા-હસરાયને વ્યાપાર કરતાં દેવું થયું, દેવામાંથી છુટવા લોભનો માર્યો સદામાં પડ્યો, તેમાંથી છુટાય નહીં એટલું ઋણ થયું, અને દુઃખ ને લાજનો માર્યો જાનોમાનો ગામપરગામ નાસવા લાગ્યો અને ન ચાલ્યે દુઃખબાને એના ભાઇને ત્યાં મોકલી દીધી. દુઃખબાને સંતતિમાં માત્ર એક કુમારી નામની કુમારી કન્યા વયે પ્હોચવા આવેલી હતી. જેવું પતિનું દુઃખ મ્હોટું હતું તેવુંજ કુમારીને ક્યાં પરણાવવી અને શાવતે પરણાવવી એ દુઃખ પણ ખીચારી દુઃખબાને થોડું ન લાગતું. એ દુઃખ ભાઇભાભીને ન રૂહેવાતું અને કન્યાવસ્થા લજતી કુમારીને જેઠ તેની મા રાતદિવસ સોસાઇ જતી. વિદ્યાચતુરની ખીજા પ્હેન ચંચળબા આ અરસામાં વિધવા થઇ. તે કામકાજમાં નામ પ્રમાણે ચંચળ હતી

પણ તેનામાં અભિમાનનું પાસું હતું તેમજ જીવંતસાચું કરવાની ટેવ હતી. આથી તે સાસરિયામાં સમાય એમ ન હતું પણ સાસરામાં ખીજ કોઇ આધેર સ્ત્રી ન હોવાથી તેની ત્યાં ગરજ હતી. આખરે એની દેરાણી ઘર ઉપાડે એવી થઇ એટલે દિયરને ભાભીની ગરજ ના રહી. ચંચળ્યાનું નિસ અપમાન થવા લાગ્યું અને આખરે યાજ્ઞીને અને દેરાણીનાં મ્હેણાં ન ખમાતાં ભાભીની બોલાવી ભાઇને ત્યાં રહેવા આવી. એને પંદરેક વર્ષનો યશપ્રસાદ નામનો દીકરો હતો તેની વહુ સાલ-સખા નહાતીઘોતી થઇ હતી પણ ચંચળ્યા ભાઇને ઘેર આવી એટલે સાલસખાને સાસરે રાખવાનું બંધ રહ્યું.

જે વર્ષમાં વિદ્યાચતુર મણિરાજનો શિક્ષક થયો તે જ વર્ષમાં થોડા થોડા દિવસને અંતરે માનચતુર, સુન્દરગૌરી, ગાનચતુર, ચંડિકા, દુઃખ્યા, અને ચંચળ્યા પોતપોતાના પરિવાર લેઇ વિદ્યાચતુરને ઘેર ઉભરાયાં. એ સહ ભાર એકદમ અને અચિત્તે ગુણસુંદરીને માથે પડ્યો. સહનાં જુદી જુદી જાતનાં દુઃખની સંભાવના કરવી, સહના જુદા જુદા સ્વભાવની સાથે પાલવતું કરવું, અને સહની કટેવો વેઠવી:— આ સહ કારભાર ને આ સહ ચિંતા ઉપાડતાં શુદ્ધ યુવાવસ્થામાં ખી-લવા લાગેલી ગુણસુંદરીને ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરવો પડ્યો અને વૃ-દ્ધાવસ્થાનું ધૈર્ય અને શાણપણ શોધવું પડ્યું. એનું ઘર નહાતું હતું, એના પતિની આવક આ સર્વ ખર્ચેના પ્રમાણમાં જુગ હતી, અને સર્વના મનમાં એની પાસેથી સંભાવનાની અપેક્ષા તથા આશા વિ-દ્યાચતુરની પદવીના પ્રમાણમાં મ્હોટી રાખવામાં આવતી. તે અપેક્ષા અને આશા પૂરતાં જાણ્યે અજાણ્યે ચાલ્યે ન ચાલ્યે જેટલી ન્યૂનતા રહી જતી તેટલો અસંતોષ થતો અને તેટલા દોષ વિદ્યાચતુર અથવા ગુણસુંદરીને માથે ચુકાતા.

આ સર્વ કુટુંબભાર ઉગતી ગુણસુંદરીને માથે પડ્યો તે પ્રસંગે તેને જગતનો અનુભવ ન હતો અને એ ભાર નીચે કેટલાં કચડાવું પડશે અને તે પ્રસંગે કેટલું બળ રાખવું પડશે તેની એને કલ્પના પણ ન હતી. પ્રથમ વીશીની જીવાનીમાં પતિ સાથે એકલી રહેલી માણ-સની ભુખી હતી અને કુટુંબની સંભાવના કરવામાં પોતાની ઉદારતા અને મમતા દેખાડવાથી જન્મારો સફળ થયો માનતી હતી. પતિની સાથે વિકસેલો રનેહ કુટુંબજન સાથે વિકસવા ઇચ્છતો હતો. પોતાના જેવાં જ પારકાંનાં અંતઃકરણ કલ્પતી હતી અને વત્સલ ડોશિયોમાં વસી વત્સલ થયેલી ગુણિયલ યુવતિ કુટુંબભારની ધુરન્ધર થવા ઇચ્છતી

હતી. સંસારનું એક જ પાસુ તેણે અનુભવેલું હોવાથી પોતાના સદ્-ગુણના વિકાસને સંસાર સર્વથા અનુકૂળ પડશે એવી તેણે આશા રાખી હતી. આ સર્વ ઉસાહ ભરેલી બાળાને કુટુંબભારની દુર્વહનીયતાનાં પડ અનુભવે ધીમે ધીમે ઉઘાડી આપ્યાં.

ઘરમાં માણસો ઉભરાયાં ત્યારે પ્રથમ તો ગુણસુંદરીને ઘણી સગવડ અને ઘણો આનંદ થયો. કેટલીક ન્હાની ન્હાની અગવડો પડી તેનો બદલો તો વસ્તીમાં રૂહેવાના આનંદથી જ મળી ગયો.

ન્હાના સરખા ઘરમાં જરા સંકડાશ પડવા લાગી, પણ આખા દિવસ ભર્યા રૂહેતા ઘરમાં ક્ષોભ જેવું લાગવા માંડ્યું. પરસાળમાં સર્વ સ્ત્રિયોને તથા તેમનાં છોકરાંને સુવામેસવાનું રાખ્યું. પરસાળપરની મેડીમાં જેઠ જેઠાણીને વાસ્તે એકાંત શયનગૃહ કરી આપ્યું. પરસાળ પાછળ ઓરડો હતો તેમાં જેખમ રૂહેતું અને તેને હવે આમડાનું તાળું થયું ગણાયું. ઓરડાપરની મેડીમાં દાણાની વખાર હતી તે પ્રસંગે લેવા જતું પડે ત્યારે જ માત્ર જેઠાણીની મેડીમાં જતું પડે. પરસાળની આગળ ચોક હતો. ચોકની એક પાસ રસોડું, પાણિયારું, વગેરે હતાં અને બીજી પાસ એ ઓરડિયો હતી તેમાંની એકમાં વડીલ માનયતુરને એકાંતવાસ આપ્યો ને બીજી વૃદ્ધ સાસુ ધર્મલક્ષ્મીને સમ્રાજી. ચોક આગળ ખડકી હતી અને તેના ઉપર મેડી હતી. બાકીના ભાગ ઉપર અગાશી હતી. સહ આલ્યાં પહેલાં પોતાને સુવાનું પરસાળની મેડીમાં હતું અને ખડકીની મેડીમાં વિદ્યાચતુરની કચેરી હતી. હવે સુવાનું ટેકાણું ખડકીની મેડીમાં કર્યું અને કચેરી ખડકીમાં કરી. ખડકી ને ચોક વચ્ચે પડદો ભરી લીધો એટલે સ્ત્રિયોને મર્યાદા થઈ. પરસાળની જોડે ન્હાનો સરખો ચોકો હતો તેમાં રસોડાનું બારણું પડતું હતું. એ ચોકમાં જમવા બેસવાનું હતું. ચોક પાછળ ગબ્બર ને તેની પાછળ છોડી હતી. ચોકમાં રસોડા જોડે પાણિયારું અને ટાંકાની ઓરડી વગેરે હતું. ન્હાની સરખી જગામાં થોડે ખરચે ઘણો સમાસ કેમ કરવો તે આપણાં ઘર બંધાવનાર વડીલો આપણા કરતાં વધારે સમજતા હતા એવું વિદ્યાચતુર હમેશા કહેતો, અને પોતાના મ્હોટા કુટુંબને પોતાના ન્હાના ઘરમાં સર્વને અનુકૂળ સમાસ કરી આપનારી પત્નીએ આ ઘર બંધાવનારની બુદ્ધિને સફળ કરી આપી જેમ પતિને અત્યંત સંતોષ થયો, અને બદલામાં પોતાને સુવાના નવા સ્થાનમાં સાન કરી સ્ત્રીને બોલાવી તદ્દયદાન દીધું. આ પ્રીતિદાય લેતાં લેતાં પત્ની બોલી: “જુવો, વડીલ શરીરે સારા રૂહેતા નથી અને ન્હા-

“ નડિયામાં એમને હરકત પડે માટે એમને એકાંત જોઈએ, પણ તેની
 “ સાથે એમને જો મેડિયે મ્હડાવિયે તો કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો
 “ ખુમો પાડવી પડે માટે એમનું નીચે ઠેકાણું રાખ્યું. એમાં મ્હારું
 “ ખેસવાનું ઠેકાણું ઓછું થયું પણ એમને ઠીક પડશે. ખડકાની મેડીમાં
 “ મ્હોટા ભાઈને ખડકાનો ગરબડાટ નડત. એમને એકલાં બેઠાં બેઠાં
 “ ગાયા કરવાની ટેવ તે આ ગોઠવણુ ઠીક પડશે. ખડકામાં લોકો બેઠા
 “ હોય એટલે મ્હારાથી વારેઘડિયે હવે ખડકાની મેડીમાં નહીં અવાય,
 “ પણ આખી રાત આપણી ક્યાં નથી ? ” પોતે હરકત વેડી કુટુંબને
 સમાસ કરી આપનારી સ્ત્રીની પોતાનો સ્વાર્થ તજવાની આ ખુદ્દિ જોઈ
 આનંદમાં આવી પતિએ તેને ફરી પોતાના પ્રકુલ્લ તદ્દયનું દાન દેઈ,
 “ અહુ સારું કર્યું, મ્હારી ગુણિયલ ” એમ કરી ફરી તદ્દયદાન દીધું.
 આ ધન્યવાદના શબ્દ પત્નીને ધણું વર્ષ સરત રહ્યા અને કેટલીક વાર
 તો તેના ભણકારા વાગતાં આનંદથી ચમકતી. આ તદ્દયદાન પણ તે
 ભુલી નહી. આ શબ્દ અને આ તદ્દયદાન કેટલાક દિવસ સુધી તો
 ગુણસુંદરી એકલી પડે ત્યારે સંભારી સંભારી તેમાં લીન થતી. વિધા-
 ચતુર એને ગુણિયલ કહી રોજ બોલાવતો, પણ આજનું “ ગુણિયલ ”
 કાંઈક જુદા જ અર્થવાળું લાગ્યું. કુટુંબસંસાર ચલાવવો એ રાજ્ય ચલ-
 વવા જેવું છે. તે ચલવનારી ગૃહિણીનું કામ રાજ્ય ચલવનાર પ્રધા-
 નના જેવું ગહન છે. દીર્ઘદષ્ટિ, સ્વાર્થભાગ, સહનશીલતા, ઉદ્યોગ, ઉદ્ધા-
 રતા, વ્યવહારકુશળતા, સેવ્યખુદ્દિ, સેવકખુદ્દિ, ઇત્યાદિ અનેક મહાગુ-
 ણોનો ઉપયોગ ચતુર ગૃહિણીને પ્રધાનના જેટલો જ છે. ગૃહિણીનું કામ
 ભાડુતી ચાકરોથી થવાનું જ નથી અને ગૃહકાર્યને હલકું ગણી તેમાંથી
 ઉદ્ધારવાને ખ્હાને સ્ત્રીને બાહ્યસંસારમાં ધકેલવી એ પાશ્ચાત્યખુદ્દિ વિધા-
 ચતુરને ધણું કારણથી રુચતી ન હતી. એ કારણોનો ટુંકામાં સમાસ
 એક પ્રસંગે તેને ગુણસુંદરીયે જ કરી બતાવ્યો હતો. એક પારસી વર્ત-
 માનપત્રમાં સ્ત્રીયોને ખ્હાર પાડવા વિષે નિબંધ હતો તે વાંચી રહી પત્ર
 પતિના હાથમાં મુકતી મુકતી પત્ની બોલી: “ મ્હારા ચતુર ખ્હાલા !
 “ આ લોકો લખે છે તે શું તમે ખરું ધારો છો ? અમારે અમારું શું
 “ ઓછું છે ? અમારાં શરીર તેમ અમારાં મન સંસારના ગર્ભ ધારણ
 “ કરવાને જ સરેજેલાં છે. અમારાં શરીર છે તે સંસારને ઉછરવાનું
 “ સ્થાન છે. એ શરીરને પુરુષના સંસારને ધક્કેલે મ્હડાવવાં તે જ-
 “ ભની પાસે દાંતનું કામ કરાવવાના પ્રયત્ન જેવું છે. તમે દાંત—અમે
 “ જીભ. તમે તમારું કામ કરો. અમે અમારું કરીશું. તમે કમાવ,

“અમે ધરસંસાર નીભાવીશું. સ્ત્રીવિના તમારી કમાઈનો અર્થ કોણ
 “સરાવશે? તમે પણ પેટની સેવા સારુ જીવશે અને અમે પણ તેમ
 “કરીશું, ત્યારે તમારી સંતતિની, તમારા કુટુંબની, તમારા ધરની, ત-
 “મારા મનની, તમારા આનંદની, તમારા ધર્મની, સંભાળ કોણ લેશે?
 “શું ઈશ્વરે જગત એવું નિર્મેયું છે કે સ્ત્રીએ પણ ધનની સેવા કરવી?
 “અમને અમારું કામ જે આવું મળે છે તે શીખવવામાં મદદ આપો.
 “તમારી પાસે દ્રવ્ય વધે તો અમને અમારા કામમાં ઉચી પદવી
 “આપો. કુમારા પુરુષો ગરીબ હોય છે ત્યારે પોતે પોતાના ચાકર
 “ને રસોઈઆ અને છે તેવીજ રીતે ગરીબ પતિની સ્ત્રી અને છે. રસો-
 “ઈયું કામ સોંપી સ્ત્રીને હલકી કરી નાંખી એવું બોલનારા વગર વિ-
 “ચાર્યુ બોલે છે, કારણ તે કામ તો સ્થિતિ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રી
 “ઉભયને કરવું પડે છે. દશ રૂપીઆ કમાવા બજારમાં મજૂરી ક-
 “રવી અથવા બસો રૂપીઆ કમાતા ડાકતર બની દવા ઉકાળવી અને
 “ગુમડાંનાં પરુમાં હાથ બોળવા તેના કરતાં રસોઈને ક્રિયા ઈશ્વરે હ-
 “લકી કહી છે જે? અમે અમારી ખુદ્દિ રસોઈમાં ચલવીશું. ત-
 “મારાં સાધન વધશે ને રસોઈઓ રાખી આપશે તો તમારા ધર ને
 “ઠેકાણે અમે મહેલ રચીશું, તમારા પુત્રને તમારા જેવા કરી આ-
 “પીશું, તમને જે વિદ્યા સેવવાને અવકાશ નહી મળે તે અમે સેવીશું;
 “તમારી રસવાસનાને, તમારા કવિત્વને, તમારા જ્ઞાનને, તમારા શૌર્યને;
 “તમારી દેશભક્તિને, ઋણાનુબંધ પ્રમાણે ઉછેરીશું. અને વધારીશું.
 “જીભ કોમળ કામ કરશે ને દાંત કઠોર ચાવણું ચાવશે. તમારાથી અમારું
 “કામ નહી થાય. અમે અમારું કામ યોગ્ય રીતે કરીશું તો જ ત-
 “મારો સંસાર આગળ ચાલશે. તમારો સંસાર આગળ ન ચાલે તો
 “અમને પણ હાનિજ છે. મહારી તો એવી ખુદ્દિ છે.” આ સાંભળી
 વિદ્યાચતુર હસ્યો અને બોલ્યો: “હીક, તને પણ ભણું મનવતાં આ-
 “વડે છે. આપણામાં સ્ત્રીઓ પોતાને પતિની દાસી શ્રેવડાવે છે.
 “સેવકનું કામ છે કે સેવ્યને મ્હોટપ આપવી. પણ, અમે તો હવે
 “ઈંગ્રેજી ભણ્યા એટલે આપણા હક સરખા!”

ગુણસુંદરી—“કોણ શ્રે છે જે હક સરખા નથી? ખાવું, પીવું,
 “સર્વ તમારે ને અમારે સરખું નેંદ્રિયે છિએ. પણ સરખા હક કરીને
 “તમારાથી ગર્ભ ધરાવાનો નથી ને અમારાથી અમારું કામ છોડાવવું
 “નથી. સેવ્ય સેવક એ નામથી કોઈ મ્હોટું ન્હાવું બનવું નથી. શેઠ
 “નોકરને વાસ્તે મજૂરી કરે છે ને નોકર શેઠને સારુ મજૂરી કરે છે.

“દેખાવમાં શેઠ ઉપરી ને નોકર હાથ નીચે, પણ ઉભયને પરસ્પરની
 “ગરજ. હાથ ઉપર ને પગ નીચે—એથી ઈશ્વરને મન હાથ વધારે
 “નથી ને પગ ઓછા નથી. શાના વગર ચાલશે ? સ્ત્રીપુરુષને પણ
 “એમ જ છે. મહારા ને તમારા સરખા હક, પણ મને ઈશ્વરે તમારા
 “કરતાં ચાર તસુ નીચી કરી તે કંઈ ઉંચાં થવાશે ને સ્ત્રી મટી પુરુષ
 “થવાશે ? અમારા કામમાં તમે અમને અયોગ્ય હરકત કરતા હો, અમને
 “માણસને ઠેકાણે ઢોર ગણતા હો ત્યારે તમારો દોષ. આ તો શું ?
 “પુરુષ તો પુરુષનું કામ કરેસ્તો ને સ્ત્રીએ ધરની ચિંતા ન ઉપાડવી, ને ગભાં
 “ડમકાં બની ટાપટીપ કરી ગપાટા મારવા ને બેસી રૂઢવું ને ધણીને
 “ફેલું કે મહારે તો ખાવાનું નોંધએ, પહેરવાનું નોંધએ, રસોઈએ
 “નોંધએ, ને તમારાં માખાપ વૃદ્ધ થયાં માટે હું કાંઈ મહારું નોંખન
 “જવા દઉં ?—એ તો કેવું કે ત્હારું મહારું સહિયારું ને મહારું મહારું
 “પોતાનું. આપણે એવાં થઈ આપણું ધર બગાડવું ને દીકરિયોને એવી
 “કરી જમાઈનાં ધર બગાડવાં. એ તો બહુ સારો ધંધો માંજી. તમે
 “ખહાર દીવાન થાવ તો તમારું ફર દીવાનના જેવું કરવું, તમારા
 “કુટુંબને દીવાનના કુટુંબનું સુખ આપવું, ને તમે તમારા ખહારના
 “કામના વખતમાંથી થાકી ઘેર આવો ત્યારે તમારી પદવી જેટલા ઉંચા
 “સુખસંસારમાં તમને લઈ લેવા એ અમારું કામ ને એમાં અ.
 “મારી વડાઈ.”

“વારું, હું દીવાન થઉં તો એમ કરજો. હાલ તો આપણા આ
 “નહાના ઘરમાં ત્હારી ચતુરાઈ કેટલી પહેાએ છે તે દેખાડજો. પણ હાલ
 “અબ્યાસ કેમ ચાલે છે ?” વિદ્યાચતુરે પુછ્યું ને ગુણસુંદરી નરમ
 જવાબ આપશે એમ ધાર્યું.

ગુણસુંદરી: “અબ્યાસ ? આ બધાં યે અબ્યાસ જ છે કની ?
 “કાગળનું પુસ્તક કે સંસારનું પુસ્તક. જેમાંથી શીખિયે તેમાંથી શી-
 “ખાય !—વંચાશે હળવે હળવે—ત્યાર સોરું બધું રસ્તે પડશે એટલે.
 “હાલ તો ઘરમાં ગમ્મત છે. ચાર વાગે કુકડો બોલતાં ઉઠી તમારી
 “પાસેથી નીચે જાઉં છું તે તમને ખબર છે. જમને પહેલું કામ એ કે
 “ઘરમાં દીવા કરું છું એટલે તમારા ઘરમાં અંધારાનું અજવાળું થાયછે.
 “ચાકર ખીયારો બાર વાગે સુવા પામે છે તેને ઉંઘમાંથી ઉઠાડવાનું
 “પાપ બહારવું એ સવાર થતાં પહેલાં મહારું ખીજું કામ. શું કરું ?
 “કોઈ જગે નહીં એમ ધીમે ધીમે ઉઠાડવાનું કરું છું, તે કોઈ વખત તો
 “ઉઠે અને કોઈ વખત તો દયા આવે છે એટલે સુવા દેઉં છું. પછી

“ એ ગરમ પાણી મુકે કરે એટલામાં હું મ્હારી મેજે દાતણ ખાતણ
 “ કરી, મ્હારી જાતનું કામ કરી, ન્હાઇ ઘોષ, ચોટલો ચાંલો કરી,
 “ પરવારુંછું. ત્યારપછી સાસુજીની પૂજાની સામગ્રી તૈયાર કરી એ ઉઠ્યાં
 “ હોય એટલે એમને સ્વાધીન કરુંછું. એ કામ ખીજા કોઇને સોંપું પણ
 “ એમનો સ્વભાવ ચટવાળો ને આકળો ને તેથી જોને સાંપું તેને ને
 “ એમને બેને દુઃખ થાય એવું છે માટે હુંજ કરુંછું. એટલામાં ધરમાં
 “ સઉ ઉઠ્યાં હોય તો પોતપોતાનું કામ કરવામાં રોકાય તેટલી વારમાં
 “ રસોઇનો સામન હું તૈયાર કરુંછું. દુઃખયા જુહેન ધણું ખરું દીલગીર
 “ ન્હાં કરે છે એટલે કામ કરતાં કરતાં વિચારમાં પડી જાય છે ને
 “ એમનાથી હેરાફેરા થતા નથી એટલે રસોઇમાં ન્હાવાનું એમને ઠીક
 “ પડે છે ને કુમારીને સાથે શીખવાને ન્હવડાવું છું. આપણે શીખવિયે
 “ ત્યારે ઠીક ન પડે ને જુહેન શીખવે ધમકાવે તેથી હરકત નહી. ધરમાં
 “ હાલ છોકરાં બહુ થયાં છે તેમને ન્હવરાવવાં, શણગારવાં વગેરે કામ
 “ મુંદરભાભીને ગમે છે ને એમની મેજે કર્યાં કરે છે. ચંચળજુહેન
 “ સવારનો વખત વડીલને સારુ મ્હા. ઓસડ, વગેરે તૈયાર કરવામાં
 “ ગાળે છે અને હું ધરમાં સઉને સારુ હેરાફેરા કરુંછું ને સામન સુખ-
 “ નની ગોઠવણ કરાવી ચાકર ઉપર દેખરેખ રાખું છું. એનામર દયા
 “ રાખું છું ખરી પણ દેખાડતી નથી કારણ દયા દેખાડિયે તો બગડી
 “ જાય. આમને આમ આખો દિવસ ચાલ્યો જાય છે ને ધરમાં
 “ આનંદ વર્તે છે.”

“ એમાં તમારી શી ચતુરાઇ ? ” વિધાયતુરે હસીને કહ્યું.

ગુણસુંદરી ચિન્તાતુર મુખ કરી બોલી: “ એતો ઈશ્વર જાણે.
 “ પણ હવે મ્હારે સાતમો મહીનો જાયછે એટલે મ્હારાથી જોઇયે તે-
 “ ઠણું નીપજતું નથી ને સુવાવડમાં હું નકામી થઇશ તે પ્રસંગની ...
 “ ચિન્તા રૂઢે છે. જોઇયે હવે શું થાયછે.”

આટલું બોલે છે એટલામાં નીચે કોઇએ
 ગઇ. પણ એને ચિન્તા પડી હતી તે
 સ્વભાવનાં ધરનાં માણસોને જરા પણ
 ચતુરાઇથી સઉને અનુકૂળ બની જઇ
 હોવાથી ખરેખર કામ તો પોતેજ
 વશે એટલે માળાવગરના મણિક
 ધરમાં બગાડ થશે, અને કુટુંબ

ગુણસુંદરીની સંપૂર્ણ ખાતરી હતી. સુવાડવામાંથી પરવાર્યા પછી પણ પોતે છડી મટાવાની ઐટલે આ સહ ગુંચવારો મટાડવા પોતાને નેષ્ટતી સવડ નહીં પડે તેની પણ એને ખબર હતી. સહના સ્વભાવ અને ગુણદોષ તે થોડા અનુભવથી જાણી ગઈ હતી અને હાલતો ગુંચવારો જન્મજ ન પામે અને પાણી પહેલી પાળ જ બાંધવી એટલું કરવું તેમાં, ગુંચવારો જન્મ્યા પછી મટાડવા જેટલી મુશ્કેલી ન હતી. મીઠા અને મધુર સ્વરથી, વિસ્મૃતિ (વિનંતી) ના આકારની આજ્ઞાથી, કોમળ સ્વચ્છતાથી, કોને અનુકૂળ શું કામ પડશે તે શોધી ફાડી તેને તે જ કામ સોંપાથી, પોતે કોઈના ઉપર સીરજોરી તો કરતી જ ન હોય એવી વર્તણૂકથી, કંડે છેડે બાંધી આખો દીવસ ખરેખરી માથાકુટનું કામ જાતે ખરા ઉદ્યોગથી અને વણવિસામે ઉપાડી લેઈ તે કામ કરતાં તેનામાં દેખાઈ આવતા ઉત્સાહના દૃષ્ટાંતથી, અત્યંત શાન્તિ અને સહનશીલતા રાખી સામાને જણાય નહીં પણ તેના મનમાં રમી જ જાય એવી રીતે શીખામણ આપવાની કળાથી, અત્યંત કુટુંબવત્સલતાથી, ઉદારતાથી, આત્માર્પણથી અને ખીજ અનેક જાતની ચતુરાઈથી, ન્હાની વયની ઉગતી ગુણસુંદરીએ ઘણાં માણસથી ભરેલા ઘરનું નાવ સંસારસાગરમાં વેગથી ધપાવ્યું હતું અને તેના ઘરમાં આનંદ અને સંપત્તિ સીમા ન હતી. ગુણની કીમ્મત ગુણ ન હોય ત્યારે થાયછે, સુખની કીમ્મત દુઃખમાં થાયછે, અને સારાની કીમ્મત નરસું કરાવે છે તેમ ગુણસુંદરીને સુવાડ આવી ત્યારે સહને તેની ખોટ જણાવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ અને પતિદત્ત વિદ્યા, સ્વાભાવિક અને ઉદાર સદ્ગુણો, અવિરામ ઉદ્યોગ, યૌવનયોગ્ય ઉત્સાહ, અને વૃદ્ધજનના જેવી નિર્મળ વત્સલતા: આ ઉત્તમ ગુણભરેલી ગુણસુંદરીથી ભાગ્યવાન વિદ્યાચતુરને તેની પરીક્ષા કરવાનો પ્રસંગ સમીપ આવતો પોતે એને મહોડે એનાં વખાણ કરતો ન હતો પણ જેમ જેમ પત્ની સરભરા કરવામાં તેના નવા નવા ગુણ પ્રકાશમાં આવતે ગયા તે ગુણ વિકાસ પામતા હતા તેમ તેમ સંશ્વરનો ઉપકાર માની પોતાની રાજસેવાના પ્રયત્નો રી એ જ ગુણોનું ઉપયોગીપણું પરખતો જાયતો એવાં જેવાં હોય તેવાં જ નીભાવવાં પડે છે, તેમની સાથે સહનશીલતા, ધૃતિ અને અનુભવ પોતાને થતો મનમાં ઘણુંક સરખાપણું લાગ્યું.

ગુણસુંદરીના સીમન્તવિધિનો પ્રસંગ આવ્યો તે સમયે ઘરમાં વધેલી વસ્તી ઘણી કામમાં લાગી. પરંતુ તે જ રીતે તેમનાં મન જળવવાં એ મ્હોટું કામ ગુણસુંદરીને કરવું પડ્યું અને તેમ કરવા શીવાય એ પ્રસંગની સર્વ ચિંતા તો પોતાને જ રાખવી પડી. જ્ઞાતિભોજનની ખટપટ કરવામાં, ખ્હારનો સામાન લાવવાના કામની ચિંતામાં, ગાનચતુરે ઘણો ભાગ ઉપાડી લીધો અને જરાશંકર અને ખીજ સમ્યન્ધિયો કામ લાગ્યા તથાપિ તે સર્વ કારભારમાં અંધેર થતું અટકવું તે ગુણસુંદરીની સંભાળથીજ થયું. કારણ કામ કરવા સર્વ તત્પર રૂઢતાં અને ઉચ્ચ ખતાવતાં પણ કિયું કામ કોણે કરવું અને કાળક્ષેપ ન થતાં જે કામ જે ઘડિયે જોઈયે તે વખતે જ કરાવવાની ચિન્તા ગુણસુંદરીને રહી. આ સર્વનું કારણ એ જ કે “આ ઘર અને આ કામ તો મ્હારું પોતાનું જ છે અને મ્હારે પોતે જ પાર ઉતારવાનું છે” એ શીકર કોઈને ન હતી. ઘરમાંથી સામગ્રી જોઈયે તે આણવામાં સર્વ સ્ત્રીમંડળ તત્પર હતું, પરંતુ કેઈ સામગ્રી કોને જોઈયે અને ક્યાં મુકેલી હશે અને ક્યારે તેનો શો ઉપયોગ કરવો એ સર્વ કામ ગૃહિણીનું જ રહ્યું. વળી સામગ્રીનો આ મહાસભારંભમાં વખતો વખત ખીગાડ થતો હતો તે કોઈ પ્રસંગે અટકાવાય અને કોઈ પ્રસંગે મ્હોટું પેટ રાખી થવા દેવે; પડતો હતો તે પ્રસંગોનો વિવેક ઘરમાં કોઈ સમજતું ન હતું અને ઘડી ઘડી ક્લેશના અને તકરારના પ્રસંગ આવતા તે ગુણસુંદરી સમયસૂચકતાથી જળવી ભેતી હતી અને ખીગાડ થતો અટકાવતી હતી. જ્ઞાતિવ્યજ્ઞાનવવા એ પણ એક વિકટ કામ હતું. એ શાસ્ત્રમાં ધર્મલક્ષ્ય પ્રવીણ હતાં, પણ અવસ્થાને લીધે તેમનું શરીર જર્જરિત એટલે ઘરખ્હાર નીકળતાં ન હતાં કે સહ આખતની પરંતુ બધી વાતની બેઠાં બેઠાં પુછપરછ કરતાં હતાં. એ આપવા અભિમાન વિનાની ગુણસુંદરી બધી આખત પ્રાય ભેઠને કામ કરતી હતી. તોપણ પોતાના અર્થાય છે, શામાં શામાં પોતાને પુછ્યા વગર વહુ છે, શામાં શામાં સારું નરસું બોલાય છે, મારફત કરતાં; અંચળ હાથમાં પાણી હોવાથી વહુની કીમ્મત સમજતી તો ભુલ ફાડતી, કોઈ વખત અંચલ વખત ગુણસુંદરીને ધીમે રહીને હોડા ફાટા દીધા જેવું પણ

લાગતું પણ આખરે “હશે, મ્હેટાં છે” કરી ઉદાર વહુ સઉ વાત બુદ્ધી જતી અથવા સહી જતી. પોતાના સીમંતની ચિંતા સ્વાભાવિક રીતે વડીલોને માથે હોવી જોઈએ તે છતાં સીમંતિનીને જ માથે આવી, અને જે સમયે તેના તનમનને આરામ અને આનન્દ જોઈએ તે સમયે તેને પ્રભાતથી મધ્યરાત્રિ સુધી કળ વાળી બેસવાનો વારો આવતો ન હતો અને તેમ છતાં તેને “જસમાં જુલિયાં” જ મળતાં. દુઃખી દુઃખ્યાને શ્રમ ન પડે જાણી તેને માત્ર ઘરમાં આવતાં જતાંને આવકાર દેવાનું અને જમાડવાનું કામ સોંપ્યું હતું અને એક ઠેકાણે બેસી રહી છોકરાંને વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવવા ઉતારવાનું તથા ઉતારી સંભાળી મુકવાનું સોંપ્યું હતું, પરંતુ સાહસરાયની આપાત્તે જાણે ગુણસુંદરીયે જ આણી મુકી હોય અને તે પરદેશ હતો તે સમયે સીમંતનું મંગળકાર્ય કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે દોષ ગુણસુંદરીનો હોય તેમ તેની સમક્ષ દુઃખ્યા નિઃશ્વાસ મુકતી અને તેની પાછળ રોતી અને જોડે બેસનારાંપાસે કંઈ કંઈ બોલતી તે વાતો ગુણસુંદરી પાસે વધઘટ પામી જતી, પરંતુ ધીર અને શાંત ગૃહિણી સહને ગંભીર અને અતુકંપક ઉત્તર આપી ખોટું નહોતી લગાડતી. આ ગરબગટને પ્રસંગે ખાંદા માનચતુર અને ધર્મલક્ષ્મીને જોઈતી સવડમાં ખામી ન આવે તેની સંભાળ રાખવી અને અવકાશ મળે તો સવડ પ્રમાણે દીકું કામ કરવું એ ચંચળ્યાને માથે હતું અને તે રીતે ચંચળ નહુંદ ભાઈ ધણું કામ ઓછું કરી દેતી હતી, તોપણ પોતાનાં છોકરાંને ખામી અથવા વસ્ત્રાલંકારમાં ખામી આવે એટલે દુઃખ્યાને ઠેકાણે પ નીકળતો અને ધર્મલક્ષ્મીપાસે ફરિયાદ જતી. મોડો વહેલો ભાગ્ય મળતો પરંતુ સામો ઉત્તર દેવાને ઠેકાણે અથવા દુઃખ્યાનો પદલે ગુણસુંદરી વધારે સારી વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લેતી. “નું અને ઘરના સર્વ પરિવાર સાથે શૃંગાર સજી ખહાર અને શોભા લેવાનું કામ અણિડકાને સોંપ્યું હતું. અને કરતી, પરંતુ તે વિવેકમાં બુલતી, અથવા કરવામાં રસળતી, અથવા કોઈની દહડવાડ પેનો દોષ ફહાજાવિના ગુણસુંદરીને માત્ર ગાતકારે પ્રસંગ આવે એટલે પારકાએ નો, અને ઉપયાગી કામમાંથી ખોટી એ વાર સાંભળવાં પડતં. જોઈ-નેને શાંત પાડે, અને “અસારે

મહારી વાત સાચી નહી વસે—ત્હાડાં પડવા ઘો ” એવો મનમાં વિચાર કરી, મલકતે મ્હેણે જોડાણિયે કરેલાં કામમાંથી કાંઈ સારું કામ શોધી ફહાડી, તે કામ આજત સાચારી આપી, કાંઈક આનંદવાર્તા ફહાડી, કોથનાની બુલાવી, ચતુર દેરાણી જોડાણીને હસતી કરી કંઈ કામ કરવા મોકલી દેતી અને પોતે પોતાને કામે વળગતી. સુંદરગૌરીને ધરના દાગીનાની તથા સામાનના ઓરડાની સંભાળ લેવા રાખી હતી. એના ઉપર ગુણસુંદરીનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેને બદલે એ અનાથ વિધવા કૃતજ અને ઉપકારવશ બની ઓછી ઓછી થઈ જતી. પરંતુ આ જ સંસંધને લીધે ધરનું સર્વ સ્ત્રીમંડળ તેની અદેખાઈ કરતું અને તેને માથે દોષ આવે એટલે રાજ થતું. ગુણસુંદરી એ સર્વ સમજતી અને અનાથનું રક્ષણ કરવા સદા તત્પર રહેતી; પરંતુ સામાથી કળાય નહી એમ એ રક્ષણ કરતી, કારણ પોતે એનો પક્ષ લે છે એવું સ્પષ્ટ થતાં સુંદરગૌરીને વધારે ખમતું પડશે એવી તેની ખાતરી હતી. સુંદરગૌરીનાં ભાઈભોજન સીમંતભોજનમાં આવતાં અને “બહેનને એની “ભાભીનું ઉપરાણું મળ્યું અને આપણું નાક નીચું થયું ” સમજી એ ભાઈભોજન ઉઘાડે ખાર કરતાં અને વૈર રાખતાં. એક વખત તો સ્ત્રીભોજન સમયે કાંઈક કામ સારું સુંદરગૌરીને બહાર આવેલી દેખી લાગ્યું જોઈ એના ભાઈએ હાથ ઝાલી ઘસડવા માંડી. ગાજો દેતો બોલ્યો કે “રાંડ, મહારું કુળ વગોવ્યું, હું કિયે ફહાડે ખાવા નથી આપતો કે “દિયરને ઘેર જઈ રહી?” ગરીબ ખીચારી સુંદરગૌરી અનાથ થઈ રાવા લાગી. ગુણસુંદરીને ખબર પડતાં માણસો લેઈ આવી એને છોડાવી અને બંદોબસ્ત કર્યો કે ગમે તે થાય તોપણ સુન્દર બહેનને કાંઈ એ બહાર ન મોકલવાં. આ સંજના બદલામાં ગુણસુંદરીને સુન્દરનાં ભાઈભોજનમાં અગણિત ગાજો દીધી. પોતે ધરમાં જઈ બેઠી એટલે એ ગાજો તો બંધ પડી; પરંતુ “આ શાં સુન્દર બહેનનાં માન ! “રાંડ અપશકુનિયાળ એ તે શીદ ધરમાં જોઈયે ?” “એના વિના તે “શું ઉણું રહ્યું હતું ?” ઇલાદિ નિર્દય વચન છાનાં છાનાં ધરમાં બોલાતાં હતાં, ચંચળ મ્હોં મરડતી હતી, ચણિડકા ઓઠવડે પૂકાર કરતી હતી; એ અને એવું ઘણુંક સાંભળ્યું અને જોયું અને તેથી ગુણસુંદરીનું અંતઃકરણ ચીરાતાં પોતાના હાથમાં હજાર ઉપયોગી કામ હતાં તે જેમનાં તેમ પડતાં મુકા ઓઠવચોવચ પાટઉપર સુન્દરગૌરીના હાથ ઝાલી બેઠી. સુન્દર શરીરે ગોરી અને અત્યંત લાવણ્યવાળી કોમળ કાન્તિવાળી હતી. સુવર્ણકાન્તિવાળા એના ગાલ અસારે તપાવ્યા જેવા દે-

ખાતા હતા અને તેઉપર ઉક્તતાં આંસુ ઉપરા ઉપરી ગરતાં હતાં. દુઃસકાંથી તેની કોમળ છાતી ધડકતી હતી. રાખેડીના ઢગલા નીચે સંતાઇ રહેલા દેવતાના અંગારા સાથે દીવાસળીનો સંયોગ થતાં તે બલુકવા માંડે તેમ વિધવાવસ્ત્ર નીચે સંતાઇ રહેલું કાન્તિવાળું શરીર દુઃખસંયોગથી કંપતું ધડકતું જણાયું. મ્હેણે અને આંખોએ કોમળ હાથ દેઇ તે ઝીણે સ્વરે રોતી હતી. પોતે પાટઉપર બેસી, એને જોડે બેસાડી તેનું માથું ખોળામાં લેઇ, એક હાથ એના માથાતળે રાખી, ખીજે હાથ તેને વાંસે મુકી, તેને છાતી સરસી ગુણસુંદરી ચાંપવા લાગી અને આંખમાં પાણી આણી મધુર અને મીઠાં વચનથી આશ્વાસન કરવા લાગી. ધરનાં અર્ધ માણસ આશપાશ ભરાઇ ગયાં અને અત્યારસુધી ચાળા કરતાં હતાં પણ હવે સઉને દયા આવી અને ગુણસુંદરીની જોડે આશ્વાસક વચન બોલવામાં લગ્યાં. ખોપાગાળા વેગ ન દરે એવું ઇચ્છી સર્વ ભરાઇ જતાં સુન્દરગૌરી આંસુ દહોઇ બેઠી થઇ અને કામે વળગી. ગુણસુંદરીના સીમંતમાં આમ કંઇ કંઇ નાટક થયાં. દરખારમાં અત્યારે સાહેબ આવેલા હોવાથી વિદાયતુરને ઘેર રહેવા નવરાશ ન હતી અને આવે પ્રસંગે એ ચિન્તા રાખી શકત તે ચિન્તા પણ ગુણસુંદરીને રાખવી પડી. સીમંતપ્રસંગમાં સઉ વાતમાં સઉતરફથી જસ આવ્યો અને તે સારુ પુરુષવર્ગમાં ગાનચતુરને જસ મળ્યો અને સ્ત્રીવર્ગમાં ધર્મલક્ષ્મીને જસ મળ્યો. ગુણસુંદરીને તો કોઇએ લેખામાં જ ન ગણી. છતાં પોતાને મળવાનો યશ સાસુ અને જોડેને મળ્યો અને તેથી તેમને સંતોષ મળ્યો જોઇ ગુણસુંદરી પોતાને જ યશ મળ્યો સમજી અને રાચી.

એ માસ વધારે ગયા. સુવાવડના દિવસ સુધી ગુણસુંદરી ધરકામમાંથી છુટી નહી. ધર એવું ફહેવાય એટલે સઉ કોઇ એમ જણતું કે એ કામ કરે તો તેમાં નવાઇ નહી અને સપાડું ચે નહી. પોતે જેમ જેમ કામ કરવા અશક્ત થઇ અને ધરમાં સઉનાં મન સાચવવાનું બનતું તે શરીરની સ્થિતિને લીધે ઓછું થયું તેમ તેમ સઉએ પોતપોતાનું કામ ઓછું કરવા માંડ્યું, અવ્યવસ્થા વધવા લાગી, અને કામમાંથી બચતો વખત કુટુંબદ્વેશનાં ખીજ રોપવામાં રોકાતો થયો. ગરીબ સ્વભાવની દુઃખખા પણ બદલાઇ. તેની જ દયા જાણી તેને માત્ર રસોઇનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, પણ હવે તે ફહેવા લાગી કે હું તો ધરની ભઠિયારી છું—લયકો ધાન ખાઉછું ને ભઠિયારું કરુંછું. ધર્મલક્ષ્મીએ પણ એ વેણમાં હાનિયો ભણ્યો. આ વાત ગુણસુંદરીને ખબર પડતાં, ઓડું લગાડ્યું નહી પણ ધીમે ધીમે પોતે રસોઇમાં દા-

ખલ થઇ અને તેને નવમો માસ હોવાને લીધે સહને ખોટો વિવેક કરવો પડતો પણ આખરે તેને રસોઇ કરવા દેતાં. સ્હાડા નવ મહીના પુરા થવા આવ્યા હતા તેવામાં છેક છેલ્લે દિવસે તેણે ધરનાં સત્તર અઢાર માણસની રસોઇ કરી અને રસોઇ વખત પણ એની પાછળ હે. રોકેરો કરવા કોઇ કામ લાગતું નહી તેથી મેર ભરી પાણી પાણિયા-રેથી રસોડામાં આણી મેર હેલળ મુક્યો ને પેટમાં દુઃખ થયાથી સહ પડતું મુકી ગળ્લરમાં ખોતે ખાટલો તૈયાર રાખ્યો હતો તેમાં પડતું મુક્યું અને ઓધું આવતાં રોઇ પડી. એની પાછળ એની દયા જાણનારી સુંદરગૌરી દોડી. ચંડિકાએ પોતાની મેડીમાંથી એને જતાં જોયાં, પણ તપાસ ન કરી. ચંચળ એની સાથે ગપાટા મારવાના ધ્યાનમાં હતી. ધર્મલક્ષ્મી પૂજના ધ્યાનમાં હતાં. દુઃખ્યા ખડકીમાં માથે હાથ દઇ બેઠી હતી. ગુણસુંદરીની દયા જાણનાર ખીજું માણસ વૃદ્ધ માન્યતુર હતો. માંદો માંદો તે સહ તાલ જોયાં કરતો, દીકરિયોને ધમકાવતો, ને ડોશીને ખીજતો. પોતાના ખાટલામાં સુતે સુતે ગુણસુંદરીને જતાં જોઇ તે કારણ એતી ગયો અને મંદવાડ ન ગણી લાકડી ઝાલી ઓરડી ખંદાર આવી ગાજી ઉઠ્યો: “દુઃખ્યા, ચંચળ, રાંડો કરો છો શું? મોઇ તમારી મા ને એની પૂજા! પેલી ખીચારીની ખખ્ખે કાણુ રાખે છે જે? ઉઠો!” વડીલને હોંકારે ધરમાંની સર્વ ભરતી ગળ્લર ભાંણી વળી. પૂજા એમની એમ રૂહેવા દેઇ જાગૃત થયેલાં ડોશી વૃદ્ધ શરીરમાં જીવાનીની ત્વરા મુકવા પ્રયત્ન કરી દોડ્યાં. ચંચળ દોડતી દોડતી ઉતરી. દુઃખ્યા ખડકીમાંથી ધીમે ધીમે આવવા લાગી તેને વડીલે રીસ કરી ધમકાવી: “ઓહો! ઓહો! આ તે કાંઇ તનેજ દુઃખ હશે! “પગ શા ભાગી ગયા છે જે? દોડ, નીકર પછવાડેથી ધક્કો મારીશ “કેની એટલે વેગ આવશે!” પોતાના ઉપર અન્યાય અથવા જીલમ જીજરતો હોય એવું મ્હો કરી એણે પગલામાં વેઠે ઉતાવળ આણી. ચંડિકા સહની પાછળ ડોસાઉપર મ્હો મરડતી મરડતી ઉતરી અને કાડીને વેગે ચાલી. પરસાળના બારણામાં નજર પડતાં ડોસાએ ચાળો જોયો અને ખડખડ્યો: “કાણુ જાણે ક્યાંથી એ કુભા”

“છે! ભાઇને કમાવું નહી ને બાઇનું શરીર જરી જરીમાં

ગળ્લરમાં સહ એકઠાં થઇ ગયાં. ખાટલામાં જેવી પડી હતી અને સુંદરીગૌરી ઇસપર તેજ તેમની આસપાસ સહ વીટાઇ વળ્યાં. ચંચળ સુધ્યાણીને તેડવા મોકલ્યો. ભાંગ ચ

આલ્યો અને તેને ચાલતો જોઈ તેની પાછળ માનચતુરે નિઃશ્વાસ મુક્યો. વૃદ્ધ અને અશક્ત, ધર્મધ્યાનવાળાં અને બહેમી પણ પ્રસંગે સહ આલું મુકનારાં, બોલે ખરાં પણ માંજીથી બહાલવાળાં, ડોશી વહુના ખાટલાની પાંગતપર જઈ બેઠાં અને કામ કરવામાં તત્પર દીકરી ચંચળ પાસે હેરાફેરા કરાવી વહુની સરભરા પોતાના અનુભવ પ્રમાણે કરવા લાગ્યાં. ગુણસુંદરીનું દરદ વધતું ગયું, તે ત્હાડી થઈ જતી હતી, અને ખરેખર બેભાન થતાં થતાં ભાન આણી અંબોટે કુંચી હતી તે ઉપર હાથ મુકી આંખમાં આંસુ આણી સુંદર ભણી નજર કરી “હ્યો, આપજો.” એટલું બોલી પોપચાં ઢાળી દેઈ આંખ મીચી બેભાન થઈ ગઈ અને કુંચી છોડતી છોડતી સુંદરગૌરી અત્યંત રોવા લાગી. એનાપર ગુણસુંદરીનો આવે વખતે પણ આટલો વિશ્વાસ જોઈ એક ચંડીકાનાં ચસમાં ફરી ગયાં પણ એના શીવાય સઉનાં કાળજી ધડકવા લાગ્યાં અને નકામી જેવી દુઃખયા પણ કામની થઈ. બધાં વચ્ચેથી ઉડી વડીલ પાસે આંખ હોતી હોતી એ ગઈ અને હળવે રહી તેમની ઓરડીના ઉમ્મર પર ઉભી રહી બોલી: “બાઈને કોણ બોલાવશે? મને બાબીની આશા નથી” કહી રોહી પડી. સુંદરને ખીયારીને આવા પ્રસંગનો અનુભવ ન હતો તે સાસુ અને નણંદો સામું રોતી રોતી જોઈ રહી અને શું કરવું તે સૂઝ્યું નહી. અનુભવી ચંચળ અગ્નિ કરી ગરમ ઔષધો આણી આણી સુંદરની મદદથી શેક કરવા લાગી અને શરીર પર ગરમ ઔષધો ઘસવા લાગી.

માનચતુર ચાલી શકતો ન હતો, છતાં લાકડી લેઈ ઉઠ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે હું છોકરાને તેડવા જઈશ તો ઘરમાં કોઈ પુરુષ નથી. એકદમ વિચાર નક્કી કરી બારણા આગળ બેસવાનું દુઃખ-બાને સોંપી તે જતે જ્હાર નીકળે છે એટલામાં સુધ્યાણી મળી અને આથે વિધાયતુરને લેઈ માનચતુરને આવતો દીડો. માનચતુરને આટલું સૂઝ્યું જોઈ પિતાને સંતોષ વળ્યો. સુધ્યાણી દુઃખયા જોડે ગબ્બરમાં ગઈ એ બાઈઓ ધરના બારણામાં ઉતાવળા ઉતાવળા પેહા. સુંદરને ‘સારો લાગ્યો એટલે ઉતાવળી આંખે હાથ દેતી દેતી જ્હાર ચતુરના હાથમાં કુંચી મુકી, અને બચ ઉપજવનાર સમા-
 ૧ પેઠે પાછી ચાલી ગઈ. વિધાયતુર બાઈને ડાક-
 ૨ ને મેડીપર ગયો, અત્યંત શોકના પ્રથમ અનુ-
 ૩ રીત ધ્રુજવા અને ત્હાડું થવા લાગ્યું, કંઈ
 ૪ ય એમ અવસાન થયા, કપાળ સંકો-

ચાઇ જતું અનુભવ્યું, નાસિકામાં ઉજ્જુ પવન ઉત્પન્ન થયો, જીભ સુકાઇ ગઇ, અને મગજમાં ગુંચવારો થયો. આંખ બેજવાળી થઇ, શું કરવું તે સુઝતું નહી. હિન્દુસંસારની રીતપ્રમાણે ગજર આગળ જઇ આ વખત પ્રિયાનું મુખ જોવાય—ખબર પુછાય—તે પણ મર્યાદાહીન થાય. અચિન્તી હાથમાની કુંચી ઉપર નજર પડી, કેમ મોકલી તેનો વિચાર થતાં કંઇ કંઇ તર્ક ઉત્તરરૂપે ઉદ્યા, અંતે ગુણસુંદરીની પેટી ઉઘાડી, તો ઉપલા ખાનામાં જ પોતાને લખેલો એક પત્ર! તે ઝડપથી લીધો અને વાંચ્યો.

“મહારા અતુર વહાલા! આજ હું રસોઇ કરવા નાહુ છું પણ “મહારું શરીર કત્તું નથી કરું. મને લાગે છે કે આજ સાંજ સુધીમાં હતી ન હતી થઇશ. ઘરકામને લીધે બે માસ થયાં દિવસે “તમારી સાથે વાત કરવાને પાકલાક સરખો મળ્યો નથી અને રા- “ત્રિયે તમે યાત્રા પાત્રા નિદ્રા શોધતા હો તે પ્રસંગે તમને મહારાં “ટાયલાં સંભળાવતાં મને કંપારી છુટતી હતી એટલે હું તમને સુવાજ “દેતી. આથી ઘણી ઘણી વાતો તમને ફૂલવાની હતી તે મનમાંની “મનમાં જ રહી ગઇ છે ને કાગળમાં તે શું લખું? લખવાની યે મહા- “રામાં આજ સત્તા નથી. હુંકામાં બે બોલ કહીશ.”

“ઓ મહારા વહાલા! મહારી પાછળ તમારી શી વહલે થશે? “તમે મહારાઉપર આટલો વહાલ શું કરવા રાખ્યો કે તમને આટલું “દુઃખ થવા વારો આવ્યો? અરેરે! હું અભાગણી મરતી મરતી “યે તમને દુઃખ દેવા સરજેલી છું. હું ધારું છું કે હું ગર્ભસુદ્ધાં પાર “પડીશ. પણ જો છુટા છેડા થાય તો તે બાળકની હું ચિન્તા નથી “રાખતી. તમારા વહાલનો મને પુરો વિશ્વાસ છે અને હું ગઇ “એટલે મહારી નામનીશાનીમાં જ તો એટલું એસ્તો! તેની સંભાળ “તમે રાખ્યાવિના કેમ રૂહેશે? તમારું વહાલ ખીજે ઢેકાણે ઢાળાશે “તોપણ, ઓ મહારા વહાલા, તમે ગાલા છો, ગંબીર છો, નિષ્પક્ષપાતી “છો, જોઇ વિચારીને સહ કરો એવા છો,—તમારા વહાલને બાદ કરું “તોપણ ઓ ઘણાક ગુણના મહારા ભંડાર! તમારા ગુણ ઈશ્વર અમર “રાખો અને તમારા બાળકની સંભાળ રાખશે એવી પુરી ખાત- “રાખી હું નિશ્ચિન્તપણેથી જમની જાળમાં લપટાઉં છું. “ખીચારી સુન્દરી ચિંતા છે—એ ખીચારીનું પદ્ય “ખાઇ ગયો છે ને એને રોવાસરખું પણ “રાખજો—આપણા ઘરમાં સહ સા”

“ખજો—કારણ એનું કાંઈ નથી. મ્હારું ધરણું એને આપી દેજો
 “એટલે મ્હારો જીવ ગતે જશે. ને મ્હારી નામ નીશાની—જો આ-
 “જક જીવે તો—સુન્દરનેજ ઉછેરવા સોંપજો—વ્હાલા ! એટલું મ્હારું
 “કહ્યું કરજો.”

“ઓ મ્હારા વ્હાલા ! તમારી શી વહલે થશે ? તમે મ્હારાપર
 “આટલો વ્હાલ શું કરવા રાખ્યો કે તમને આટલું દુઃખ થવા વારો
 “આવ્યો ? શું કરિયે કે એ દુઃખ તમને ન થાય ? મ્હારું એક કહ્યું
 “નહી કરો ? મ્હં મ્હારી યશોદાને કહી મુક્યું છે ને એની કન્યા દશ
 “વર્ષની છે—મ્હારા કરતાં સારી નીવડશે—એનો સ્વીકાર મ્હારા પછી
 “નહી કરો ? એ મને તમારા મનમાંથી ખસેડશે ને સહની સંભાળ
 “રાખશે. ઓ મ્હારા વ્હાલા ! મને તમારો બહુ ચિન્તા રહેછે—તમે
 “એટલું કરજો. જન્મથી કુમારા હોય તેની ચિન્તા નહી, પણ સ્ને-
 “હમાં રહેલું માછલું ખીજે ઠેકાણે ન જીવે !—ને વ્હાલા મને ભુલી
 “જાણે ! આપણે જે જે આનન્દ ભોગવ્યા છે તે સહ અભારે મ્હારી
 “આંખ આગળ તરી આવે છે—તમને પરણી મ્હારો જન્મારો સફળ
 “થયો—ઓ ઈશ્વર, આવતે અવતારે પણ મને પાછા મ્હારા વ્હાલા
 “ચતુર જ આપજો—પણ ઓ વ્હાલા ! તમે એ સહ ભુલી જાણે !—
 “તણે કાંઈ થયુંજ નથી એમ ! હો !—અરેરે ! પણ વ્હાલા ! શું
 “આપણે છુટાં પડીશું ! જેમ ઈશ્વરની ઇચ્છા.

“મ્હારા વ્હાલા ! વ્હાલ વિસરજો રે ! દુઃખ સહ ટુચવજો !

“માયાની ભુલામણી રે એમાં ભમ્યું ભુલવજો !”

“લા. તમારી ગુણુહીન ગુણિયલ.”

કપાળે હાથ ફેરવી વિધાયતુરે ઉંચું જોયું. મરણ પાસે જોનારી
 પ્રિય સ્ત્રીના પત્રથી તેના ત્વદયપર બહુ અસર થઈ અને અશ્રુપાત પણ
 થઈ જાત. પરંતુ પત્રમાં લખેલી વીગત ઉપરથી અને તેમાં સ્ફુરી
 આવતી નિર્ભયતા ઉપરથી ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યના વિચારમાં મન
 પડી ગયું અને ત્વદયે ધૈર્ય ધર્યું.

“મ્હારા જેવો કંઈયે પુરુષ નહી હોય. બખ્ખે માસ થયાં ધરમાં
 “ધરમાં છતાં એની સાથે મને જોડવા વારો આવ્યો નથી એ
 “જો ખરું. હું આ મ્હારી જન્મજન્માં લપટાયો અને એ એની
 “પાછ. મને પણ અવકાશ નહી અને એને પણ અવ-
 “કાશ નહી. તારા ચિન્તામાં પડોટવી એ હેતુથી આ સહ
 “કરતાં વધારે ગયો ખરો. છેક આ-

“ટલે સુધી આવવા દેવું જોઇતું ન હતું. કેવી ખાદુર સ્ત્રી ! હજી તો
 “ઉગતી અવસ્થા છે એટલામાં મને ઘરની આખત નિશ્ચિત કરી દીધો !
 “પણ એના મનમાં નિર્મળતા આવી ગઇ છે—ના, ના, એ ધારે છે
 “એવી કાંઈ ખીક નથી. જો એ ગઇ તો મ્હારું કર્મ ટુટશે—જો એ
 “મ્હારો ભાઈ હોય તો કારભાર કરે એવી સ્ત્રી છે. હું એનાથી ભા-
 “ગ્યશાળી છું—ઈશ્વર ! તું જે સારું હશે તે જ કરીશ. ત્વદય બળવાન
 “કેમ રાખવું તેની આજ મ્હારી પણ કસોટી છે. શું એનું ત્વદય !
 “મ્હારા ઘરની—મ્હારી—એ કેવી ચિંતા રાખે છે ! ગુણિયલ ! મ્હારી
 “ગુણિયલ ! હું ત્હારે સારું શું કરું ?—તું મ્હારે સારું કરે છે એમાંનું
 “ત્હારે સારું મ્હારાથી” કાંઈ બનતું નથી. હું કૃતમ્ન છું. હે હરિ !”

ડાકતર અશરણુશરણુ આયુની ગાડીનો ઘોષ સંભળાયો.

“ગુણિયલ ! રે ! ગુણિયલ !”

“ઓ રે મ્હારી ગુણિયલ ! રે ! ગુણિયલ !”

એવું વિચાર ને શોકમાં લીન થઇ ગાતાં ગાતાં ગાડીના ઘોષથી જંગી
 વિદાયતુર ઉઠ્યો ને ઉઠતો ઉઠતો ઝાતી ડોકી બોલ્યો : “બસ, આ પ્હેલું
 “તો એ કરીશ કે લોકલજ્ઞ છોડી ડાકતરની સાથે જઈ મ્હારી
 “ગુણિયલની પાસે જઈ ઉભો રહીશ ને ડાકતરને મદદ આપીશ. લાજ
 “મુકવી એ અત્યારે કર્તવ્ય છે તે કરીશ ને મ્હારી ગુણિયલ કરતાં
 “લાજને વધારે વહાલી નહીં કરું.”

ડાકતર ઉપર આવતો હતો તેને લેઇ સ્ત્રીમંડળ વચ્ચેવચ્ચ થઇ
 ચાલ્યો અને સ્ત્રિયો જોતી ને જોતી રહી અને એ ગજર આગળ
 આવી ડાકતર સાથે ઉભો અને લાજ છોડી બોલ્યો : “કેમ, સું-
 દરભાભી, શી ખબર છે તે જરા ડાકતર સાહેબને ફેલો.” કમાવું
 માણસ તેને કાણુ ટપકો દે કે “અંહી સ્ત્રિયોનું જ કામ ને આમ લાજ
 ન મુકાય ?” ગાનચતુરે આ કામ કર્યું હત તો એનાપર વાદળ તુટી
 પડત. સહ વિદાયતુરને અનુકૂળ થઇ ગયાં, ગુણસુંદરીપર દયા બતા-
 વવા મંડી ગયાં, અને સુંદરીગૌરી એનું માથું ખોળામાં રાખી નીચું
 જોઇ હકીકત ફેલવા માંડે છે એટલામાં તો ગુણસુંદરી ખેલાન અવ-
 સ્થામાં બેઠી થઇ અને ઘેનવાળી દેખાતી અર્ધી મીચેલી આંખે પ-
 ણુ જાણે ભાન હોય અને જીવ કાંઈ ઉડાણમાં પડ્યો હોય

બોલતી હોય તેમ ધીરે અને તણાતે સ્વરે ગ

હાય નાંખી ડોક અર્ધી નાંખી દઇ દય

રસની સીમા ઉત્પન્ન કરવા લાગી :

૧ “ દયા ના દીસે રજ પણુ, જમ, તુજ આખમાં રે; બીહામણું ઝાંખમાં રે
 “ ઉભો રહે પળવાર તું આજે! જોઈ શેવા દે પ્રિયને નીરાંતે! (ધ્રુવ)
 “ મરણપ્રસંગે પણુ ના ખસતો કનકરેખ એ તો છે જડો જ્યમ દાંતમાં રે

“ દયા નાં ૧

“ જરૌ હજી જોવા દે વહાલાને, જોયો છે પણુ મન ન ભરાયે,
 “ મીઠાતી મહારી આંખ મરણુથી ત્હોય રહે એ કાકી જ્યમ મીઠાં આંખમાં રે;
 “ દયા નાં ૨

“ ઉભો રહે, ઉભો રહે, જમ, તું! નથી આવતું મુજને ગમતું,
 “ વહાલ મુકી વહાલાનું આવું શી રીતે તું રાક્ષસ કેરી સાથમાં રે? ૬૦ ૩
 “ હાર મુજ હૈયાનો એ તો! નયો એ ત્હારી પેટે નમ્હેરો;
 “ શેવા દે, શેવા દે મુને, શેષ શેવા દે જમને એની આથમાં રે! ૬૦ ૪
 “ વહાલા! વહાલ વીસારો તમારું, જમ આ કહ્યું ન માને મહારું,
 “ તમને જપતી મરતી મરતી શેતી શેતી પણુ દસતી હું આ આશમાં કે
 “ પામીશ મહારો અતુર અવર અવતારમાં ચે!

“ દયા હરિ આંખમાં રે! દયા નાં ૫

ધીમી પડતી પડતી ગુણસુંદરિયે ગાઇ રૂહેતાં રૂહેતાં આંખ ઉઘાડી
 અને જ્ઞાન આવ્યું હોય તેમ વિધાયતુર સામું તાકી જોઈ રહી અને
 હાથ પાછળ કરી બોલી: “ સુન્દરભાભી! મને એશરમી ન ફૂલેશો હોં!
 “ મરવા સુતું તેને વહાલામાં વહાલાને એ બોલ ફૂલેવા જેટલી શરમ મુ-
 “ કવાનો ચે છેલવહેલો અધિકાર નહીં?” એમ કહી તે પાછી પથા-
 રીમાં પડી ગઇ અને સુન્દર વધારે હકીકત ફૂલેવા લાગે છે એટલામાં તદ-
 યમાં કાંઈક આવેશ થઇ આવ્યો તે ગળ્યો ન રૂલેવાથી, “ આવું છું”
 એટલું કહીને કહી, વિધાયતુર ઉતાવળથી દોડવા જેવું કરી પોતાની
 મેડીપર ચ્હડ્યો, પલંગમાં માથું મુકી અશ્રુપાત કરી, મ્હો ઘોતાં ઘોતાં
 ફરી ફરી અશ્રુપાત થતાં ફરી ફરી ઘોઇ ઘોઇ, નીચે જવાનું યોગ્ય ન
 ધારી, નિઃશ્વાસ મુકી, બેઠો, પોતાના ધૈર્યનું અભિમાન ઉતારી ગયું, અને
 અંતે બારીમાં ડોકું ફેલાડી નીચે કુમારી ફરતી હતી તેને કહ્યું કે “ ગ-
 કતર સાહેબને ફૂલે કે પરવારો તારે ઉપર આવજો, હું બેઠો છું.”
 કાકતરને આવતાં વાર થઇ તેટલો વખત વિચિત્ર વિચારોમાં ગાળ્યો.

ના પ્રિયતમ મિત્ર યુદ્ધમાં મરી ગયા તારે શત્રુપર ધસ-

મિત્રના શબઉપર પગ મુકી એમને દોડવું પડ્યું:

૧ વિકલતા અને ક્યાં એ ધૈર્ય? ક્ષત્રિય

આંખમાં રે ઝીલું ઝાંખમાં રે—એ રાગ.

“તે ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણ ! પણ વ્યવહારનો કાર્યભાર અને
 “સ્નેહની દીનતા એકાં શોભતાં નથી એવું જરાશંકર મામા પણ કહે
 “છે તે પુરુષાર્થનું કાર્યગ્રાહી વચન છે. કર્તવ્ય કર્મમાં ધપવા શોક સ-
 “જવો એ એક પુરુષાર્થનો ધર્મ, ગુણિયલ ! એમાં પણ તું મહારાથી
 “મહડી ! અરેરે, ત્હેં પણ એક કટતપ જ તપ્યું. કેવું એનું કર્તવ્ય-
 “ભાન ? આટલું આટલું કામ કરવા છેલા કાળસુધી દૃઢ વ્યવસાય, ને
 “શોક ન થવા દેવા તે સઉ મહારાથી છાનું રાખવું, આટલો ઉદ્યોગ,
 “અને આટલો સ્નેહ ! શું કહણ થવું અને વ્યવહારને મહોટો ગણી
 “આ સમયે ખિન્ન ન થવું—એ શું આટલા સ્નેહનો યોગ્ય બદલો ગ-
 “ણાય ? ક્ષત્રિયો ગમે તે કરે, પુરુષાર્થ ગમે તે હો, ધર્મ ગમે તે કહે—
 “પણ, ઓ મહારી ગુણિયલ, ત્હારે સારુ ધડીવાર હું બાયલો બની
 “અશ્રુપાત કરીશ !—મરતાં મરતાં પણ ત્હારે ત્હારો અતુર !—“પામીશ
 “મહારો અતુર અવર અવતારમાં રે !” —“દયાહરિ—આંખમાં રે !”
 “હરિની આંખમાં દયા છે જ !—ગુણિયલ, તું જીવવાની છે. હરિ
 “ત્હારાઉપર ને ત્હારા અતુર ઉપર—એ ઉપર દયાળુ છે !” જે ધૈર્ય
 પુરુષાર્થના વિચારથી ન આવ્યું તે “હરિ દયાળુ” ના વિચારથી આવ્યું.
 તે ઉઠ્યો, આશા અને ઉત્સાહથી તેની આંખો ચળકવા લાગી, “પુ-
 રુષ થઇને રેવું શું ?” એ ખુદ્ધિ સતેજ. થઇ તેના તદ્દયમાં ઉત્કટ બળ
 મુકવા લાગી, અંતે એ હસ્યો, અને દાદર ઉપર ઉતરતાં ઉતરતાં આ-
 નંદગર્વથી મનમાં બોલ્યો : “મહારી ગુણિયલ, હરિની દયાનું મને ભાન
 “કરાવનારી પણ તું જ ! ત્હારી પ્રીતિને કોરે મુકિયે તોપણ ત્હારા
 “ગુણકર્મની મનમાં આવૃત્તિ કરવાથી જ આમ આ અને આવતા
 “સંસારને તરાવે—કારભાર કરતાં શીખવે અને ઈશ્વરનો માર્ગ બતાવે
 “એવી તું છે. મહારાજે મંગળાચરણમાં ઉપદેશ એ કર્યો કે કારભાર
 “કરવો હોય તેનામાં સ્ત્રીના પણ ગુણ હોવા જોઇએ. જો એ મર્મ-
 “વચન ખરું હોય તો મહારે તો નફ્ફટી કારભારે મહડવું જોઇએ—
 “ગુણિયલ !” પક્ષપાતવિના પ્રીતિ નથી. ગાઢ પ્રીતિનો પ્રેયો ધૈર્યવાન
 પતિ પત્નીના ગુણ જપતો જપતો નીચે આવ્યો તો ડાહ્યો ખડ-
 કીમાં બેઠેલા.

કેટલાક લોક વૈદ્ય હકીમનો આદર કરી ડાહ્યોનો તિરસ્કાર કરે
 છે અને કેટલાક એથી ઉલટું કરે છે અને ડાહ્યોનો આદર કરે છે.
 જરાશંકર ને મહારાજ સરખા વચના હતા અને રાજ પાસે નર્મવચન

બોલવાનો અધિકાર ધરાવનાર જરાશંકર રોજ ટોળ કરતો કે “આમ
 “લોકો કરે તેમાં તેમનો દોષ નથી, કારણુ અક્તરો અને વૈદો એક
 “બીજાનો તિરસ્કાર કરે એટલે લોક પણ તેમ કરવું શીખે! વૈદો હલકે
 “ત્યારે રોગીને થોડા પદસામાં કામ કરનાર મળે—લોકોનો તો એ
 “હલકાવાડ વધારવામાં જ સ્વાર્થ!” મધ્ધરાજને મન એ સરખા હતા
 અને દરદ મટાડે તે ખરો એ બુદ્ધિ હતી. અકબર આદશાહ ધણુ
 ધર્મવાળાને એકઠા કરતો એ દાખલો આપી મધ્ધરાજ અક્તર, વૈદ્ય,
 હકીમ, અને હજમ સહિતે એકઠા કરતો, સહિતે ઉત્તેજન આપતો,
 અને એમ રૂહેતો કે એમની ચડસાચડસીમાં લોકોને સુખ થશે અને
 એમની સહિતી હોશિયારી વધશે. પણ એ ત્રણુ રાજસ્થાનમાં એવા
 દાખલા બન્યા હતા કે પોતાની ઇંત્રેણ વિદ્યાનો લાભ લેઇ એજન્સીમાં
 સત્તા મેળવી અક્તરોએ કારભારમાં માથું ધાલ્યું હતું અને તે જોઇ
 મધ્ધરાજનો મીઠાજ નતાં બોલતો કે “એ અક્તર ઇંત્રેણ ભણ્યો માટે
 કારભાર કરશે ત્યારે તો તેમનું જોઇ કાલ રહવારે હજમ ઇંત્રેણ ભણશે
 તો તેનો યે કેમ કારભારનો વારો નહી આવે?—એવા અક્તરો ને હ-
 જમો હોય તો તો રાજ્યનું ઉંધું વળે! પોતાનું કામ મુકી બધામાં
 “હમુખી કુચ” કરનારા માણસો ન જોઇએ—ને આ દક્ષણી અક્તરો
 તો એવાજ—ને દક્ષણી વગર કોઇ અક્તર નહી! આપણે અક્તર વગર
 ચલવીશું.” વિદ્યાચતુરને સ્વાભાવિક રીતે ઇંત્રેણ વૈદોઉપર પક્ષપાત
 હતો અને મધ્ધરાજને વાંધો ન પડે તે માર્ગ શોધી ફહાડી બંગાળી
 બાપુ અક્તરને જગા આપવામાં સાધનભૂત વિદ્યાચતુર જ હતો. બાપુ
 અક્તરને બોલાવવાનો વિચાર એને સુઝ્યો તે મધ્ધરાજને ધણું કારણથી
 ગમી ગયું. બાપુ વિદ્વાન અને પ્રવીણ હતો, પ્રમાણમાં થોડા પગારમાં
 આવ્યો હતો, દૂર છેટેથી સગાંઠલાલાં ધણું ખર્ચ આવે નહી એટલે
 એના પોતાના જ પેટનો રાજ્યમાં સ્વાર્થ, મુંબાઇ સરકારમાં માથું ધા-
 લવાનો એને લાગ નહી, બોલવે વાધ પણ અંદરથી ગાય, ઇત્યાદિ
 અનેક કારણોને લીધે બાપુને મધ્ધરાજે પસંદ કર્યો અને બાપુ આણ-
 વાનો વિચાર શોધનારને જશ આવ્યો. વિદ્યાચતુર પોતાને નોકરી અ-
 પાવનાર હતો તે જાણી તેમજ એને કેળવાયલો સમજ બાપુ એની
 સાથે મિત્રતા રાખતો. વિદ્યાચતુર ગજબ આગળથી ગયો તેનું કારણુ
 તે સમજ ગયો હતો પણ ગુણસુંદરી વાસ્તે પોતાને નીચે રૂહેવા વધારે
 જરૂર હતી તથા વિદ્યાચતુર એકલો પડવાથી ઉભરા ફહાડી શાંત પડી
 પાછો આવશે જાણી બાપુ નીચે જ ખડકીમાં બેઠો.

સક બેઠાં છે એટલામાં દુઃખ્યા ધીમે ધીમે આવી અને ગુણ-
સુંદરીને પુત્રીનો પ્રસવ થયાના સમાચાર કહ્યા. બહુ વધામણીની વાત
ન ગણાઈ તે છતાં આર્યલોકનો સ્વાભાવિક સંતોષ સક્રમાં જણાયો,
“ચાલો, લક્ષ્મી પધાર્યો” કહી સક્રએ સંતોષ વાળ્યો અને પૃથ્વીપર
નવા આવેલા બાળકને સત્કાર આપ્યો. માનચતુરે બાળકની માના
સમાચાર પુછ્યા અને તેનું આરોગ્ય જાણી સર્વ આનંદ પામ્યાં. અક્તર
કેટલીક સૂચના આપી ઘેર ગયો અને તે બારણા બહાર નીકળતા
સુધી વિદ્યાચતુર તેની સાથે સંતોષભર જાનોમાનો વાતો કરતો કરતો
ગયો, અને અક્તરને વીદાય કરી પાછો પોતાની મેડીપર ગયો.

ગુણસુંદરી સુવાવડમાં સ્વાભાવિક રીતે ખાટલાવશ રહી. સક્રએ
પોતપોતાનું કામ તે વખતમીં પાડી લીધું અને બેચાર દિવસ તો કામ
સારી રીતે ચાલ્યું પણ ધીમે ધીમે ગૃહયંત્રનાં સર્વ ચક્ર શિથિલ પડ્યાં
અને એ યંત્રની સંભાળ રાખનારીની ખોટ અને કીમ્મત જણાવા લાગી.
પ્રથમ તો ઘરનાં સર્વ માણસને પોતપોતાની બાબતમાં જરી જરી અગવડ
લાગવા માંડી. માનચતુરની સરભરા ઓછી થઈ, કારણ સરભરા કરનારને
બીજાં કામમાં યુથાવું પડ્યું; એટલું જ નહીં પણ એ સરભરાપર દેખરેખ
રાખનારી સુવાવડમાં પડી અને તેના ચતુરાઈ, ધીરજ, મહોની મીઠાશ
અને અંતરનું બહાવ, વગેરે દેખાડનાર કોઈ રહ્યું નહીં અને ડોસો અકળાવા
લાગ્યો. ઘરનાં કામમાં વાદ થવા લાગ્યો અને સુવાવડીની પણ સંભાળ
એવીજ રૂઢેલી. ધર્મલક્ષ્મીથી હેરેફેર થતો નહીં અને જરી જરી હેરેફેરો
ગુણસુંદરી સારુ કરતી, પરંતુ પોતાની દેવસેવામાં હરકત પડવાથી એ
હેરેફેરો કોઈ વખત થતો નહીં; અને સક્રનું કામ તે કોઈનું નહીં
એમ થતાં સુવાવડીને ખાવાપીવાનું પણ મોડું બેહુનું થતું એટલું જ
નહીં, પણ તેના બાળકની પણ સંભાળ લેવાતી નહીં. એક પ્રસંગ
એવો બન્યો કે માનચતુરનું ઔષધ બપોર થતાં સુધી કોઈએ તૈયાર કર્યું
નહીં, જમવાની વખત તો થાય શાની, અને ડોસો આકળો થઈને લા-
કડી લેઈ જાનોમાનો ઘરમાં સર્વ શું કરેછે તે જોવા ફરવા લાગ્યો. પ્ર-
થમ તો વિદ્યાચતુરની મેડીએ ચહાવો. વિદ્યાચતુર પોતે બહારથી આ-
વેલો પણ ભુખ લાગવાથી પલંગમાં સુઈ રહ્યો હતો અને ઉઘી ગયો
હતો. તેના પલંગપર માકણની હાર હતી, ચાદર મેલી થઈ ગઈ હતી
અને મેડીમાં વાસીદાનો કચરો એકઠો થયેલો. સક્રને ગાળો દેતો દેતો
ડોસો નીચે ઉતર્યો અને રસોડે ગયો તો દુઃખ્યા રસોઈ કરવા બહાઈ
હતી અને સક્ર તૈયાર જેવું હતું પણ શાક સમાર્યા વિના પડી રહેલું અને

સામું જોઈ દુઃખ આ પણુ બેસી રહેલી. ડોસો વધારે ક્રોધમાં આવી ત્યાંથી ચાલ્યો અને પરસાળ ભણી ગયો તો ત્યાંની મેડીમાંથી ગાન-ચતુરનું ગાયન સંભળાયું અને નીચે ચંડીકા હીંચકાપર સુતી હતી તેની સાથે હાથમાં સાવરણી લેઈ ચંચળ વાતો કરતી હતી તે બેમાંથી કોઈએ વાતના રસમાં ડોસાને દીડો નહી. ગમ્મર ભણી જાયછે તો સુન્દર ખીચારી એકલી ધડીમાં સુવાવડીનું ઔપધ તૈયાર કરે અને ધડીકમાં ઘોડિયામાંના આળકની સંભાળ રાખે, અને ગુણસુંદરી ખાટલામાં સુતી સુતી બુખે પેટ ડાળતી સુન્દરને સૂચના આપે. ક્રોધ હતો તેમાં દયા ઉમેરી ડોસો પરસાળ બહાર નીકળ્યો તો અગાશીમાં છોકરાં ધમ્મામુકુટી કરે, ધરનું આરણું ઉઘાડું તેમાં આવી શેરીનું કુતરું જીભ ફહાડી હાંફતું હાંફતું ઉભેલું, અને આરણું સામે કુચે વધતો ત્યાં પાણી ભરવા ગયલો ચાકર કોઈની સાથે ગપાટા મારે. ડોસો, કુતરાને હાંકી, આરણું વાસી, ધર્મલક્ષ્મીની ઓરડી ભણી ગયો. ડોસી દેવસવામાં હતાં. ફહાડો ધણો ચહ્યો હતો તેથી દેવના દીવામાંથી ધી અને વાટ બે યથ રહ્યાં હતાં, દીવો ઘેર ગયો હતો, અને ફહરાસર પરના પાટિયાપર ડોશી રુ, ધી, અને દીવાશળી શોધતાં હતાં અને ડોસો આરણુમાં ઉભો હતો તેના ભણી એની પુઠ હતી. સડતી રીસ ડોસાએ ડોસી ઉપર ફહાડી. બોલ્યા ચાલ્યા વિના વગરનહાયલા ડોસાએ ફહરાસરના પાત્રખાને અડકી બધા દેવ ઉપાડી લીધા અને પોતાનો ધસારો માલમ ન પડે એવી રીતે નીકળી જઈ ધરના ટાંકા આગળ જઈ તેમાં દેવને પધરાવવા વિચાર કર્યો. પણ કાંઈક વધારે શાંત વિચાર થવાથી તેમાં ન નાંખતાં પાણી પીવાની ગોળીમાં બધા દેવને નાંખી દેઈ છનોમાનો પોતાને ઠેકાણે જઈ સુઈ ગયો અને શું તાલ થાયછે તે જોવા લાગ્યો.

ડોસાડોસીના સ્વભાવમાં ધણીક જાતનો ફેર હતો. છતાં તેમનો સંસાર નિર્માલ્ય ન હતો. ડોસો ન્હાનપણમાંથી યુદ્ધિવાળો હતો; અને કાંઈ પણ કામમાં પડે તે તેને આવડી જતું; એટલુંજ નહી, પણ તેની સાથે જે કામ હાથમાં લે તે ત્વરાથી આટોપવાપર તત્તેઈ દાઈ રહેતી અને તે કરી દે તે શીવાય તેને જ્યં વળે નહી. કામ કરવા બેસે તે પ્રસંગે ગમેતે હરકત આવે તેને દૂર કરતાં કદી આચકો ખાતો નહી; પુષ્ટી તે હરકત કોઈના સ્વભાવની હો કે પોતાના સ્વભાવની હો, દૈવી હો કે માણસની હો, ધર્મની હો કે નીતિની હો, સ્વાર્થની હો કે પરમાર્થની હો—ડોસાને મન તો એટલી જ વાત કે તે હરકત દૂર કરી ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરવો. માણસના સ્વભાવની હરકત આવે અને

તે માણસ પારકું હોય તો તેને સમજાવી, ફાસલાવી, ઉંધું ચતું સમજાવી, ને જરૂર પડે તો આશ ને ફાવે તો ત્રાસ આપી, તેના સ્વભાવને પોતાને વશ કેમ કરી દેવો તેનો અભ્યાસ માનચતુરે ન્હાનપણમાંથી કર્યો હતો. તે માણસ પોતાનું હોય તો સીરજેરીથી કામ કરાવતો. પોતાના સ્વભાવની હરકત દૂર કરવાની હોય તો, અને ધારેલું કામ કરવા જતાં ખરેખરી ન જ ગમે એવી વસ્તુ કરવી પડે તો, તેમ કરતાં જરી પણ અચકાતો નહી, અને મ્હાવત હાથીના કુંભસ્થળપર અંકુશ વાપરે તેમ પોતાના મર્મસ્થળમાં પેશી તેને પ્રસંગવશ કરી નાંખે એવી અર્થાનુસારી બુદ્ધિ રચી દેતો અને અણુગમતી વાત કરવી પડે તે અણુગમાના બદલામાં ધારેલો અર્થ ઝટ પાર પાડવામાં પુરુષાર્થ અને યશ માનતો. એ કાંઈ જાતે નાસ્તિક અથવા અનીતિને રસ્તે ચઢેલો ન હતો અને કામમાં હરકત ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ અને નીતિ ઉભય સાચવતો, પણ પોતે આવો દૃઢ અને બળવાન સ્વભાવનો માણસ હોવાથી પ્રસંગ પડ્યે એ કશાને ગાંઠતો નહી એમાં કાંઈ નવાઈ ન હતી. ધર્મ ઉપર અત્યંત આસ્થાવાળી અને વૃદ્ધાચાર તથા લોકાચારના હવાપાણીમાં જન્મથી વસવા પામેલી ધર્મલક્ષ્મી ઉઠે ત્યાંથી સુતા સુધી ડગલે ડગલે ધર્મના નિયમ જાળવતી અને ધર્માચારના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતાં શાસ્ત્રિયોને પ્રવીણતા વાપરવી પડે તેટલીજ પ્રવીણતા અને શ્રમ લોકાચારનો નિર્ણય કરવામાં વાપરતી. ગામની અને જ્ઞાતિની સ્ત્રિયો લોકાચારના પ્રશ્ન લેઈ ધર્મલક્ષ્મીપાસે આવતી; તેમને ઉત્તર દેતી વખત ડોશી જુના કાળનાં કંઈ કંઈ દૃષ્ટાંત ફૂલાડતી, કંઈ કંઈ પાનાં જીભઉપર ઉથલાવતી, કંઈ કંઈ નિયમ શોધી ફૂલાડતી, અને સામાના મનમાં બેસી જાય એવા કંઈ કંઈ માર્ગ દેખાડી આપતી હતી. માનચતુર આ સહ જોઈ ખુશી થતો, નવા નવા પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં અને ડોશીની ચતુરાઈ કરી જોવામાં ગમ્મત માનતો, અને “ઐરક શાસ્ત્ર” ની શાસ્ત્રિણીની નાતમાં પ્રતિષ્ઠા જોઈ જરીક ગર્વ પામતો. નાતમાં કંઈ પ્રશ્ન ઉઠે એટલે

“જે “જાવ, ધર્મલક્ષ્મી એનો માર્ગ બતાવશે.”

“વધારે થાય, ન્હાની ન્હાની બાબતમાં

પણ પ્રસંગે પત્યરની ભીંત

આ રહે એ સ્વ/ક્ષ-

સમજાવી, કેટલીક વખત સ્વામી નાખુશ થશે એમ જાતેજ સમજીને સ્ત્રી ચાલે એવી વગરખોલ્યે યુક્તિયો કરી, કોઈ વખત તો મીઠાજ ખોઈ વિવાહનું વર્ષા કરી મુકી, અને એવી અનેક પણુ ગમે તે રીતથી માનચતુર ધર્મલક્ષ્મી ભણીની સર્વ હરકતો ખંખેરી નાંખતો. ગુણસુંદરીની સુવાવડમાં પોતાના ઘરમાં જે જ્યાં ને તે ત્યાં થયું જોયું. ધર્મલક્ષ્મી વગર રથનું ચક્ર હવે ચાલે એમ નથી અને એ તો પોતાના જ ખટકર્મમાં પડેલી તેથી કાંઈ જલદ ઉપાય વગર એને ભાન નહી આવે એવું ધારી ડોશીના દેવને ગોળીના પાણીમાં ઝખકોળી પોતાની ઓરડીમાં સુતેલો ડોસો, જામગરી સળગાવી બન્ધુકનું નીશાન બરોબર વાગે છે કે નહી તે જોતો હોય તેમ, નીરાંતે પડેલો દેખાતો છતાં અત્યંત આતુરતાથી શું થાયછે તેની વાટ જોવા લાગ્યો, જોતો જોતો નીચલો ઓઠ દાંત તજે ચુસવા લાગ્યો, અને આંખો ચગાવી મુછે તાલ દેવા લાગ્યો.

ડોશીને દીવાશળી જડી અને તેણે દીવો પ્રકટાવ્યો અને પાલખાપાસે દીવો મુકે છે તો દેવ ન મળે. ડોશીના દીલમાં ત્રાસ પડ્યો અને ચમકી પાલખાની તજે તથા ચારે પાસે શોધવા લાગ્યાં. ભક્તિવાળી ડોશીને સમજણ ન પડી કે આ શો ચમત્કાર થયો. ડોશી દેવસેવાની ઓરડી બહાર આવ્યાં પણુ ત્યાં કોઈ હતું નહી. “બારણું ઉઘાડી અંદર” આવી દેવને કોઈ છાનુંમાનું ચોરી તો નહી ગયું હોય? મ્હારું ધ્યાન “ખીજ પાસ હતું” — આ વિચાર થતાં વધારે ફાળ પડી અને બારણું ઉઘાડે તો ડોસાએ ફલાડી મુકેલો કુતરો ઉભેલો અને કુવે ચાકર ગપાટા મારે. “કોઈ ઘરભણી આવ્યું હતું?” એમ ચાકરને પુછ્યું અને ધમકાવી તેને ઘરમાં બોલાવ્યો. ઘરમાં પાછાં ફરી ચકળાઈ યુમ પાડી: “ચંચળ! ચંચળ! આ જોતે મ્હારા દેવ ક્યાં ગયા?” યુમ સાંભળી લાથમાં સાવરણી ઝાલી ચંચળ આવી, તેની પાછળ ચંડિકા, તેની પાછળ સુંદર, ખીજ પાસથી દુઃખ્યા, અને ઘરનાં છોકરાં ચઉ ચાલ્યોડમાં ભરાઈ ગયાં. પુછાપુછ અને શહાર બકોર ગાવાનું બંધ કરી માનચતુર આવ્યો. સફળો જાગી દાદરપરથી પ્રેમ અને જ્ઞાન

છેવટે ડોસો આંખો ચોળતો ચોળતો લાકડીપર ટેકી ખૂદાર આવ્યો અને ગુસ્સે થઈ બોલ્યો: “આ શું તોફાન માંડ્યું છે? ઘરમાં ન કોઈને “આવાની ચિંતા ને ન કોઈને ખવરાવવાની ચિંતા. એક વાગી ગયો “લાંસુધી જાણે ઘરમાં બધું જ ન હોય તેમ નથી કોઈ પુછતું, કે “આવાની કેટલી વાર છે અને નથી કોઈ ફેરવતું કે જમવા ઉઠો!” વિદ્યાચતુર કહે “પિતાજી, માતૃશ્રીને દેવ નથી જડતા તેની આ “ભાંજગડ છે. અચિન્ત્યા પાલખામાંથી ક્યાં ગયા તે જણાવું નથી.”

માનચતુર—દેવ એના જડવાના હશે તો જડશે ને નહી જડવાના હોય તો નહી જડે. પણ આ બધા જીવતા પરમાત્માના પેટની ચિંતાશી કર હોય કે ન હોય? એવી ચિંતા ન રાખે તેનાપર તો દેવ ન કોપતા હોય તો કોપે અને હૃદયોસર વાસેલું હોય તેમાંથી અદૃશ્ય થાય તો ઉઘાડા પાલખાનું શું પુછવું? ચાલ, દુઃખ્યા, અમને જમાડ તરત. એને તો દેવ જડશે લાંસુધી લાંઘણો કરવી પડશે.

ડોશીને એક દુઃખમાં ખીજી દુઃખ આ વચન સાંભળવાનું આવ્યું. કઠોર તીક્ષ્ણ વચન અને તેમાં પણ ધજદેવને તિરસ્કાર: આ સાંભળી ચારપાસ અને પોપચે કરચલિયો વાળી આંખોમાં ધર્મલક્ષ્મીને આંસું ભરાયાં, અને કાન ઉપર હાથ દેતી દેતી, બોલી, “અરેરે, આજ્ઞાં ના- “સ્તિક વચન ન બોલતા હો તો શું થાય? સતજીગમાં દેવની સેવા કર્યાનું “ફળ છે તેથી વધારે ફળ કળજીગમાં દેવસેવા કરાવ્યાનું છે. આ “અવતાર આટલું આટલું દુઃખ તમે ખમો છો અને હું ખમું છું ને “આવતે અવતારે પણ ખમવું છે? આપણે તો એક ખીજનાં પુ- “ણ્યપાપનાં ભાગિયાં છીએ. તમારાથી થતું નથી ને મ્હારે હાથે થવા “હેતા નથી! બળ્યું આ પેટ ને બળ્યા આ ઘોળા વાળ! પેટે દેવની “નિન્દા કરાવીને ઘોળા વાળે પણ દેવનું સ્મરણ ન કરાવ્યું. દેવસેવાનું “પુણ્ય હશે તો આ છોકરાં પણ સારાં ઉઠશે. કંઈ તો વિચાર કરો. “દુઃખ્યા! ચંચળ! ચંડીવહુ! આ તમારા પાપને લીધે મ્હારે આ “વચન સાંભળવાં પડ્યાં! ન્હાની વહુ ઘરમાં હરતી ફરતી હોય તો “મ્હારે આ વખત ન આવે!—તમે મહીને માસ પણ ઘરની સંભાળ “ન રાખી શક્યાં—ચંચળ! દેવ ક્યાં ગયા તે હું સમજી છું; ત્હારા “આપનો સ્વભાવ તને ખબર છે. જા. એમને અને સઉને જમાડ, “મ્હારે તો દેવ જડે લાંસુધી જમવું નથી.” આંખે આંસુ ન માય એમ રોતાં રોતાં ડોશી દેવના પાલખા આગળ બેસી રોયાં અને આખરે પાલખા આગળ નાકલીટિયો તાણી દેવને કાલાવાલા કરવા લાગ્યાં:

“ મહારાજ, ક્ષમા કરો—એમના કર્યા સામું જોશે નહી—એમનું પાપ
“ મને આવળે ને મહારું પુણ્ય એમને જળે ! પણ ક્ષમા કરો ! ”

ધરમાંનું સર્વ મંડળ ભરાયું હતું તેમાં સઉની સાથે લહડતો લહ-
ડતો ડોસો સઉને ધમકાવવા લાગ્યો. દુઃખ્યા સામે આંખો ફાડવા
લાગ્યો, ચંચળ સામે ઓઠ કરડવા લાગ્યો, ચંડીકા સામે દાંત પીસવા
લાગ્યો, ગાનચતુર સામે ચાળા કરવા લાગ્યો, ચાકર સામે દૂરથી હાથ
ઉગામવા લાગ્યો; વિધાયતુર ઉપર પક્ષપાત દેખાય નહી માટે તેની
પુઠ કરી તેને ન દેખતો હોય તેમ ઉભો, સુન્દરગૌરીના સામું જોયું
નહી; અને ધરની અવ્યવસ્થા બાબત પોતે જોટલું સુતાં સુતાં જોયાં
કર્યું હતું અને જોટલા જોટલા જેનાં અપલક્ષણ હતાં તે તે તેમને સ-
ઉને ધમકાવી ધમકાવી કહી બતલાવ્યાં અને ગાળો ઉપર ગાળો દીધી.
આખરે સુન્દરગૌરીને ગુણસુંદરીની તપાસ રાખવા ગળરમાં મોકલી
દીધી અને ચંડીકાને તથા પોતાની બે દીકરિયોને લાકડી ઉગામી ધર-
ખ્હાર ફાડી મુકી સાંકળ દેઇ, ગાનચતુરને હુકમ કર્યો કે “ આપણે
“ સઉને સારૂ જમવાનું તૈયાર કર—રોડોને તો આમ જ ઘટે. ” વિ-
ધાયતુર ન્હાનપણમાંથી પરદેશ રહેલો એટલે પિતાનું આવું ઉચ્ચ સ્વરૂપ
જોવાના વારો તેને આજ જ આવ્યો, અને આશ્ચર્યથી આભો બની,
હડપચીએ હાથ દેઇ, શું કરવું કે ફાંડવું તે ન સુઝવાથી દિદ્મૂઢ જેવો
બની પોતે ઉભો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. ખ્હાર લોકો ભરાઇ
ગયા અને બારણાં હચહચાવી મુક્યાં. નાટક વધી ગયું જોઇ, ડોસો
હાથમાં નથી એવું સમજી, આખરે ડોશી દેવમન્દિર છોડી પાછાં ખ્હાર
આવ્યાં. આંસુ લોહી નાંખ્યાં. મહાદેવના ગુણ તપોધન જાણે તેમ ડો-
સાનો સ્વભાવ વર્તી જનારી ડોસીને પોતાનો સ્વભાવ બદલવો પડ્યો.
ધર્મ અને આચાર ઉભયને ઠેકાણે વ્યવહારને આગળ કરવામાં આગ્રહ
ધરનારો પતિનો સ્વભાવ છે અને એ સ્વભાવ સમુદ્રના મોળપેટે અ-
લારે ઉછાળા મારી રહ્યો છે, તેના સામા થવા કરતાં તેને વશ થવાથી
તેના હેલારાનું બળ ઓછું લાગશે એ ભાન ડોસીને આવ્યું. એ ભાન
આવવાની સાથે ડોશીની સ્વાભાવિક પ્રુદ્ધિ સ્વચ્છ બની, ડોસાના વચ-
નમાં સત્ય હતું તે સમજાયું, ધરની અવ્યવસ્થા દૃષ્ટિ આગળ તરવા
લાગી, તેનો ઉપાય પોતાના જ હાથમાં આવે એવો હતો તેને લીધો, ત્દ-
દ્યને શાંત કર્યું, મુખ ગંભીર કર્યું, કુટુંબનું હિત જાળવવું એ પણ એક
ધર્મ છે એવો વિચાર થયો, એ ધર્મ સાચવવાથી ધણા જીવને સુખ
થાય છે એ દેખાયું, ધણા જીવનું કલ્યાણ થાય એવા ધર્મને સર્વ ધર્મથી

મહોટો કેમ ન ગણવો એવો પ્રશ્ન મનમાં ઉભો થયો, સર્વ સૃષ્ટિ જેને વહાલી છે અને સહ સૃષ્ટિના સુખનો ભરનાર વિશ્વમ્ભર તેને એજ ધર્મ સહથી વહાલો હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ, શ્રદ્ધા થતાં તે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ, અને એ ધર્મની ઉત્સાહી ડોસી દેવતું દુઃખ ભુલી પતિદેવ ભણી ચાલી; ઘરની અવ્યવસ્થા, પતિનાં વચન, ધરખંડાર જામી જતો ફજેતીનો ખેલ, અને કુટુંબનાં સર્વ મંડળનું દુઃખ—આ સર્વ સરોવરમાંથી નીકળતી કુટુંબવત્સલતાના પવિત્ર પ્રવાહમાં ડોશીની ખુદ્દિ નહાવા લાગી, અને નદી સમુદ્રપાસે જતાં પોતાનો પટ વધારે વધારે પહેળો કરે તેમ પતિની પાસે જતી જતી અને પતિની ઇચ્છા જાણી વળતી વળતી ડોશી પોતાના અંતઃતકરણને વધારે વધારે ઉદાર કરવા લાગી. તેનામાં થયેલો ફેરફાર તેને આવતી જોતાંજ તેનો પતિ સમજી ગયો. ડોસાના મનનો અર્થ મનમાં સિદ્ધ થયો જણાયો.

ડોશી ન્હાનપણથી ધર્મસંસ્કારનું બન્ધન પામી હતી. પુરુષો કરતાં સ્ત્રી જાતિમાં કેટલાક ગુણ વધારે વિકાસ પામે છે, અને પુરુષો કરતાં તેમની ખુદ્દિ—તેમનાં શરીર પેઠે—વૃદ્ધી પકવ થાય છે, તેનું ધર્મલક્ષ્મી એક દૃષ્ટાંત હતું. છેક ન્હાનપણમાંથી તેના તદ્દય ઉપર જે જે સંસ્કાર પડતા તે તરત એ થઈ લેતી. એના બાપ ધર્માધ હતા અને તેના ઘરમાંથી ધર્મના સંસ્કાર ધર્મલક્ષ્મીપર કુમળી વયમાંથીજ વજ્રરોપ થયા હતા. એનું દશેક વર્ષનું વય હતું ત્યારે તો શેરીની સર્વ કન્યાઓમાં ધર્મલક્ષ્મી જેવું બીજું કોઈ ધર્મિય ગણાતું ન હતું. એનામાં સારી ખુદ્દિ છતાં આ ધર્મસંસ્કાર જડ થાત અને એ છેક ધર્માન્ધ બનત તો તેના ઘરપ્રમાણે કાંઈ નવાઈ ન હતી. પણ માનચતુરના ઘરમાં ગયા પછી એને, માનચતુરને દેશપરદેશ નોકરીમાં આથડતું પડતું, તેની સાથે ફરવાનું થતું અને પરદેશમાં ધર્મલક્ષ્મીના સંસ્કાર સાચવવા કઠણ હતા. તેમાં વળી માનચતુરનો સ્વભાવ ઉચ્ચ હતો એટલે ગૃહિણીને વખત જોઈ ગીત ગાવાં પડતાં હતાં. આ પતિનો સ્વભાવ વેઠવો એ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું હતું, અને કન્યાવયમાંથી જ ઈશ્વરે સૂક્ષ્મ ખુદ્દિ આપી ન હત તો ધર્મલક્ષ્મીનો પતિસાથે એક રાગ થાતજ નહી. લોક એવું કહેતા કે “આવા માનચતુરનો મીઠજ ધર્મલક્ષ્મી જ જાળવે—બીજી હોય તો એના ઘરમાં પળવાર પણ ટકવા ન પામે.” ધર્મિય છતાં ધર્માન્ધ ન બની, દુર્વાસા જેવા પતિના ઘરમાં વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત રહી શકી, અમિ જેવા પતિની પ્રીતિ મેળવી છેવટ સુધી સાચવી શકી અને તેના ઉપર પોતે પ્રીતિ રાખી શકી, અને વળી તે સર્વ સાથે પોતાના ધર્મસંસ્કાર

છેવટ સુધી જળવી રહી; આ સર્વ અદ્ભુત પરિણામ ધર્મલક્ષ્મીની શુદ્ધ વત્સલતા, પૃથ્વી જેવી ક્ષમા, વિષ્ણુ જેવી શાન્તિ, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, અને ઉંચી કુલીનતા: તે સર્વનું દુર્લભ ફળ હતું. એ સર્વ ગુણોનો આ પ્રસંગે આવિર્ભાવ થતો વિધાયતુરે આજ પ્રથમ જ જોયો અને એ જોતાં જોતાં આ ગુણવાળી સ્ત્રી પોતાને મળી છે એ વિચારથી એનું તદ્દય ગર્વવડે ફુલવા લાગ્યું.

ડોસો ક્રોધથી રાતો થયો હતો અને તેનાં અવયવ માત્ર કંપતાં હતાં. તેની આંખમાં લોહી તરી આવ્યું અને કપાળે બ્રુકુટિ ચ્હડી આવી,—જાણે નરસિંહાવતાર પ્રકટ થયો. દેવને થયેલા અપમાનથી ‘ડો-શીને તીવ્ર વેદના થતી હતી એટલે બળાત્કાર કરતાં પણ તેના મુખ પર સ્મિત તો ન ફરકી શક્યું, પણ એ પોતાની વેદના ઢાંકી શકી અને પતિનો ક્રોધ શમાવવા ચાલી. તેનું શરીર વૃદ્ધ પણ આંધી દડી જેવું હતું. ધીમાં પણ સ્થિર પગલાં ભરી, ગંભીર આકાર ધરી, તે પતિ પાસે આવી. તેનું વૃદ્ધ તદ્દય ધડકતું દેખાતું હતું, ઢાંતના આધાર વગરના ગાલ અંતર્ના વિકારથી ભરાવા લાગ્યા દેખાયા, જીવાનીના તેજ વિનાની પણ બુદ્ધિની તીવ્રતાએ અંદરથી ચળકતી આંખ ઉપર પા-ણીનું પડ બંધાયું, અને નિષ્કલંક ધોળા કેશ નીચે કેશ જેવીજ વાંકી ચુકી કરચલિયો ભરેલા ગોરા કપાળ ઉપર પરસેવો વળ્યો તેણે સૌ-ભાગ્યચિન્હનું કુંકુમ ભીનું કરવા માંડ્યું.

“હા, હું તમારો ભાવ્ય સમજી. હું શું કરું ? મહારો સ્વભાવ “છે તે દેવસેવામાં ચિત્ત પરોવાય છે ત્યારે ધરસેવાપર રૂહેતું નથી. “મહારો વાંક હું કબુલ કરું છું. પણ આટલો બધો કોપ ન ઘટે— “ત્રણ જણિયોને ખહાર ફેલાડી તે ઘેડફજેતી થાય છે ને લોક બારણે “ભરાયા છે.”

ડોશી ધીમે ધીમે ચાલી અને બારણાં ઉઘાડી ત્રણેને ધરમાં બો-લાવી લીધી, ડોસો દ્વાર ભણી જોઈ રહ્યો, ગયો, અને લોકને ધમકાવી ફેલાડી, બારણાં બંધ કરી, પાછો આવ્યો.

“જા ! દેવને પાણીની ગોળીમાંથી ફેલાડી લે ! આજ તો ગોળી- “માં નાંખ્યા, પણ હવે જીભે મારીશ તો કુવામાં નાંખીશ:” ડોસો વિકરાળ અને રાતીચોળ આંખો કરી બોલ્યો. એના ક્રોધને શમતાં શમતાં કલાક લાગતો હતો. ડોસી બીચારી પાણી ભરેલી ગોળીમાં હાથ ધાલી દેવને લેઈ આવી—બીજાં બધામાંથી ક્રોધને ડોસીનું એટલું

કામ કરવું ન સુઝયું. દેવને હૃદયસરમાં લેઈ જઈ, અશ્રુપાત કરતાં કરતાં છાતીસરસા ચાંપી, પાછા પાલખાપર પધરાવી, ઘરકામમાં વળગી અને આજથી ધર્મલક્ષ્મીની દેખરેખ નીચે આ ઘરનો સંસાર પાછો ઠેકાણે આવી રસ્તે પડ્યો દેખાયો. પણ દેવને અપવિત્ર સ્થળે નાંખ્યા તે વાતનો ડંખ ડોશીના દીલમાંથી મરણસુધી ગયો નહીં.

પણ ઘરનાં કામકાજની ચિંતાથીજ ધરસંસારની સિદ્ધિ પુરી ન થઈ. ડોશી તો સહની પાસે કામકાજ લેતી, પણ અવસ્થાનું શરીર તેથી જાતે ફરી વળાતું નહીં અને તેની આજ્ઞાઓ કટલી પળાતી તે જાણવાનું સાધન તેની પાસે રહેતું નહીં. “શેઠની શીખામણુ ઝાંપા સુધી પહોંચે” એ ફહેવત પ્રમાણે થતું. જીવાન સ્ત્રીમંડળમાં ધીમે ધીમે ડોશી કોઠાં અને કચકચિયાં ગણાવા લાગ્યાં. સર્વના તદ્દયપર ડોશીની સત્તા ઓછી થઈ, તેની સાથે તેનો આજ્ઞાભંગ થવા લાગ્યો, તેને અંતે સહ તેને પ્રથમ મનમાં ગાળો દેવા લાગ્યાં અને ધીમે ધીમે ક્વચિત્ કિંવાદું અપમાન તથા નિન્દા કરવા લાગ્યાં. ડોશી અકળાવા લાગી, ડોસા-પાસે ફરિયાદ કરવા લાગી, અને ગંજરમાં ગુણસુંદરી પાસે જઈ વખતોવખત રોવા લાગી. સુવાવડી વહુએ સાસુની શુદ્ધ પ્રીતિ મેળવવામાં આ પ્રસંગનો લાભ લેઈ લીધો અને બુદ્ધિશાળી, વૃદ્ધ અને અનુભવી સાસુ કરતાં જીવાન અને ઉગતી વહુની બુદ્ધિ ચહડાયાતી છે એવું આથી સિદ્ધ થયું. જે વ્યવસ્થા સાસુથી ન થઈ શકી તે વ્યવસ્થા કરવાની મ્હારે કરતી પડશે એવું વહુને લાગ્યું અને વૃદ્ધ સાસુને માથેથી ભાર ઉપાડી લેવામાં હું ફાવીશ એવી આશાની હોંસીલી વહુ કામકાજ કરવા હું ક્યારે શક્તિવાળી થઈશ એ વિચાર આતુરતાથી કરવા લાગી. આ ભાર તો ગુણસુંદરીને માથે મૂળ હતો તે જ પાછો પડવાનો હતો પણ બીજી કટલીક જાતનો ભાર એવો પડવાનો હતો કે તેનો તેને અનુભવ સરખો ન હતો.

હોંદું સંસારમાં સુખદુઃખનાં રૂપ ભાતભાતનાં છે. અનુભવ અથવા અવલોકન વિના તેની કલ્પના પણ કઠણ છે. ગુણસુંદરીના મનમાં એક વખત એમ હતું કે મને સહ વાતનો અનુભવ વીતી ગયો છે પણ જ્ઞાન તેમ જ અનુભવની સીમા નથી એટલું જ નહીં, પણ ઉભય વિષયમાં ઉગતાં બાળકને કલ્પના જ થતી નથી કે દેખીતા જ્ઞાન અને અનુભવની પાછળ બીજું કંઈ હશે. જેમ જેમ અભ્યાસ અને વય વધતાં જાયછે તેમ તેમ નવી નવી જાતનાં જ્ઞાન અને અનુભવ પર્વતના શિખર પાછળના શિખરો પેઠે—સમુદ્રના મોજ પાછળના મોજ

પેઠે—દૃષ્ટિમર્યાદામાં દૃષ્ટિ આગળ ખડાં થાયછે અને મન એ ચમત્કારનું સાક્ષી બનતાં બનતાં ઈશ્વરની અનંતતામાં તક્લીન અબ્જતાં થઈ જાયછે—અનંત અનુભવનાં એક પછી બીજાં પગથિયાં જીવે છે અને તેપર ચઢે છે. પોતાના ધરમાં દિવસે દિવસે વધતી રચના જોઈ, નવરી પડેલી સુવાવડીનું મગજ આવા આવા વિચારોથી ભરાઈ ઉચ્ચગ્રાહી વિષયોનું ગ્રાહક થતું અને ડગલે ડગલે ફૂટેતું કે “આ પણ એક નવો અનુભવ—હવે કાલ બીજો—શો અનુભવ થવા સરજેલો હશે?” સુદ્ર ધરસંસારમાં પણ પર્યેષક બુદ્ધિને જોઈએ તેટલા વિચાર જડી આવે એમ છે અને મનને કેળવણી આપવા ચારે દિશારૂપી મુખોમાંથી ઈશ્વરનું પ્રહસવશ્રૂતિયો સંભળાવી રૂઢેછે. સુવાવડના ખાટલાઉપર, અને ગજરનાં અંધારામાં, આધિવ્યાધિથી ઉકળતા મગજમાં આવી તીવ્ર કવિતા ઉભરાતી હતી અને નવા જન્મેલા બાળકની સમોવડિયણ બનતી હતી. +

જ દિવસે માનવતુરે તોફાન મચાવી મુક્યું તેને બીજો દિવસે ગુણસુંદરીની સહિયર યશોદા ખપ્પર જોવા આવી અને એકાંતમાં ગામમાં સંભળાતા સમાચાર કહ્યા: “એવી વાત ઉડી છે કે વિદ્યાચતુરે “ગદ, કાલ ધરમાંથી બે બહેનોને અને ભાભીને ફૂલાડી મુક્યાં, ડોશીએ “તેમને મનાવીને ધરમાં આણ્યાં, અને તે બાબત માદીકરો લહડ્યાં “અને વિદ્યાચતુરે ચ્હીડાઈને પાલખામાંથી ડોશીના દેવને નાંખી દીધા!” નિર્દોષ પતિની નિન્દા સાંભળી પતિવ્રતાને અત્યંત દુઃખ થયું અને મ્હોડે તો શાંત રીતે સહ વાતનો ખુલાસો કર્યો; પણ મનમાં બધા કુટુંબ ઉપર તિરસ્કાર થયો, પળવારમાં મરી ગયો, અને સહ ગયાં એટલે મ્હોંપર હોડી સુધ ગઈ અને બે કલાક સુધી તેવી સ્થિતિમાં છાતુંમાતું રોઈ અને તેથી અંતે તાવ આવ્યો તે કોઈએ જાણ્યો પણ નહી.

બે ત્રણ દિવસ થયા એટલે નવું ધર્તીંગ જાગ્યું. ધરનો સામન પરસાળની પાછળની મેડીમાં રૂઢેતો, તે સામન લેવા લાવવા સુંદર-ગૌરીને જવું પડતું. એ અનાથ વિધવાનું આ ધરમાં ગુણસુંદરી શીવાય બીજું કોઈ નહોતું. સર્વ સ્ત્રીમંડળ એના ભણી કડવી આંખે જોતું, અને પુરુષવર્ગને એની કાંઈ પડી ન હતી. તે છતાં દેરાણીની મમતા એને સુખી રાખતી. એક દિવસ નીચે સર્વ સ્ત્રીમંડળ જમવા બેઠું હતું અને પુરુષવર્ગ જમી કરી પોતપોતાને સ્થાનકે વેરાઈ ગયો હતો. તેવામાં ગુણસુંદરી સારું ઔષધની સામગ્રી લેવા બેઠી બેઠી જમી સુંદરગૌરી પરસાળની મેડિયે ચઢી. બપોરના બાર વાગ્યા હતા, અને અગાશીમાં

તપતો તડકો ધીમે ધીમે મેદીની આરીમાં ખસતો ખસતો આવતો હતો. એ તડકામાં વિધવા યુવતિ પળવાર ઉભી રહી અને તેના ગૌર ગાલ તડકાથી રાતાચોળ થતાં વાર ન લાગી. આરીની પાછળનાં હાંધાંમાંથી નીચી વળી તે સામન ફહાડવા લાગી, સૂર્ય ઉપર આવેલા વાદળાં પેઠે તેનું સાદું કાળું વસ્ત્ર આરીના પવનથી જરી જરી ઉડતું હતું, અને વાદળાંમાંથી સૂર્યનું બિમ્બ કોઇ કોઇ ઠેકાણે દેખાઇ આવે તેમ એનો વાંસો દેખાતો હતો. મેઘના ધનુષ્ય પેઠે એ વાંકી વળી હતી. માથાની એક લટ સરી પડી આલમ્બમાન પયોધરભારને ટેકની રાખવા સહાઇ લેતી લાગતી હતી. વસ્ત્રની નીચલી કાર અને તડકાવાળી પૃથ્વી, એ એની વચ્ચે આવી ગયેલી પગની સોનેરી પહાનિયો ચળકારા ભારતી હતી અને જોનારને જો જો આંખો હોયે તે જોયે આંખોને એ ચળકારાથી ભરી નાંખી—આંધળી કરી દેવા—યત્ન કરતી હતી. આમ આંધળી ધનારી પણ આંખો દૂર ન હતી અને પોતાનું કામ કરવામાં લીન થયેલી નિર્દોષ સ્ત્રી જાણતી ન હતી કે અસારે મહારાપર કોઇની દષ્ટિ પડે છે.

પુરુષ ભોક્તા અને સ્ત્રી ભોજ્ય, એ યુદ્ધિ મનુષ્યના મહોટા ભાગને અને પશુપક્ષિયોને, સામાન્ય છે. પશુ પક્ષિયોમાં નર માદાની પાછળ શીકાર કરવા દોડતો હોય તેમ દોડે છે; ફેર માત્ર એટલો રૂહે છે કે ઉપભોગાર્થ શીકારનો નાશ કરવામાં આવે છે ત્યારે માદાનું પાલન કરવામાં આવે છે. સોનાનાં ઇંડાં મુકનારી કુકડી જેવી માદાને નર જાળવી રાખે છે. ઉચ્ચ યોનિમાં આ પાલકયુદ્ધિ વિશેષ રૂહે છે, તેનું દષ્ટાંત મનુષ્યજાતિ છે. પારકા ધરની સ્ત્રી—નહી સગી—નહી બહાલી—તે સગામાં સગી થઇ રૂહે છે—બહાલામાં બહાલી થઇ રૂહે છે. લક્ષ્મીકની રૂઢિ એ આ પાલકયુદ્ધિનું જ પરિણામ છે. મનુષ્યના પશુભાગપર એના મનુષ્યભાગનો જય થાય છે ત્યારે આ પાલકયુદ્ધિ રૂહે છે, અને પશુભાગ વિજયી હોય છે ત્યારે ઉપભોગાર્થ સ્ત્રીને શીકાર જેવી ગણતો પુરુષ સ્વાર્થ અથવા પરમાર્થ કાંઇ પણ વિચારી શકતો નથી, કારણ મનુષ્યભાગની સાથે વિચાર પણ પરાભવ પામે છે. કેટલેક ઠેકાણે આ ઉભય ભાગનો સંયોગ સૂક્ષ્મ હોય છે અને એક ભાગ બીજાપર પરાભવ કરી શકતો નથી; મૃગયા કરવા નીકળી પડેલો હોય તેવી રીતે સીતાને પકડી પોતાની સત્તામાં આજ્યા છતાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી રાવણે સીતાને અખંડિત રૂહેવા દીધી તેનું કારણ આવો જ સૂક્ષ્મ સંયોગ હતો. એના પશુભાગે બળાકારથી હરણ કર્યું; એની ઉચ્ચ રસિક વૃત્તિયે તેને શીખવ્યું કે,

॥ અનાદરોત્કંઠિતયોઃ પ્રસિધ્યતા સમાગમેનાપિ રતિર્ન માં પ્રતિ ॥

પુરુષમાત્રમાં આ મનુષ્યભાગ થોડો ઘણો પણ હોયછે અને અનાથ અબલાઓનો પાલક થઇ પડેછે. સ્ત્રી-બહુમાન (chivalry) પુરુષના ચિત્તમાં ઉદય પામે તો પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયની વિશુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે વજ્રલેપ થવા પામે અને સ્ત્રી નિર્ભય થાય તેનું કારણ આવુંજ છે.

તડકામાં ઉભી રૂહેવાથી વધારે સુંદર થયેલી, નીચી વળી ઉભી રૂહેવાથી દૃષ્ટિમાં નવતા ભરવા માંડતી, સુંદરગૌરી ઉભી થાય છે તો તેની જોડજોડ આવી ગાનચતુર ઉભેલો! જમી રહેલો તેથી જભરેલા પેટનો એને નીશો ચહોડેલો હતો—તેનું શરીર અને મુખ અન્નના તેજથી ચળકતું હતું અને એ ચળકાટમાંજ ઘેન ભરેલું દેખાતું હતું. એજ અન્નના ભારથી—ઘેનથી—તેનું મનુષ્યત્વ શાંત થઇ ગયું હતું અને પશુભાગ મગજમાં આવી ઠરી ગયો હતો. પોતાની મેદીમાં સુતાં સુતાં કાંધક ઘસારો લાગ્યો અને ખહાર આવ્યો તો સુંદરગૌરીને એકાંતમાં રમણીયરૂપે સ્થિર ઉભેલી દીડી, તેને જોતાંજ પશુભાગે પુરુષના મગજપર બળાત્કાર કર્યો, અને શુદ્ધયુદ્ધિનો ઉપભોગ કરવામાં નપુંસક બનેલો પુરુષ એકદમ પણ છાનોમાનો સુંદરગૌરી પાસે આવી ઉભો હતો—તેને ન થયો વિશુદ્ધિનો વિચાર, ન રહ્યું સગપણનું ભાન, અને ન લાગ્યું વસ્તીવાળા ઘરનું ભય! પરંતુ પશુભાગે આટલું બળ કર્યું. સારે છેક મોડો પણ મનુષ્યભાગ મુગો ન રહ્યો. સુંદરની પાસે આવી ઉભો રૂહેવા છાતી ચક્કવનારની છાતી વધારે ન ચાલી, તેનાં હાથપગ સ્તબ્ધ થયાં, તેના ઓઠ ઉઘડી શક્યા સરખા નહી, અને મનુષ્યભાગ ભ્રષ્ટ થતાં પશુભાગ દેખાયો તેમ પશુભાગનો પરાભવ કરી જડભાગ જીલ્યો હોય તેમ ગાનચતુર કેવળ જડ જેવો ઉભો રહ્યો અને માત્ર તેની આંખના જરી જરી ફરકતા ડોળામાં આવી એનો ભ્રષ્ટ મનોદય જણાવા લાગ્યો. એના ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં સુંદર લેવાઇ ગઇ, તેના હાંસકોંસ ઉડી ગયા, એના નખથી શીખસુધી કેવળ ભય વ્યાપી રહ્યો, અને સઉને અંતે સામન એમનો એમ રૂહેવા દેઇ અચિન્તી દોટ મુકી દાદરપરથી નીચે ઉતરી પડી, ઉતાવળમાં ને ઉભવળમાં છેલું પગથિયું મુકી, પડી, વાગ્યું તે ગણ્યું નહી, અને ગુણસુંદરીવાળી ગજનરમાં જઇ ઉભી રહી અને ભય ગયો દીકો તે છતાં ભય સમક્ષજ હોય તેમ થરથર ધ્રુજવા લાગી અને આંસુ સારવા લાગી. તેનો ધ્રુજરો કેમે કર્યો બંધ થાય નહી અને ફટક્યા જેવું તેનું કાળજી ધડકતું મટે

નહી. પણ ગુણસુંદરી જન્મવા ગઇ હતી તેથી આ દક્ષા જોનાર કોઇ હતું નહીં અને તે આવી તેટલામાં તો પોતે સ્વસ્થ થઇ સુન્દરગૌરી કામે વળગી અને એના ચિત્તને સદાનો ભય વળગ્યો. કે “આ વાત હું હવે કોને કહીશ? આ ઘરમાં હવે કેમ રહેવાશે? અને આ ઘર સુકી ક્યાં જવું?” શરીરરૂપ પશુભાગ ધારણ કરનારે એ ભાગને હાથમાં રાખવા નિરંતર સાવધાન રહેવાનું છે—એ હાથમાં ન રહે તો પક્ષી મનુષ્યત્વ સર્વથા નષ્ટ થયું જ સમજવું, અને મનુષ્યરૂપ આવું પશુ પશુરૂપ પશુ કરતાં અનેકધા ભયંકર છે. આ ભયંકર પ્રાણીનો ભય અનાથ વિધવાના કોમળ તદ્દયમાં શલ્ય પેડે પેંસી ગયો. એ શલ્ય તદ્દયને વીંધવા લાગ્યું અને તદ્દયમાંથી બહાર ન ફેડાયું, “કોને ફેડે?” શી રીતે ફેડે? જીભ શી રીતે ઉપડે? છાતી કેમ ચાલશે? “કોણ માનશે? અરેરે! આમને આ શું સુઝ્યું? હવે શું કરશે? શું થશે? શું કરું? શું બોલું? ક્યાં જઉં?” એવા એવા અનેક પ્રશ્નો તદ્દયમાં દિવસરાત્ર ઉઠવા લાગ્યા, પ્રશ્ને પ્રશ્ને મુખમાંથી નિઃશ્વાસ અને આંખમાંથી આંસુ નીકળવા લાગ્યાં, કામમાં ચિત્ત ગોઠવું અન્ધ થઇ ગયું. જેનું જગતમાં કોઇ ન હોય તેની નિદ્રા તો હોયજ તે પણ આ અનાથ સ્ત્રીની મટી ગઇ, શરીર નિસ્તેજ થવા લાગ્યું, મુખારવિંદ ઢરમાઇ સુકાઇ જવા લાગ્યું, શરીરનાં માંસરુધિર અંતર્ધાન પામવા માંડ્યાં, હાસ્યવિનોદ અને શૂન્ય સ્મિત પણ અશક્ય થઇ ગયાં. ગુણસુંદરી પાસે પાસે નીચું જોઇ આંખ પાણીથી ભરાઇ જતી અને ઉચ્ચાર નીકળવા પામે ત્યાર પહેલાં ચતુર જોનાર વગર કોઇને જણાય નહીં એવા નિઃશ્વાસ નીકળી જતા. આ સર્વ ફેરફાર કોઇને જણાશે તેનો પોતાને તો વિચાર પણ થયો નહીં અને ભાન પણ રહ્યું નહીં. ગાનચતુરે પસ્તાતા અંતઃકરણથી એ ફેરફાર જોયો પણ પોતે નિરુપાય જેવો થઇ ગયો. ગુણસુંદરીના હૃતસ્વી તદ્દયને એ ફેરફાર થયો સમજતાં વાર લાગી નહીં, પણ ફેરફારનું કારણ સમજ્યું નહીં. અને ઘરના બીજા મંડળને તો એ જાણવાની જરૂર પણ ક્યાંથી હોય? ગુણસુંદરી વિના સુંદરગૌરીનું આખા ભરેલા જગતમાં કોઇ ન હતું. ગુણસુંદરીએ ઘણું પુછ્યું, ઘણા દીવાસા દીધા, ઘણી આજીજ કરી, ઘણું કર્યું, હોય એટલો જ ઉત્તર મળ્યો કે “ના, ના, કાંઈએ નથી, એ તો અમસ્તો તમને જોઇ આવે છે. બીજું કાંઈ કારણ નથી. મને જરા એ દિવસથી શરીરે “અસુખ રહે છે, તે શીવાય બીજું કાંઈ નથી.” ગુણસુંદરીને એ ખુલાસો ખરો ન લાગ્યો. આખરે પોતાના અને પોતાના આળકના સમ

ખવરાવ્યા, અને સુન્દરગૌરી ખરી વાત કહે ત્યાં સુધી હું ખાઇશ નહીં એવી હઠ લીધી, ત્યારે સુન્દરગૌરી બળાત્કારે હસવું આણી બોલીઃ
 “વારું, અમરતાં એમ શું કરો છો? તમને નહીં કહું ત્યારે બીજા કોને
 “કહીશ? આપણા બાયડીઓના જીવ, તેને કંઈ અંત સુધી પેટમાં ને
 “પેટમાં સમાઈ રહેવાનું છે? પણ હું તમારું કહ્યું કરીશ ત્યારે તમે
 “મહારા સમ ખાઈ હા કહો કે એક વાતમાં તમે મહારું કહ્યું માનશો,
 “એટલે આ વાતમાં હું તમારું કહ્યું માનીશ.” ગુણસુન્દરીએ હા કહી
 સમ ખાધા, એટલે સુન્દર બોલી. “બહુ સારું, ત્યારે હું તમને ક-
 “હીશ. પણ તમારે મહારું કહ્યું માનવાનું એટલું કે હું તમને મહારી
 “મેળે કહું ત્યાં સુધી તમારે મને એ વાત પુછતી નહીં. તમે મહારા
 “સમ ખાઈ બંધાયાં છો—હું તમારા સમ ખાઈ બંધાઉં છું.”

“પણ હાલ કહેવામાં કંઈ નુકસાન છે?”

“કંઈ હશે ત્યારે સ્તો.”

“હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો તમારો વાંકો વાળ નહીં થવા દેઉં.”

“એ તો હું જાણું છું સ્તો. તમારાવિના મહારે બીજું કોણ છે?”

“પણ આટલું મહારું કહ્યું કરો.”

“ત્યારે બહુ સારું. જો જો, હોં! કહે, સાંજે કહેશો કે રાતે?”

“હવે તે મને ઠીક પડશે ત્યારે. બે ત્રણ દિવસ પછી પુછજો.”

આ રગઝગ ચાલી. પણ ન કહેવા ધાર્યું હોય તો કોઈ શું ક-
 હેવરાવનાર હતું? આ વાતમાં સુન્દરના ઓઠ ઉઘડે એવું એનું કહ્યું
 એનું લક્ષ્ય કરે એમ ન હતું.

ગુણસુન્દરી નહાઈ, ઘરમાં હરતી ફરતી થઈ, સહ જાતે જોવા
 લાગી, પણ હજી સુતક હતું અને કંઈ સ્પર્શ થાય એમ ન હતું.
 જાતે જોવા લાગી એટલે વળી ઘરમાં કંઈ કંઈ નાટક નજરે પડ્યાં.

પ્રકરણ ૫.

ગુણસુન્દરી—(અનુસંધાન.)

“જગ! ૩૫ ધરે તું નવાં જ નવાં.” કુસુમમાળા.

સુતકને લીધે ઘરમાં કોઈ ઠેકાણે સ્પર્શ થાય એમ ન હતું; અને
 બીજા લોકના ઘરમાં તો કોરાં વાસણ કપડાં વગેરેને અડકતું, પણ
 આ ઘરમાં તે ધર્મલક્ષ્મી એટલું પણ થવા ન દેતાં. આવી રીતે મ-
 જાતો અવકાશ ગુણસુન્દરી બીજી રીતે રોકવા લાગી.

ધણું ખરું તો આખા ધરનાં સહ માણસનાં મનની સ્થિતિ જાણવામાં તે રોકાતી. માનચતુરની ઝોરડીમાં એ કેટલોક વખત ગાળવા લાગી; ડોસાની ન્હાનપણથી તે અત્યાર સુધીની અથગતિ પુછતી; એ નિમિત્તે આ ધરમાં ડોસાને શું શું ઓછું વતુ પડેછે, તેને શા શા સંતોષ અસંતોષ છે, વિદ્યાચતુર અને પોતાનેવીશે ડોસો શા શા વિચાર રાખે છે, વગેરે વાતો પુછી પુછી ડોસાના મનના ઉડા ઉભરા ખ્હાર ફ્હડાવતી, તેની ઇચ્છાઓ જાણી લેતી, તેના મનને સંતોષ વળાવતી, પોતાથી અને પતિથી થાય એવી બાબતમાં ડોસાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા વચને આપતી, ધરનાં બીજાં માણસઉપરનો ઉકળાટ ડોસો ફ્હાંડે તેને શાંત પાડતી, પોતાના અને પતિના ઉપર કાંઈ અમળાટ છે કે નહી તે જાણી લેવા ચતુરાઈથી એવો પ્રયત્ન કરતી કે ડોસો જાણી જાય નહી તે પોતાનો અર્થ સિદ્ધ થાય, કાંઈ પણ અમળાટ અનુમાન સરખાથી માલમ પડે તો પોતાના ઉપર વિશ્વાસ બેસારી ખુલાસો કરતી, અને એવા એવા અનેક પ્રકારથી ગુણસુંદરીની ખુદ્દિ અને પ્રીતિએ ડોસાને વશ કરી નાંખ્યો, શાંત કરી દીધો, સંતોષ વળાવી દીધો, અને તોફાની મહાસાગરના જેવા ક્રોધને લીધે જેનો રોગ મટતાં મટતાં ઉપડતો હતો એવા ડોસાને મન અને તનની શાંતિને માર્ગે મ્હડાવ્યો. ઝેંકલા ડોસાને નહી પણ ધરનાં સર્વ માણસને તેણે આમ વશ કરી દીધાં. ધર્મલક્ષ્મી પૂજા કરે ત્યારે તેની પાસે બેસે, દુઃખખા રસોઈ કરે ત્યારે તેની પાસે બેસે, ચંચળે બપોરે નવરી પડે ત્યારે તેની સાથે બેસે, ચંડિકા એકલી પડે ત્યારે તેની સાથે બેસે, ધરમાં સહ ન્હાનાંમ્હોટાં છોકરાંને પણ કદી કદી પોતાની આશપાશ એકઠાં કરી તેમને કંઈ કંઈ પુછે, કંઈ કંઈ ઉપદેશ કરે, કંઈ કંઈ વિનોદ આપે, અને આવી રીતે કુટુંબનાં સર્વ માણસોમાં મ્હોટાં સાથે મ્હોટી અને ન્હાનાં સાથે ન્હાની થઈ જે સાધનથી ડોસાને વશ કરી લીધો તે જ સાધનથી ધરનાં સર્વ માણસોને ગુણસુંદરીએ થોડાજ કાળમાં વશ કરી લીધાં. ગુણસુંદરી પાસે સહ પોતપોતાની વરાળ ફ્હાડવા લાગ્યાં, સહ એને પોતાની માનવા લાગ્યાં, દરેક જણના ચારે હાથ એનાપર થયા, એને ખુશી રાખવી એવો સહના અંતરમાં ભાવ થયો, એનું દીલ દુખાય નહી એની સહને થોડી ઘણી ચિંતા રૂહેવા લાગી, અને થોડોક વખત ગુણસુંદરી ધરમાં સહ વેરાયલા મણિકાની માળા જેવી બની ગઈ. આ સુખસ્વપ્ન ઓથાર વગરનું ન હતું, અંત વગરનું પણ ન નીવડ્યું.

એક દિવસ અપોરે એકલી બેઠી બેઠી પોતાના ધરના ઇતિહાસનો તે વિચાર કરતી હતી. આલ્યાવસ્થાનાં સુખદુઃખ સાંભર્યાં. ઉગતી જીવાનીમાં પતિનું મન સમગ્નતું ન હતું અને પતિની સાથે એ વાતમાં ભેદભાવ હતો, તેથી પોતાને તીવ્ર વેદના થતી, પતિનીજ કૃપાથી એ વેદના મટવા વારો આવ્યો. પતિને શાળાની નોકરી હતી અને દમ્પતી એકલાં રહેતાં તે પ્રસંગે પોતાનો અભ્યાસ ઝપાટાબંધ ચાલતો. ધરમાં પોતાને કામ થોડું હતું, પતિના અત્યંત પ્રેમનો અનુભવ કરવાનો અવકાશ મળતો, કોઇ જાતની ચિંતા ન રહેતી, યુવાવસ્થાની વાડી વધારે વધારે ખીલવા લાગી તેમ તેમ શરીરપક્ષીના ભોગવિલાસ અને પંડિત તદ્દયના અત્યંત સ્નેહનો વસંત-ઉદય થયો હતો—આ સર્વ વાતો ગમે તેવી પણ અજાણના તદ્દયમાં ઉપરા ઉપરી ઉભરાવા લાગી. હાલમાં કુટુંબભારની વેઠ વહેવામાં એ સર્વ વાતો સ્વપ્ન જેવી થઇ ગઇ લાગી. એ સ્વપ્ન ફરી નહીજ આવે એવી નિરાશા ફર લહેણદારની પેઠે તદ્દયદારની વચ્ચેવચ્ચ ઉમ્મર રોકી બેઠી, અને પાંચ પાંચ માસ થયાં પતિ ધરમાં ને ધરમાં છતાં તેની સાથે વાત સરખી થઇ શકતી નહોતી તે વિચાર થયો. એ વિચાર થતાં એકાંતે આંખમાં આંસુની ધાર ચાલી રહી. ખોળામાં બાળક કુમુદસુંદરી હતી તેને પોતે પંપાળતાં બાળકપર આંસુનાં ટપકાં પડ્યાં તે લોભાં. “અરેરે સુખી દેખાતી દીકરી! ત્હારે જે શું મહારા જેવું થશે?” એમ રૂહેતાં રૂહેતાં નહાની કુમુદને ઉચ્ચી કરી પોતાના મુખ આગળ ધરી, કુમુદ જગતમાં જન્મ્યા પછી આ વખતે જ પહેલવહેલું હતી, ગુણસુંદરીએ તેને છાતી સરસી ડાખી. ડાખતાં ડાખતાં માનું તદ્દય ભરાઇ આવ્યું, અને સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી આગળ જતાં એકજ ધરમાં અત્યંત સ્નેહ છતાં પરાયાં જેવાં રૂહેવાનાં હતાં, તે સૂચવનાર અમંગળ શકુન થતા હોય તેમ દીકરીને છાતી સરસી વધારે વધારે ડાખતી ગુણસુંદરી, ધરમાં પોતાને એકલી જાણી, ન રૂહેવાયું તેથી મોકળું મુકી, રોઇ. એ રોઇ તે કોઇએ સાંભળ્યું હોય અને આવવું હોય તેમ પગનો ધસારો થયો, અને ગુણસુંદરી આંસુ લહોઇ એકદમ સુપ થઇ ગઇ.

આજ જરાશંકર મામાને ત્યાં જન્મવાનું હતું. સૂતકી ગુણસુંદરીને ધર સોંપી સઉ જન્મવા ગયાં હતાં, એટલે બારણું અમથું વાસી તે એકલી બેઠી હતી. વિધાયતુર કામમાં રોકાયેલો હોવાથી અવકાશે જન્મનાં જવાનો હતો. અવકાશ મળ્યો એટલે એ ઘેર આવ્યો. બારણું ધીમે રહી અડકાવી વાસ્યું ને સાંકળ દીધી તે ગુણસુંદરીએ જાણ્યું નહી.

ઘરમાં બીજા કોઈને ન દેખી પરસાળ ભણી તે આવ્યો. આવતાં આવતાં ગુણસુંદરી રોતી હોય એવો ભણકારો લાગ્યો. અંદર આવ્યો તો એ આંસુ લહોછ મેઠી હતી. ઘણે મહીને આજ દમ્પતી એકાંતમાં મળ્યાં—બહુ ગુણસુંદરીનું દુઃખ તેનું મન જાણવાના અધિકારીને પોતાની મેજે માલમ પડ્યું હોય, ને એ દુઃખમાંથી છોડવવા સારુ જ છોડવવાનો અધિકારી આવ્યો હોય એમ અત્યારે વિદ્યાચતુર એને સંભારી સંભારી રોનારીની પાસે આવ્યો. એને જોતાં હર્ષશોકના હીંચકા-પર બેઠેલી પતિવ્રતા હીંચકો બંધ કરી સફાળી ઉઠી, અને પતિનું મુખ જોઈને પણ દીલ ખમી શકી નહીં. સૂતકનું સ્મરણ ઉછળતા ઉત્સાહના વેગ આગળ પાછું પડ્યું, હાથમાં બાળકી હતી તેને એ હાથે પોતાની મેજે ભૂમિપર મુકી દીધી, અને ચંદ્રકળા મ્હોટા વાદળામાંથી આર્થિતી નીકળી આકાશને કંઠે લટકી પડે એમ પરસાળના અંધારામાંથી ઉછળી ગુણસુંદરી વિદ્યાચતુરને કંઠે એકદમ વળગી પડી—લટકી રહી !

પોતાના કંઠથી ચરણ સુધી પળવાર લટકી રહેલી આ * મોહન-માળાને હાથવડે ઉચકી લેછ—સંકેલી લેછ—વિદ્યાચતુર હીંચકા ભણી ગયો. આનંદની નૌકા જેવા હીંચકા પર તેને એસાડી, જોડે પોતે બેઠો. ભૂમિપરથી બાળકને ઉપાડી હાથમાં લીધું, અને દસતે મુખે બોલ્યો: “આજ કાંઈ આમ એકદમ ભિંમિ ઉછળી આવી ?” ઉત્તર ન દેતાં ગુણસુંદરીએ એક હાથ એના ખભા ઉપર મુક્યો, બીજાવડે એની હાથેલી પોતાના મ્હોંપર મુકી રાખી થોડીવાર પતિને નીહાળી રહી, પછી પતિના બીજા હાથમાં તેના કામના કાગળો હતા તે પોતાના હાથમાં લીધા, અને જુવે છે તો તેમાંના એક ફોડેલા પરખીડિયાની પીઠે પતિના અક્ષરનો લેખ માલમ પડ્યો તે વાંચ્યો:—

“વિયોગે પામે નાશ ભુલાતી પ્રીતિ: એમ સહ દુહ છે,
“તે જોડું ! જોડું ! આ વહાલો ! અનુભવ થકી પ્રમાણી લેજે !
“દિન દિન રસ જે વપરાય, જુનો થઈ જતો ખુટી તે જતો;
“વણબોગવો સંચિત થતી પ્રીતિનો નવો રાશિ ખનો જતો !”
વાંચી બોલી: “મને પ્રશ્ન પુછ્યો તો ઉત્તર એ કે આપને આ લખ-તું ક્યાથી સુઝ્યું ?”

“એ તો કચેરીમાં કામપર બેઠો તો ત્યાં જરાક વિચારમાં પડ્યો
“અને વિચારમાં ને વિચારમાં મેઘફૂતનો આ ભાગ સાંભરતાં લખી ફાડ્યો.”

* વિષ્ણુને મોહનમાળા ધરાવવામાં આવે છે તે કંઠથી ચરણસુધી લટકે છે.

“પણ આ જ ભાગ ક્યાંથી સાંભર્યો?”

“તું તો વકીલની પેઠે મને સામા પ્રશ્ન પુછવા લાગી!”

“હાસ્તો! સીદ્ધો ઉત્તર ન આપે તેને આગ પ્રશ્ન!”

“ચાલો, પુછો ત્યારે,”

“કચેરીમાં કામની વખતે બધું મુકીને આ ભાગ ક્યાંથી સાંભર્યો? “ને સાંભર્યો તો સાંભર્યો પણ આ કામના કાગળપર કોઈને હાથ નય “એમ લખી ફહાડયું એવા હૈયાસુના ક્યાંથી થઇ ગયા? ચાલો, “બોલોજી!—જીવો, આ બાળક પણ તમારા સામું જોઇ રહી છે તે “સાક્ષી છે;” હસતી આંખોએ અને હસતે મોઢાંએ ગુણસુંદરી વિદ્યાચતુરના સામું જોઇ રહી, પોતે જીતી હોય એવો ડોળ ક્યાં, અને પતિના ખભા ઉપર હાથ મુક્યો—જાણ કે પ્રભાતની હસતી શોભાએ સામા પર્વતપર હિન્દ્રધનુષ્યનો લાંબો કડકો ટેકવ્યો હોય.

“ચાલ, તું જીતી ત્યારે,”

“ના, એમ નહી—એટલેથી કાંઈ વળે? હવે તો અંધાયા તે “ઉત્તર ઘો. તે વગર છુટકો નથી. હમે પણ તમારી કળા થોડી ઘણી “શીખ્યાં છિયે.”

વિદ્યાચતુર ખડખડીને હસ્યો.

“ફહો કે જેવી મને જામિં થઇ આવી તેવી તમનેયે થઇ “આવી—મને તમને જોઇને થઇ આવી, તમને હું સાંભરતાં થઇ આવી.”

“વારું, એમ ત્યારે. હવે કંઈ?”

“જેવી ગત આપણી, તેવી ગત પારકી. ફરી પુછશો કે આવી “જામિં ક્યાંથી થઇ આવી, તો ફરી આમ ને આમ અંધાશો.”

આ વિનોદવાર્તા કેટલીક વારસુધી ચાલી, વાર્તામાં ને વાર્તામાં એક રસમાંથી બીજા રસમાં સંક્રાંતિ થઇ. યૌવનકથા ચાલતાં ચાલતાં કુટુંબકથા ચાલવા માંડી. હાસ્યવિનોદનો પ્રવેશ પુરો થતાં ગંભીરતાનો પ્રવેશ પ્રકટ થયો. વિદ્યાચતુરે કુટુંબનાં સર્વ માણસની સ્થિતિ પુછવા માંડી. તેમની સ્થિતિનાં વર્ણન કરતાં તેમના પ્રતિ ગુણસુંદરી પોતે કેવો ભાવ ધારે છે તેનું અંતરમાં અવલોકન કરવા લાગ્યો. એ અવલોકનથી ગુણસુંદરીના પોતાનાં સુખદુઃખનાં હાર્દ સમજવા પ્રયત્ન કરી કરી પતિ પત્નીના તદ્દયપર અંધાયલાં પડે પડ ઉકેલવા લાગ્યો, તેને અંતે એ તદ્દય ખરેખરું ઉઘાડું થઇ ગયું એટલે એ તદ્દયનું શુદ્ધ સ્વરૂપ આતુર મનથી નીહાળવા લાગ્યો. જેમ ચર્મચક્ષુ બાહ્ય શરીરની

સુંદરતાથી મોહ પામી તેનો ઉપભોગ કરે છે તેમ પતિતું મનચક્ષુ પ-
ત્નીના તદ્દયની નિઃશંક અને ઉદ્દભિન્ન સુંદરતાથી મોહ પામી પામી તેનો
ઉપભોગ કરવા લાગ્યો; એ તદ્દયનો અનુપમ પતિપ્રેમ, વૃદ્ધ માનચતુ-
રના જેવી કુટુંબવત્સલતા, ધર્મલક્ષ્મીના જેવી ક્ષમા, ચંચળ બહેનના
કરતાં પણ વધારે ઉઘોગપર આસંગ, સુન્દરગૌરી કરતાં પણ વધારે
મૃદુતા, પોતાના કુટુંબભારની ધુરંધરતા, ધરમાંનાં છોકરાં જેવી કરતાં
પણ વધારે રૂઢેલી આનંદવૃત્તિ, અને પોતાના હાથમાં હતી તે નિર્દોષ
આળસીના જેવી નિર્દોષતા: આ સર્વ સદ્ગુણોની સુંદરતાથી ભરેલા પ્રિ-
યાના તદ્દયનો નીવિયંધ શિથિલ કરી દેઘ, તે નીવિયંધ સાચવવા વિ-
નયમુઘ્ધાના પ્રયત્ન વ્યર્થ કરી દેઘ, તદ્દયસુંદરતાના વિલાસનો અભિલાષી
પતિ, વાર્તા કરતાં કરતાં અને અચિન્ત્યો રનેહાવેગ મ્હડી જતાં, પ-
ત્નીના શરીરને સહસા અળથી તદ્દયદાન દેવા લાગ્યો અને હીંચકા ઉપ-
રની પીઠો જોઇ બોલી ઉઠ્યો:

નીવીવન્ધોચ્છૃસિતશિથિલં યત્ર ચિમ્બાધરાણાં
ક્ષૌમં રાગાદનિઝૃતકરેષ્વાક્ષિપત્સુ પ્રિયેષુ
અર્ચિસ્તુજ્ઞાનભિમુલ્લમપિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદીપાન્
ન્દ્રીમૂઢાનાં ભવતિ વિફલપ્રેરણા ચૂર્ણમુષ્ટિઃ

હાથ શિથિલ કરી દેઘ પુછવા લાગ્યો.

“ગુણિયલ! આપણે પણ આવી અલકાપુરીજ છે રતો! પાંચ
“મહીના સુધી એક બીજા સાથે બોદ્યાં નથી, પણ ફૂલે, આજ એ
“સઉનો ખંગ નથી વાળી દીધો? મને તો વળી ગયો છે. અરે,
“મને તું ન મળી હત તો મહારા એ મ્હોટા કુટુંબમાં આ સુખશાંતિની
“અમૃતવૃષ્ટિ ક્યાંથી થાત? પુરુષ ગમે તે કરે પણ ધરની સંભાળ
“તેનાથી કદી લેઇ શકાવાની નથી. મહારાં વૃદ્ધ માતાપિતાની અને
“અણુસમજી ભાંડુની સંભાળ લેનારી આવા મ્હોટા મનવાળી ગુણિ-
“યલ મને મળી—પણ મહારાથી તારા સારુ કાંઇ બનતું નથી, તારે
“સારુ મહે શું કર્યું? તારા વિદ્યાવિનોદના દિવસ બંધ થયા! ક્ષુદ્ર
“રંધવારી અને આકરડીતું કામ તું કરે તારે મહે તારા ગુણનો શા
“અદલો વાળ્યો? અરેરે! એ તે મહારાં સાધન ટુંકાં કે મહારી ઉદા-
“રતા ટુંકી?” નિઃશ્વાસ મુકી, ગુણસુંદરીને છોડી દેઘ, હાથ ઉંચો
કરી હીંચકાની સાંકળો ઝાલી, વિદ્યાચતુરે ચિંતાતુર અને ઉંચું મુખ
કરી જોઇ રહ્યો.

પતિના હાથમાંથી બાળકને લેઈ લેતી સ્ત્રી બોલી: “મ્હારી એક
“ભુલ થઈ. તમારી પાસે આ ઇતિહાસ કહ્યો તો તમારે મ્હોયે મ્હારાં
“પોતાનાં વખાણ સાંભળવાનો વખત આવ્યો. તમે પોતાનાં વખાણ
“કરતા નથી ને મ્હારાં કરો છો એટલો તમારા મનમાં મ્હારી તમારી
“વચ્ચે એક ભેદ રહ્યો ત્યારે હવે આ વાત કરવી પડતી મુકું છું.”

એક ઉત્તરવડે ચતુર પત્નીએ એ અર્થ સાર્યા. પોતાની સ્તુતિ
કરતો તેને અટકાવ્યો અને બીજું આ વચન સાંભળી પોતે કરેલો ખેદ
ભુલી એ પુષ્કળ હસ્યો અને બોલ્યો “બહુ સારું, મડમ સાહેબ, મને
“પણ મ્હારી ભુલ યાદ આવી. હવે વખાણ નહીં કરું. ચલાવો કુટુંબકથા.”

કુટુંબકથાની અરંભદૃષ્ટિકા? પાછી ચાલવા માંડી અને તેનો અંત-
ભાગ નીચે પ્રમાણે આવ્યો:

“મ્હે ધરમાં બધાંની જોડે વાત કરી જોઈ છે. પ્રથમ તો તમે
“કમાવ છો ને મ્હોટા ભાઈનો કાંઈ જોગ ન થાય તે તમને સારું
“દેખાય નહી. વડીલ પણ એ વાતથી નારાજ છે. બીજું, તમારા
“ધરમાં સઉને આનંદ ને દુઃખબા જ્ઞેન દુઃખમાં રૂઢે એ શોભે નહી.
“સાહસરાયને એ પછસાની મદદ કરશે ને એ ન્હાશભાગ કરતા મટી
“ગામમાં આવી એ પછસા કમાતા થશે તો એ પણ તમારું ભાંડુ છે.
“કુમારીને વર છે પણ લગ્ન કરવાનું ખરચ ક્યાંથી ફાડાડું, તેના
“વિચારમાં દુઃખબા જ્ઞેન સોસાઈ જાય છે ને કોઈને ફાડવાનું નથી.
“હવે આ આપણું બાળક હોડશે ખેરશે ને ચંચળ જ્ઞેનનાં છોકરાં
“વગરધરેણે ફરશે એ સારું દેખાય તો તમે જાણો. માતુઃશ્રીને પણ
“આ બધી બાબત મનમાં થાય છે. વળી એમના દેવનો લાકડાનો
“પાલખો બદલી રૂપાનો કરાવો તે એમનો પોતાનો પણ એક અભિ-
“લાષ પુરો થાય. આટલું કરો તો હવણ ચાલશે. બાકીનું પછી થઈ
“રૂંડશે.”

“હજી બાકી છે કે? તો તે કહી દે ને!” હબકી ગયા જોવે
થઈ વિધાયતુર બોલ્યો. ગુણસુંદરી તે સમજી ગઈ. પતિની કમાઈ હુંકા
હતી, તેમાંથી એકદમ સર્વ કુટુંબભાર વહેવાનું માથે પડતાં, ખરચ
પણ એકદમ વધી ગયું હતું. પોતાના સીમંતનું મ્હોડું ખરચ હવણાંજ
ફાડાડું હતું અને બચાવેલું દ્રવ્ય તેમાં ધસડાઈ ગયું હતું. આ વગેરે
સર્વ સાંભરી આવતાં ઢીલી પડી જઈ બોલી, “જેને જે વીતે તે જાણે

“ને જેને માથે ભાર હોય તે તાણે. તમારી સ્થિતિ મને એકદમ પ્ર-
 “યમથી ન સુઝી. મહારાં વખાણુ કરો છો ત્યારે તમારે જે ભાર
 “ખેંચવો પડે છે તેનું કેમ કાંઈ બોલતા નથી ને તમારાં પોતાનાં
 “વખાણુ કેમ કરતા નથી? ખરે, અમારાં દુઃખ ઉઘાડાં, પણ તમારાં
 “તો ઠાંક્યાં. તમે ફૂલો છો કે ત્હારે સારુ મહારાથી કાંઈ થઈ શકતું
 “નથી, ત્યારે તમારે સારુ મહારાથી શું થાય છે? પાંચ પાંચ માસ
 “થયાં ઘરમાં આવી ધડીભર જંપી બેઠા દેખતી નથી. મહારા હૈયાની
 “વરાળ તો કંઈક પણ ફહાડતી હઈશ, પણ તમારે તો વાત કરવાનું
 “પણ ઠંકાણું નથી. તેમાં વળી આટલે દિવસે આજ ધડી જંપીને વાત
 “કરવા આવ્યા ત્યારે મને પાપણીને તમે ધડી આનંદમાં જ રૂહો એટલી
 “વાત કરતાં ન આવડી—” વાક્ય પુરું થયું નહીં એટલામાં સાંકળ
 ખખડી ને ઉઘાડી જીવે છે તો સુંદરગૌરી જમીને હાંફતી હાંફતી આવી,
 ને આરણું ઉઘડતાં ઉતાવળથી અંદર દોડી પેડી. વિધાયતુર બેદ-વાળે
 મહોંચે પાઘડી પહેરી જમવા જવા ખહાર નીકળ્યો. ગુણસુંદરી પરતાતી
 બેદ પામતી પતિની પુઠે દૃષ્ટિ નાંખતી ઉભી રહી. તે દૃષ્ટિ ખહાર થયો
 એટલે રોવા જેવે મહોંચે, આરણું વાસી, બીજી પાસ જીવે છે તો સુંદર-
 ગૌરી ગભરાયલી અને રોવા જેવી ધ્રુજતી ધ્રુજતી ઉભેલી.

“કેમ સુંદરભાભી, આ શું અર્થિત્યું? આટલાં બધાં ધ્રુજે છો
 “કેમ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાઈ શકે તે પહેલાં એકદમ આરણું
 ઉઘડ્યું. ગાનચતુર ઉતાવળો ઉતાવળો અંદર આવ્યો. આવતામાંજ
 આરણા અંદર તરત પેટેલી સુંદર ઉભી હશે એમ જાણી ભુલમાં ગુણ-
 સુંદરીને ખભે હાથ મુક્યો. ગુણસુંદરીએ ચમકી પાછું જોયું. પાછું
 જોયું કે તરતજ ગાનચતુર પોતાની ભુલ સમજ્યો, અને ભુલ સમ-
 જતાં જ હાથ ખેંચી લીધો અને લેવાતે મહોંચે બોલ્યો “તમે કે?
 “મહારા મનમાં કે તમારી જેઠાણી ઉભી હશે!” પાપના પોપડા ઉ-
 પર જીઠાણાનું લીંપણ થતું જોઈ ક્રોધમાં આવી ભમ્મર ચહડાવી ગુણ-
 સુંદરી ફૂલેવા જતી હતી કે “કેમ જેઠાણી?” પણ એટલામાં તો
 વીજળીની ત્વરાથી ગાનચતુર ચાલ્યો ગયો અને દાદરે ચહડી પોતાની
 મેડીમાં દાખલ થઈ ગયો. ગુણસુંદરી શાંત પડી, ચોળાચોળ કરવાનું પ-
 રિણામ સારું નથી જાણી જેઠનો કેડો લેવાનું છોડી દીધું, અને વધારે
 ધ્રુજતી સુંદર ભણી દયાળુ મહોં કરી બોલી.

“તે દિવસ તમારું રોવાનું કારણ આ હશે અને આજ ધ્રુજવાનું
 કારણ પણ આ જ હશે! હવે હું સમજી.”

સુંદરની આંખમાં આંસુ માયાં નહી, લજ્જા અને ભયથી કંપતા ઓહને નીકળવા પ્રયત્ન કરતી વાણી ઉઘાડી શકી નહી, દુખિયારી વિધવાને પોતાનું ભાન રહ્યું નહી, તેના માયાપરથી છોડે પાછળ ઉતરી પડ્યો, અને પાંદડાંવડે કુલ ઢંકાય તેમ બે હાથવડે આંખો ઢાંકી દેધ ભીંતને અહીંગી અનાથ સુંદરગૌરી બોલ્યા ચાલ્યા વિના માત્ર ઉભી રહી. આ પ્રકરણ પુરું નથી થયું એટલામાં ધસતી ધસતી ચંડિકા ખદારથી આવી. એનો મીઠાન કાંધક કારણથી ગયો હતો તેથી જણાતું હતું કે સહ જમવા ગયાં હતાં ત્યાં કાંધ નવી જુની થઇ હશે. “ રાંડ, નાયકા, આજ તારાં લક્ષણ જણ્યાં ” એમ કહી, રોતી ધુજતી સુંદર ઉપર કોપેલી ચંડિકા કુદી પડી અને તડી તડી તેને ભીંત સાથે ડાબવા લાગી. “ વાહરે ભાભીજી ! આ શું ? છોડો એને ” કહી ગુણસુંદરી વચ્ચે પડી, સુંદરને છોડવી, અને ગાળો દેતી દેતી અને મ્હોટે સાદે મ્હોં વાળતી ચંડિકા મેડિયે ચઢી અને ઘણી સામી ઉભી રહી જાળિયાં લેવા લાગી. ચંડિકાનો ક્રોધ જોઇ “ શું આમાં સુંદરનો તો દોષ નહી હોય ? ” એમ વિચારી “ ના, ના, કંઇક આંધળે ખેંચે કુટાયું છે ” એમ મનમાં ફેલેતી ફેલેતી ગુણસુંદરી સુંદરને વધારે પુછવા જાય છે એટલામાં ઘરનો બાકીનો સહ સ્ત્રીવર્ગ તથા છોકરાં આવ્યાં, એટલે કાંધ ન થયું હોય એમ ગુણસુંદરી જમણના સમાચાર પુછવા લાગી અને કોઇ કાંધ વાત ફેલાડે છે કે શું કરે છે તેની વાત જોવા લાગી. કોઇનું ધ્યાન ન ખેંચાય એમ સુંદર હળવે હળવે પોતાને કામે વળગી. ગુણસુંદરીને ઉત્તર મળે એમ ન લાગ્યું. ધર્મલક્ષ્મીનું મ્હોં ચહોડ્યું હતું, અને ચહોડે મ્હોંએ એક ઠેકાણે બેઠી. દુઃખઆ ગભરાયલા જેવી દેખાઇ કંઇ કામ ન જડતાં હોંચકે સુતી. ચંચળ પોતાને કામે લાગી, પણ કામ કરતાં વચ્ચે વચ્ચે મનમાં ને મનમાં કંઇક યડયડતી હતી. આ સહ તાલ ગુણસુંદરી જોઇ રહી. એકદમ આમ સઉના સ્વભાવ ફરી જતા આજ જ જોયા.—આવો અનુભવ પ્રથમજ થયો. “ શું કાંધ મ્હારા ઉપર સઉના મનમાં કાંધ આવ્યું હશે ? ” “ શું કોઇએ કાંધ સાચાં જુઠાં કર્યાં હશે ? ” “ શું “ સ્વામીનાથના ઉપર આ સહ હશે ? ” “ ઓ ધંધિર ! સઉની મરજી “ ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં પણ આવું જોવું રહ્યું ! ” “ ઘરનો ભાર વેઠવામાં આ “ વેઠવાનું પણ ખરું કે ? ” “ શું મ્હારાથીજ કાંધ ખરેખરી કસુર થઇ ગઇ હશે ? ” આમ હજારો વિચાર કરતી કરતી, ઘડીમાં એકના મ્હોં સામું અને ઘડીમાં બીજાના મ્હોં સામું જોતી જોતી, ગુણસુંદરી ધર્મલક્ષ્મીની દેવસેવાની સામગ્રી કરવા જવા લાગી, એટલે જમણો

હાથ લાંબો કરી ડાશી તપ્પડકો કરી ઉઠ્યાં. “ના, આપુ, ના, “એ બધું મહારે છે તેમનું તેમ રહેવા ઘો એટલે ઘણું— મહારે “તો કાંઈ કરાવવું યે નથી ને જોઈતું યે નથી.” કાંઈ બોલ્યા વિના, બોલેલું સાંભળતી ન હોય તેમ ગુણસુંદરી હાથમાં લીધેલું કામ કરવા લાગી એટલે ચંચળ દોડતી દોડતી આવી અને એનો હાથ જાલી એની પાસે કામ પડતું મુકાવી, રીસમાં ને રીસમાં પોતે તે કામ કરવા લાગી. ગુણસુંદરી તે કામ પડતું મુકી છાનીમાની દુઃખ્યા પાસે જઈ હીંચકે બેઠી અને એના સ્પર્શથી અભડાતી હોય તેમ દુઃખ્યા એકદમ ઉઠી પરસાળને ઉમ્મરે બેઠી. ગુણસુંદરીએ પુછ્યું: “મ્હોટી ખેન, આજ આ બધું શું છે?” તેના ઉત્તરમાં તેને પાંશરો જવાબ ન દેતાં નણુંદ બોલી, “બળી એ વાત! જવા બોલે એ પંચાત! તમે તમારું કામ કરો.” ગુણસુંદરી બધે ડેકાણેથી છાંભીલી પડી ગઈ. તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં, અને સતતક ઉતર્યું ન હતું તે છતાં ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં કોઈને ન ગણી, બધાની પાસે કાંઈ વધારે આપું ન બોલાઈ જવાય તેટલા માટે અને ઘડીક એકાંતમાં ઉભરાં શાંત થાય એ ઇચ્છાથી, એકદમ કુમદને લેઈ પોતાની મેડિયે ચઢી ગઈ. તે જોઈ પોતાનું દુઃખ ભુલી જઈ સુંદરગૌરી બડબડી. “બધાની ગરજ તમારે—તમારી ગરજ કોઈને નહી—ખરી જ વાત તો!” એમ કહી ગુણસુંદરીને શાંત પાડવા સઉના ઉપર મનમાં ક્રોધ આણી સુંદરગૌરી ગુણસુંદરી પાછળ ચઢી. દાદરના છેલા પગથિયાંપર ચઢતાં ચઢતાં ઘણે દિવસે પોતાની મેડીપર ગુણસુંદરીની નજર પડી, અને પોતાની કે પારકી સંભાળ વગર બધી રીતે બદલાયલી અને અવ્યવસ્થામાં પડેલી મેડી અને તેમાંનો સામન જોઈ, વિધાયતુરને એમાં કેમ નિદ્રા આવતી હશે એ વિચાર થયો. વિચાર થતાં હૈયું ભરાઈ આવ્યું, અને એ દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં પળવાર ઉપર થયેલાં સઉ દુઃખ પળવાર ભુલી ગયા જેવું થયું. મેડીમાંનો પલંગ એક ટશે જોતી જોતી છેલા પગથિયાંપર ઉભી રહી, અને પાછળ ચઢતી સુંદરનો સ્પર્શ થતાં એ સ્વપ્નમાંથી જાગી. જાગતામાં જ તરત ઉપર ચઢી, ચઢીને પોતે પલંગ પર બેઠી. કુમદને પણ પલંગપર સુવાડી અને એને અહીંગી સુંદર પાસે ઉભી રહી. તેનો હાથ પોતાના બે હાથની હાથેલિયો વચ્ચે ડાખી રહી. બેમાંથી કોઈ બોલ્યું નહી. સુંદર ભાંય ઉપર જોઈ રહી. અને ગુણસુંદરી સામી ભીંત ભણી જોઈ રહી અને અંધ ઘડી એ દશામાં રહી. અંતે વિચારમાં ને વિચારમાં બોલી ઉઠી

અપારસંસારસમુદ્રમધ્યે નિમજ્જતાનાં શરણં કિમસ્તિ
ગુપ્તે કૃપાલો કૃપયા વદૈતત્ત વિશ્વેશ્વપાદામ્બુજદીર્ઘિનૌકા ॥

આ શ્લોક બોલાતાં જ ગુરુ પ્રસન્ન થયા હોય એમ વિદ્યાચતુરનાં પુસ્તકોપર દૃષ્ટિ પડી, અને ઉઠી તેમાંથી એનાં ખાનગી ટિપ્પણનું પુસ્તક ઉપાડી ઉઘાડે છે તો અનાયાસે મહારાજે આપેલી પ્રથમ આજ્ઞાનાં વાક્યવાળું જ પાનું ઉઘડ્યું.

“સુન્દરભાભી, આ જીવો તમારા દિયર મહારાજની નોકરીમાં રહ્યા “તે પ્રસંગે મહારાજે એમને કરેલી પ્રથમ આજ્ઞા. એમાં જીવો કે “સ્ત્રિયોના કેટલા કેટલા ધર્મ લખ્યા છે? પુરુષોને એથી વધારે ધર્મ “પાળવા પડે છે. મહારાજની આજ્ઞા આપણે પણ પાળવા જવી છે.”

સુન્દરે સહ વાંચી જોયું: પુસ્તક પાછું આપતી આપતી બોલી, “નહાનાં ભાભી, એ બધું ખરું, પણ આપણે એ માણસ છીએ. એમને “જોડું લાગે ને તમને ન લાગે, નહાના ભાઈ કમાય ને નહાનાં ભાભી “વૈતરું કરે અને તબડકા વેડે; પણ એની તો કોઈને ગુણુઓશીંગણુ “નહી, નહી તો નહી પણ સામું વગર વાંકે આરોપ મુકાય ને “ન્યાય અન્યાય તો તમારો તોળાય નહી—એ તે કંઈ રીત છે? એવું “એવું ખમવાની આજ્ઞા તો મહારાજ પણ ન કરે.”

નીચું જોઈ વિચારમાં પડી આખરે ગુણસુંદરી બોલી: “સુન્દર- “ભાભી, તમે ધારો છો એમ નથી. ઈશ્વર માણસને માથે હજારો “જાતની વિપત્તિયો નાંખે છે તેનો કંઈ હેતુ નહી હોય એમ નહી “હોય. દુઃખથી માણસ ધડાય છે”—

“ઉઘ્યો તમારો ઈશ્વર!” સુન્દર અકળાઈને બોલી; “જોને વાત “કરે છે તે! આ નહાનપણુમાંથી મહારે તો સુખ દેખવા વારો આવ્યો “નથી અને આ અવતારમાં આવનાર નથી. હવાતન ગયું તેને મરતા “સુધી દુઃખ. પછી એ દુઃખથી તે ક્રિયા અવતારમાં ધડાઈ રૂહેવાનું “છે ને સુખ દેખવાનું છે? એમ કહો કે પાછલે અવતારે કંઈ હશે, “ત્યારે આ અવતાર ભોગવિયે છિયે તે ખરું, અને આવતા અવતા- “રની વાત જોટી. આશા એટલી નિરાશા. દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ!”

“તમે કહો છો એ વાત સમજાગી જોટી નથી. પણ પાછલો “અવતાર ખરો માનવો ત્યારે આવતો અવતાર કેમ નહી? લખચોરા- “શીની ઘટમાળ ક્યારી કરે છે. તપેશ્વર તપ કરે છે તે આવતા અવ- “તાર માટે. આપણે એ જ દુઃખ ખમવાં પડે તે પણ એક જાતનું તપ!”

“એને તે તપ ક્રમ કરીને ફેલાવ્યો! તપેશ્વર તો જાણી જો-
ઇને હાથે કરી તપ વેઠે છે; અને આપણું તો વેઠા કે ન વેઠા,
પણ માથે પડી શિવાય નમઃ.”

“પણ આપણે પણ માથે પડ્યું વેઠવાના બે રસ્તા છે. ગમે તો
“ગડબડી ઇશ્વરને માથે આરોપ દેઇ વેઠીએ તોયે વેઠાય; ને ગમે તો
“ઇશ્વર જે કરતો હશે તે સારા સારુ જ હશે એમ જાણી વેઠીએ તે
“પણ વેઠાય. પણ એકનું નામ તે ન ચાલ્યે વેઠવું, અને બીજાનું
“નામ તે ઇશ્વરની ઇચ્છાને આનંદથી અધીન થવું એટલે આનંદથી ઇ-
“શ્વરનું ક્રિંકરપણું કરવું અને એનું નામ પણ તપ જ સમજવું. ઘરમાં
“બંધાયે અસારે અકળાયાં છે તે ધડીસોરાં આજ નહીં તો કાલ શાંત
“થશે, અને તે જાણ્યા છતાં તેટલીવાર સુધી હું ને તમે પણ અમસ્તાં
“અકળાઇશું તેમાં કંઈ ક્ષણ છે? તમારે જન્મમારાનું દુઃખ છે તેના આ-
“ગળ તો આ કંઈ ગણતરીમાં નથી. મોટાં અકળાય ત્યારે એમ
“સમજવું કે “હશે! મોટાં છે—આપણે નહાનાં, તેણે સઉની મરજી
“સાચવવી જોઇએ.” નહાનાં વાંક કરે ત્યારે એમ જાણવું કે “હશે!
“નહાનાં ને મોટાં બેય સરખાં થશે, ત્યારે મોટાનું મોટાપણું શામાં?”
“મને તો સુખનો રસ્તો આ લાગે છે.”

“હાર્તો. જ્યાં ત્યાં મનનું સમાધાન કરવું.”

“ના, સઉને સુખ થાય એવો રસ્તો ફેલાડવાનું આપણા હાથમાં હોય
“ત્યારે તેનો વિચાર કરવો કામનો. આજી તો દુઃખ ગણીશું તોયે
“દુઃખ આવશે ને સુખ ગણીશું તોયે આવવાનું આવશે. એમ હોય
“ત્યારે તો દુઃખને પણ સુખ ગણી લેવામાં શાણપણ છે.”

સુન્દર જોઇ રહી, તેના મનમાં સમાધાન થયું, એનું પોતાનું દુઃખ
પણ નરમ પડ્યું, અને ગુણસુંદરીના હાથમાંનું પુસ્તક ઉઘાડી તેમાં
જોતી જોતી, જરાક મહોં મલકાવી બોલી.

“ખરું છે. આ બધું શાણપણ મહારા દિયર પાસેથી આણ્યું હશે.
“વારુ, એમણે તમને સમજણ આપી તો આજ મહારે કામ લાગી.
“પણ એવા ભાયડા બંધાને ક્યાંથી હોય? પાંચે આંગળિયે પરમેશ્વર
“પૂજ્યા હશે ત્યારે મહારા દિયર જેવો ભાયડો મળ્યો છે. આજી તો
“આ તમારા જેઠ જીવે છે તેવા ભાયડા હોય તેના કરતાં તો મહારી
“દશા સારી છે. આ જીવે એમની મેડીમાં બવાઇ ચાલી છે તે અ-
“હિયાં સુધી સંભળાય છે.”

“બળી એ ભવાઈ! પણ આજ આ બધું શું થયું? તમને
“બપર હશે.”

આના ઉત્તરમાં હા કહી સુંદરગૌરીએ સર્વ વાત કહેવા માંડી. જરાશંકર મામાને ત્યાં સહ જમવા ગયાં ત્યારે તેણે માનન્યતુરને ઘરના સમાચાર પુછ્યા. ઘરમાં સુતો સુતો માંદો ડોસો નિત્ય ઘરનો તાલ બેચાં કરતો હતો, ગુણસુંદરી પાસે સહ વાતો કરતાં તે પણ થોડી ઘણી સાં-ભળી શકતો, અને ઘરનાં સહ માણસપર એને કંટાળો આવ્યો હતો. એ ક્રોધ ડોશી ઉપર ફેલાડ્યો અને ભાઈ બહેનને ધમકાવશે બાણી મા-નન્યતુરે જરાશંકર પાસે ધર્મલક્ષ્મીના વાંક ઉપરા ઉપરી ફેલાડવા માંડ્યા. તે પ્રસંગે સર્વ કુટુંબ બેઠેલું હતું અને તેમના સર્વના દેખતાં પોતાના ભાઈ પાસે આટલા ઘડપણને વખતે પતિને મુખે પોતાના ખરા ખોટા દોષ નીકળે તે ડોશીથી ખમાય નહીં એ સ્વાભાવિક હતું. હું પતિનું કહ્યું નથી માનતી અને મહારા ઉપર પતિને સંતોષ નથી એવું ભાઈ ધારશે બાણી બહેનને સવિશેષ દુઃખ થયું. ગુણસુંદરીવિના ઘરનાં બીજાં સર્વ માણસનો દોષ ડોસાએ ફેલાડ્યો તેથી ડોશીના મનમાં એમ વસી ગયું કે વહુ ગાહિલી થઈ બધાંની સાથે બધાની થઈ છાનીમાની વાતો કરતી હતી તે વાતો પાછી એણે જ ડોસાને કહી દીધી હશે. ડોશીને પાલ-ખાતો ખપ છે તે ફલાણાને ફલાણી વાત કરવી છે એ સહ બાબતની માહિતી ડોસાને ગુણસુંદરીથી મળી હશે બાણી એનાપર ડોસીને તિ-રસ્કાર થયો, અને સ્ત્રીમંડળ એકલું પડ્યું તે વખતે ડોસીએ પોતાની દીકરીઓને મળેંયે નહાની વહુ બાબત આ હકીકતની ફરીયાદ કરી અને આવેશમાં ને આવેશમાં બોલી જવાયું કે “ખરી વાત, દીકરાનું “કમાયલું ખાઈયે પણ તે વહુને જ હાથે કની? ઘડપણ ઓશિયાળું “થયું ત્યારે વહુરોના દુઃખા ખાવા પણ પડે. હોય, એમાં એ શું કરે? “આપણાં બધાંનો ભાર એમને વેઠવો પડે તે શાં બહાલાં લાગિયે?” ડોશીને આ પ્રમાણે ઓછું આવી ગયું, દીકરીઓએ વાતોમાં ટાપશી પુરી, ને માના દુઃખમાં દીકરીઓ પણ ભાગ લેતી હોય તેમ તેમને પણ ભાભી ઉપર ખોટું લાગ્યું. ડોશીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને ચંચળ તે હોતી હોતી બોલી, “મા, શું કરવા અકળાય છે? “જેનો વખત હોય તેનાં ગીત ગાવાં પડે એ તો સંસારનો રસ્તો જ “છે.” દુઃખ આ રોધને બોલી “આ સહ મહારે સારુ થાય છે.” જરા-શંકરના ચોક આગળ પરસાળીમાં આ પ્રમાણે વાતો થતી હતી તે પરસાળમાં રાધતાં કરવા બેઠેલી સુંદરે સાંભળ્યું હતું અને એણે સહ

અત્યારે ગુણસુંદરીને કહી દીધું. ગુણસુંદરીને હવે સહ વાત સમજાઇ અને ગંભીર મુખથી બોલી.

“એમનો કોઇનો વાંક નહી. ટાકસંચો એવો થયો કે એમના “મનમાં આવું વસી જ જાય, અને મહારો વાંક નથી તોપણ વાંક “વસે. એમાં નવાઇ નથી. વડીલને મહારા ઉપર પ્રીતિ અને દયા એ- “ટલી બધી છે કે બધાનો વાંક ફેલાડ ફેલાડ કર્યો કરેછે. શું કરિયે કે “મહારા ઉપરથી એમનો ભાવ ઓછો થાય? હવે આ બધું તો સમ- “જાયું, પણ મને ફેલેવાને વચનથી બંધાયાં છો તે વાત ફેલેને !”

• સુંદર પાછી લેવાઇ ગઇ, તેના ઓડે ન ઉપડયા, અને આંખમાં આંસુ આણી ગુણસુંદરી સામું ટગર ટગર જોઇ રહી આખરે બોલી.

“શું આ વાત પુછ્યા વગર તમારે નહી જ ચાલે? હવે એ “વાત જવા ઘો તો તમારો પાડ. ”

“પાડ બાડ મહારે જોઇતો નથી. ઓસંગાયા વગર જે હોય “તે કહી ઘો. મને તમારી બહેન સમજજો. જુવો, મહારી વાતો હું “તમને કહું છું કે નહી ?”

સુંદર વાત ફેલેવા જતાં જતાં વળી અચકા અને બોલી, “બળી “એ વાત જવા ઘો. કહીશ કોઇ ફેલાડો વળી. ”

“ના, આવો વખત નહી મળે. હવે સાંભળ્યા વગર મહારું મન “કહ્યું નહી કરે. અત્યારે ને અત્યારે બધું કહી ન ઘો તો આ તમારી “દીકરીના સમ. એ વહાલી હોય તો ફેલો. ” ગુણસુંદરીએ ન્હાની કુમદસુંદરીને પલંગપરથી આણી સુંદરના બોળામાં મુકી દીધી. સુંદરને સ્મરણ થતાં ચમકીને બોલી.

“વારુ, તમે સૂતકા છો ને મને ને આ પલંગને ને બધા ધરને “બધાને સૂતકા કરી દીધાં તમે તો ?”

સૂતકને મનના આવેશે ભુલાવ્યું હતું: વિદાયતુર આવ્યો ત્યારે હર્પના ઉછાળાએ ભુલાવ્યું, અત્યારે દુઃખના ઉછાળાએ ભુલાવ્યું. સ્મરણ થતાં ગુણસુંદરી પણ ચમકી.

“હવે તો શું કરિયે ? તમે ન્હાઇ નાંખજો, પલંગને કંઇ ન્હવ- “રાવાય એમ છે ? પણ એ બહેને તમે વાત ઉઘવો છો. ”

“હું શું કરું ? તમને ફેલેતાં જીભ ઉપડતી નથી, બાકી બાણું “છું કે તમે જાણશો ત્યારે જ મને કરાર વળશે ને ત્યારે જ— તમે

“ સમજ્યાં જ છે સ્તો ! હવે વધારે શું પુછોછો ? મ્હારે રોજ પરસા-
 “ જાની મેડિયે સામન લેવા જવું પડે છે, અને કોણ જાણે શું એમને
 “ ભૂત ભરાયું છે કે રોજ મ્હારે ત્યાં જવું ને રોજ ત્યાં એમનું આ-
 “ વડું થાય છે ને મને કનડે છે. અત્યાર સુધી તો હું છટકી જવા
 “ પામી છું અને ઈશ્વરે મ્હારી લાજ રાખી છે. પણ અરેરે ! રોજ
 “ હવાડે એસે તેને કોઈ વખત કુવામાં પડવાની બ્હીક. ”

“ તમે હવેથી ઉપર ન જશો. કાલે મ્હારે ન્હાવાનું છે એટલે
 “ કાલથી હુંજ જઈશ. પણ આજ આ શું બન્યું ને તમારા ઉપર
 “ ભાભી કેમ રીસે ભરાયાં ? ”

“ બળી એ વાત. એ સધવા ને હું વિધવા. એમનો ઘણી પુ-
 “ રુષ ને હું તે બાઈમાણસ. મ્હારું રાંકનું લોહી તે હલકું હોય એમાં
 “ શી નવાઈ ? એ એ ફૂલે કે કરે તે ખરું, ને મ્હારું સઉ ખોટું. હું ક-
 “ હીશ તે ચે નહી મનાય ને નહી કહું તે ચે નહી મનાય. મને શું-
 “ કરવા પુછો છો ? જે હાથે આવરદા કુંકા કરાતો હત તો આ વ-
 “ ખત શું કરવા આવત ? કુવો, હવાડો ચે કરાય ને ગળે ફાંસો. ધાહું
 “ ત્હેયે ધલાય. પણ એથી કાંઈ મ્હારા કપાળમાં લખેલું હશે તેથી
 “ છુટાવાનું છે ? એમ જાણું કે આ અવતારમાં દુઃખથી છુટું તો આપ-
 “ હસારી થાઉં ને બીજા સાત અવતાર એવું ને એવું ખમવું પડે—જે
 “ એમ ન હત તો ભાઈને ત્યાં એ શું કરવા ઓશીયાળી થાત ને ત્યાંથી
 “ અહિયાં પણ શું કરવા આવત ? પાપ કરતાં કાંઈ પાણું જેયું હશે ત્યારે
 “ તમારા ત્દદ્યમાં આમ હુરિ વસે છે ને મ્હારાપર દયા રાખો છો !
 “ બાકી તમે તે મ્હારે સારુ શું કરવા આટલું કરો ? હું તે તમારી શી
 “ સગી ? પણ આજ તો સગાં તે સગાં નહી ને આધેનાં તે સગાં
 “ થાય છે. ઓ ન્હાનાંભાભી ! જાતે તો મરાતું નથી પણ કુવા આગળ
 “ જઈએ છિયે ત્યારે કોઈ ધક્કો ચે મારતું નથી ને રહેજમાં અથડાઈ
 “ એ પડાતું નથી ! તમે મને શું કરવા પુછો છો ? ” આટલું બોલતાં
 “ બોલતાં સુંદર ગળગળી થઈ ગઈ, અને ન રહેવાતાં ગુણસુંદરીના
 “ બોળામાં માયું નાંખી રોઈ પડી અને એને ગાં હાથ નાંખી રોતી
 “ રોતી બોલી : “ ઓ ભાભી ! તમે તો મ્હારી મા છો ! તમે જ મ્હારાં
 “ જનેતા ! ઓ મ્હારી મા રે ! ”—આમ કરી સુંદર વધારે વધારે
 “ રોવા લાગી, અને અંતે અમુઝણથી છાતીમાં ડચુરો ભરાયો કે કંઈ
 “ થયું હોય એમ તેવું આખું શરીર ખેંચાવા અને તણાવા લાગ્યું, ધ્રુ-
 “ જવા લાગ્યું, અને અંતે એક છેલી જખરી હેડકી આવી હોય તેમ

થઈ તે હાલતી ચાલતી બંધ થઈ, બોલતી રહી ગઈ, અને શબ્દજેવી બની ગુણસુંદરીના બોળામાં હતી તેવી સજ્જ થઈ ગઈ. ગુણસુંદરી પણ અત્યંત દયાથી સુંદરનો બોલેબોલ પડતાં રેતી હતી, એને છાતી સરસી ડાબતી હતી, અને રેવામાં પોતાનાથી પણ બોલાતું નહી તેથી માત્ર એને વાંસે હાથ ફેરવતી હતી, તે એને આમ બોલતી બંધ થઈ ગઈ જોઈ એનું માથું ઉંચું કરવા લાગી અને રેતી રેતી બોલવા લાગી: “ સુંદરભાભી, સુંદરજી, આમ શું કરો છો ? ઉઠો—તમને મ્હારા “ સમ ! હું મરું જો બોલું આણું તો—આ છોકરી મરે ! સુંદરજી ! “ સુંદરજી ! હશે—ન ફેલાય તો ન ફેરશે—”

સુંદર ઉઠી અને ફરી વળગી પડી— “ ઓ મ્હારી જી—ઓ “ મ્હારી મા—હું સગા ભાઈને વધારે પડી તેને તમે સંધરી તે તમે “ મ્હારી મા નહી તો બીજું કોણ ?—આમ તો માયે ન કરે ! —ત- “ મને નહી કહું લારે તે કોને કહીશ ? ”— એમ કહી મ્હોટે સાદે રોઈ પડી. તે નીચે સંભળાયું પણ ક્રોધને માર્યે ક્રોધએ તેપર ધ્યાન આપ્યું નહી. માત્ર માન્યતુર ઘરમાં આવ્યા સહના ક્રોધનો તાલ જોતો હતો તે એકદમ લાકડી ઝાલી ઉપર આવ્યો.

ડોસાને ઉપર આવ્યો જોઈ એ જણ સદાનાં ઉઠ્યાં અને આંખો લોહી નાંખી સામાં ઉભાં રહ્યાં. ડોસાએ પુછ્યું: “ કેમ સુંદર ! કેમ રડો છો ? “ ગુણસુંદરી, શું છે ? ”

સુંદરે તો ઉત્તર ન દીધો ને નીચું જ જોઈ રહી; પણ ક્રોધ ડાબી રખાયો નહી અને ખરી વાત ફેલાવો લાગ ઠીક આવ્યો છે તે જવા ન દેવો જણી જરા ઉચે સ્વરે ગુણસુંદરી બોલી— “ કોણ જણે શાથી “ રવે છે તે ! જમીને અર્થિતાં આરણું ઉઘાડી એ આવ્યાં અને પાછળ “ ધસતા ધસતા મ્હોટાભાઈ આવ્યા ને મને દેખી ઉપર ચાલ્યા ગયા— “ તે વખતથી સુંદરભાભી રવે છે ને કારણ ફેલાતાં નથી. અધાંને પુછિયે “ પણ આજ તો હું યે પણ કાંઈ વાંકમાં જ આવ્યા હજી એટલે કોઈ “ મ્હારી સાથે યે બોલતું નથી એટલે કોને પુછવું ? મ્હારો વાંક ફેલા “ તો હું સુધારું, પણ ફેલા નહી લારે તો શું કરું ?—રેશો નહી, સુંદ- “ રભાભી ! ”

“ ઠી—ક ! એ તો સમજ્યો બધું. ” ડોસાને ક્રોધ ચડ્યો, ને પાસે કોણ ઉભું છે ને શું બોલતું ને શું ન બોલતું તેનું ભાન ન રૂ- હેતાં મ્હોટે સાદે બોલતો બડબડતો મુછે હાથ દેતો એક પછી બીજા પગ-

થિયા પર લાકડી જોરથી ધબધબ મુકતો મુકતો નીચે ઉતરવા લાગ્યોઃ
 “ રાંડનાને ખહાર કોઇ ન મળ્યું તે ઘરમાં ને ઘરમાં નખોદ વાળવા
 “ ખેઠો—હરામખોર ! વિચાર નથી કરતો કે એ તો ત્હારી મા થાય ! ”
 મા શબ્દ પર ભાર મુકી દાંત કચડ્યા. “ મને લાં ને ત્યાં જ જોઇ મ પડ્યો
 “ હતો ! ” ડોસો ચાલ્યો ચાલ્યો પરસાળની મેડિયે ચઢ્યો, ચંડિકાને
 મેડીમાંથી ખહાર બોલાવી પોતે અંદર પેઠો, ગાનચતુર ચમકી સામું
 જોઇ રહી ઉભો થયો, ને ડોસાની સામે આવ્યો કે ડોસાએ દાંત ને
 ઓઠ પીસી લાકડી ઉગામી દીકરાને લગાવી. ગાનચતુર આવ્યો ખસી
 ગયો, લાકડી વાગતી વાગતી રહી ગઇ, અને નીચે ખાટલા પર પડી
 તે ખાટલાની ઇસ ભાગી ગઇ. ડોસાએ પોતાનું બધું જોર ફાડ્યું.

ડોસાની રીસ જરીક શમી ગઇ અને ગાનચતુરનો ખભો ઝાલી,
 એના મ્હોં સામું જોઇ, એની આંખો ઉપર પોતાની આંખોમાંથી તીક્ષ્ણ
 કટાક્ષ નાંખી, ભ્રમર ચઢાવી, બોલ્યોઃ “ કેમ, સુંદર ત્હારી મા ન થાય
 “ કે ? ” ખીજા હાથની તર્જની વીંઝી દાંત કચડી વળી બોલ્યોઃ “ જો
 “ જો બચ્યા, આજ તો જવા દેઉં છું પણ ફરી એનું નામ દીધું તો હું
 “ માંદો માંદો પણ તને તો પુરો કરી દેઉં એટલી આ શરીરમાં સત્તા છે. ”
 એને છોડી દેઇ ડોસો પાછો જતો રહ્યો અને જતાં જતાં પાછો વળી
 બોલતો ગયોઃ “ ગમે તો સરત રાખજે-નીકર ત્હારા જેવા કુળ-અં-
 “ ગારને ભાંયભેગો કરતાં તું મ્હારો દીકરો છે એમ મને થવાનું નથી ને
 “ ઇચ્છાર ફ્રાંસિયે ચઢાવે તેની ખલીક નથી-પણ તને તો એક વખત
 “ જેવો જન્મ આપ્યો તેવો મારી નાંખનાર પણ હું જ થાઉં ત્યારે
 “ ખરો. ” ક્રોધથી આખે શરીરે લાલ લાલ થઇ ગયો, ઘોળા ચળકતા
 વાળ ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં ભરાયાં અને મોગરાના ફાલ ઉપર ઝાકળ
 જેવાં દેખાયાં, વૃદ્ધ અને જર્જરિત છાતી અને ખીજાં સર્વ અવયવોમાં
 અચિંત્યું ઉભરાવા માંડેલું બળ આવેગથી સમુદ્ર પેઠે ખળભળવા લાગ્યું.
 એ મેડિયે ચઢ્યો તે વખત જ તેનીપાછળ ચંચળ, ધર્મલક્ષ્મી અને
 દુઃખ્યા દાદર પર આવી સંતાઇ રહ્યાં હતાં તે તેનાં પાછાં ફરતી વખ-
 તનાં પગલાંના ધબકારા સાંભળી ખરખર નીચાં ઉતરી પડ્યાં, એ પોતે
 દાદર પરથી નીચે ઉતરી આવ્યો, બળવાન રાગને આવેશ ભરેલો
 જોઇ આશપાશનાં માણસ ચડીચૂપ થઇ ઉભાં રૂઢે તેમ ડોસો દાદર ઉ-
 તરી પોતાની કોટડી ભણી ગયો તે વખત તેની એક પાસ ધરનું સર્વ

મંડળ પથટણુ પેટે હારદોર ઝાનુંમાનું તેના સામું જોતું ઉભું રહ્યું, અને તે કોટડીમાં પેશી લાકડી નીચે નાંખી દેઘ ખાટલામાં બેઠો. તે બેઠો તેની સાથે તેના પ્રતાપ અને ભયથી શાંત થયેલી ધર્મલક્ષ્મીની સૂચનાથી ચંચળ ગુણસુંદરીની મેડિયે ગઈ, અને મનનો આવેશ સંતાડી મલકતું મલોં રાખી આવડવાળી નાણુંદ બે ભાભિયોને નીચે લેઈ આવી, સહ શાંત થઈ ઘરમાં કામે વળગી ગયાં. ડોસે આ સર્વ જોયું, તે પોતે પણ શાંત થયો, પોતાનો અર્થ સર્વ રીતે સિદ્ધ થયો લાગ્યો, અને કર-ચડીનાળી શીક્ષા આંગળિયોવડે ઘોળી મુઠો આમળતો બોલ્યો: “વારુ, “જમારી મ્હેરબાની કે સહયે આટલાથી જ સમજી ગયાં—આડી ખીજે “દેકાણે તો “ત્રાહિ દીનાનાથ”—એવાં માણસ દીઠાં છે કે સામ દામ “ભેદ દંડ ગમે તે કરો પણ ધુળમાં આજોટવા પડેલાં વ્હી આમડીનાં “ગધેડાં સમજે તો એ સમજે. એમ લાગે છે કે ઈશ્વર હજી મ્હારા “ઘર સામું કંઈ જીવે છે.” ડોશીને હરતી ફરતી અને ગુણસુંદરીને મિથે મિથે મનાવતી જોઈ ડોસો એકલો એકલો ખુશ થયો, હસ્યો, અને બોલ્યો: “હાં, આ બધાં શાંત થયાં તેનું કારણ આ ડોસલી ! “ભૈરવકાળકાનો ક્રોધ શમાવવા શિવજી એના પગતજે મુઠ ગયા હતા “તેમ મ્હારો ક્રોધ શમાવવા ડોસલી કરે એવી છે. અરે, જોને જોવું “તેને તેવું કાંઈ મળી જ રૂઢે છે—નીકર મને આ મૂર્તિ ક્યાંથી મળે? “ન્હાનપણમાંથી દુર્વાસા જેવો આ હું તેને ન્હાનપણમાંથી આવી શાંત “અને લાતો પર લાતો પડે લેણે પુછે કે લાત મારતાં તમારે પગે “વાગ્યું તો નથી ? એવી—આ ધર્માત્મા ન મળી હત તો એક બે “આયડીનાં તો મ્હોં ઠેર ખુન કર્યાં હતા !—પણુ આનો આવો સ્વ- “ભાવ ધડનાર એનાં માળાપ સ્વર્ગમાં બેઠાં હો ત્યાં પણુ એમનું કલ્યાણ “થજો ! અરે ! ” —આમ બોલતો બોલતો અને વિચાર કરતો કર-તો માનચતુર શાંત થઈ મુઠ ગયો અને નીરાંતે નિદ્રામાં પડ્યો.

આ દિવસ પુરો થઈ રહ્યો. દિવસે ભારે જમણુ જમેલાં તેથી રાત્રે કોઈને જમવું ન હતું. માત્ર ગુણસુંદરી વાળુ કરવાની હતી; પોતાને એકલીને વાસ્તે ક્યાં ખટપટ કરાવવી જાણી એ પણુ આજસી જવા જેવું બોલવા લાગી. પણુ ડોસો ઉઘી ગયો સારથી તે અસારસુધીમાં ધરતો સર્વ સ્ત્રીવર્ગ શાંત થઈ એકખીજ સાથે ધણા દિવસના એકલા થયેલાં ખુશાસા કરવા મંડી ગયો હતો, સહ અન્યોન્યને મનાવવાને આતુર અન્યાં હતાં, પરસ્પર પ્રીતિ બતાવવા લાગ્યાં હતાં, અને નિસ દીઠેલો કંકાસ જાણે સ્વપ્નમાં જ થઈ ગયો હોય એમ ગઈજુનરી ભુલી

જાન આ સર્વ મ્હોટું કુટુંબ કલોલ કરતું દેખાયું. સહ મનોમનસાક્ષી થયાં. ધર્મલક્ષ્મીએ ગુણસુંદરીને વાળુ કરવા આગ્રહ કર્યો, ચંચળે પોતાના હાથની રસોઇ ભાભીને ચખાડવા આગ્રહ કર્યો, દુઃખખા સુંદર જોડે ઘરને ઉમરે ખેસી વાતો કરવા લાગી, ચંડિકા હીંચકે ખેસી ન્હાની કુમુદને રમાડવા—હાથ ઉપર કુદાવવા—અને ખાલકસામે બાળચેષ્ટા કરવા લાગી, અને કુટુંબનાં સર્વ છોકરાં તેની આશપાશ રમવા લાગ્યાં.

આ આનંદમાં એકલો ગાનચતુર ભાગ લેઇ શક્યો નહી. તે કાંઇ સ્વભાવેજ દુષ્ટ હતો નહી, તેનામાં યુદ્ધિ ન હતી એવું હતું નહી, તેનામાં અંતઃકરણની શૂન્યતા હતી નહી. પરંતુ માનચતુરના હાથ નીચે એ ઉછર્યો હતો; એની સાથે પરદેશમાં ન્હાનપણથી રહ્યો હતો; એની કટેવોનો ન્હાનપણથી જ સાક્ષી થયો હતો; અને માનચતુરની કચેરીમાંનું એનું આશ્રિતમંડલ ન્હાના ગાનચતુરને બોલાવતા—ગમે તેવું તેની પાસે બોલાવતા—ગમે તેવું તેને ફેરવતા—ગમે તેવી વાતો તેની પાસે કરતા. કચેરીમંડળને દેશાંતરમાં આથડવાનું થતું ત્યારે થાકેલું મંડળ એને પોતાની સાથે ફેરવતું; પોતે હલકા હલકા આનંદવિનોદ કરતું અને તેમાં એને ભેળવતું; એ મ્હોટાં દેખાતાં માણસોના દોષમાં દોષ જોવા જેટલી સમજણ બાળકમાં ન હતી તેથી દોષને ન્હાનો છોકરો ગુણ જોવા સમજતો; એ મ્હોટાં માણસો લાંચ લે, અપશબ્દ ભરેલી વાતોના અપરસમાં રસ માની લીન થઇ જાય, એકલા કુમારા જોવા એ લોક પરદેશમાં આથડતાં લપટવૃત્તિને નિર્લજ્જતાથી નિરંકુશ બનાવે, પોતાના ઘર આગળ—પાડોશમાં—રસ્તામાં સ્ત્રિયો આવે તેની મશ્કરીયો કરે, ખાનગી પ્રસંગે આડોશીપાડોશીની વચમાં આવતી છોકરિયો સાથે—કળેડાને દુઃખે વિવહળતા ન ખમાતાં લોકલજ્જનો ભાર નાંખી દેવા આતુર બનતી બહારના પુરુષો બોળનારીઓ સાથે—બોળા માણસોની સ્ત્રીચરિત—ભરેલી સ્ત્રિયો સાથે—સ્વભાવે જ કરેલી કુલટાઓ સાથે—રહેલક ઘેલિયો સાથે—છોકરાં શોધનારી વંધ્યાઓ સાથે—નોકરીમાં હાથનીચે રહેલા પુરુષોની સ્ત્રિયો સાથે—સ્ત્રીદ્વારા કામ કુદાવનારાઓની સ્ત્રિયો સાથે—વિશ્વાસુ મિત્રોના ઘરની સ્ત્રિયો સાથે—કુમાતાઓ અને દુષ્ટ સહીપણીઓ અને કુટણીઓના હાથમાં સપડાયેલી યુદ્ધિહીન મુઝાઓ સાથે—માનચતુરનું કચેરીમંડળ ગામપરગામમાં પ્રસંગે બોળતું—પ્રસંગમાં આવતું, અને તેમની કુત્સિત વેષ્ટાઓનો ગાનચતુર અનાયાસે અથવા પોતાની કે પારકી ઇચ્છાએ સાક્ષી બનતો; આ સર્વ પુરુષો એક જાતની બહાદુરી કરેછે, પુરુષાત્તન બતાવે છે, અને તેમના જેવું શીખે ત્યારેજ છો-

કરાં હોંશિયારમાં ખપે—એવી યુદ્ધિ ઉગતા બાળકમાં આવતાં વાર ન લાગી અને આવા ખરાબ ભેજવાળી હવાનો સહવાસી બાળક મ્હોટો થયા પછી પણ તે હવાવિના તેને ચ્હેન ન પડતું. હુદ્ર અધિકારનો અમલ અને દોર, પછસાની કુમાર્ગે કમાણી અને કુમાર્ગે જ તેનો નાશ, દુષ્ટ પ્રસંગોપર પ્રીતિ, અને દુષ્ટ કર્મની ભાવનાઃ આ સર્વથી ભરેલા ક્યેરીમંડળ પર માનચતુર રાજ્ય ચલાવતો—એ સર્વ મંડળને સરકારી નોકરો હોવા છતાં પોતાના નોકરો હોય તેમ પોતાના હાથમાં રાખતો—અને એ જ સંબંધને લીધે એનો પોતાનો પુત્ર એમની રીત ભાતનો નોકર બની ગયો અને તેમની વચ્ચે રહી તેમનાથી જુદા ગુણ અને જુદી શક્તિવાળો પોતે હતો તે પોતાના ગુણ પુત્રને તેની ઉગતી અવસ્થામાં આપવાનું ભુલી ગયો. માનચતુરનો સ્વભાવ જુદો જ હતો અને એની શક્તિ પણ કાંઈ અસાધારણ હતી. એ લંપટતાને વશ ન હતો પણ લંપટતા એને વશ હતી. લંપટ થવું ધારે ત્યારે એ થતો, અને ન થવું ધારે ત્યારે ઇન્દ્રની ઇન્દ્રાણી પણ એને ચળાવી શકતી નહોતી. ધારું તો ઈશ્વર જેવો થાઉં અને ધારું તો સેતાન થાઉં, એવું એને ગુમાન હતું. ધર્મ, અધર્મ, પુણ્ય, પાપ, પોતાના ઉપરી, પોતાના હાથ નીચેનાં માણસ,—કોઈનો પણ હું દાસ નહીં—એ સર્વ મહારાં દાસઃ એ વાત સિદ્ધ કરવા કરી આપવામાં માનચતુર પોતાનું પુરુષત્વ માનતો. અત્યંત સુખ એને લોભાવી શકતું નહી, અત્યંત દુઃખના ભારનીચે ડબ્બતો ડબ્બતો પણ તે હસતો. પરવિકારોના તરંગ એની મરજી હોય ત્યારે ઉછળતા—એની મરજી હોય ત્યારે શાંત થઈ જતા. અવસ્થામાત્રને એ તૃણવત્ લેખતો. પોતાની શક્તિ દેખાડવાનો એને શોખ હતો; અને ઉપરીને, હાથ નીચેના માણસને, અને તેમજ પોતાની જાત ઉપર પણ પોતાની શક્તિ દેખાડી એ આનંદ માનતો. જે ઉપરી માનચતુરના કહામાં રૂહે અને માનચતુરને માન આપે તો એવા ઉપરીને સંકટપ્રસંગે પોતાની યુદ્ધિ સત્તા અને દ્રવ્યના સાધનવડે સંકટમાંથી હોડવવા યત્ન કરતો અને સફળ થાય ત્યાંસુધી વિરામ પામતો નહી. કંઈક ઉપરીઓપર લાંચના અથવા બીજી રીતે કસુર કરવાના આરોપના પ્રસંગ આવેલા; કંઈકને પોતાના કામમાં ગુંચવારા ભરેલા અને આંટીના પ્રશ્ન ઉઠેલા; કંઈક પ્રજાવર્ગના રાગદ્વેષના પાત્ર થયેલા અને તેમના પર તરકટ ઉઠેલાં; કંઈક પોતાના ઉપરી અમલદારોના અભિમાન અથવા દુર્ગુણ અથવા દ્વેષના બલિદાન થયેલા;—એવા એવા સર્વ ઉપરીઓને માનચતુરે પોતાની યુદ્ધિથી સવળા માર્ગે બતાવેલા અથવા

ખરેખરી સહાયતા આપી સૂક્ષ્મ પ્રસંગોમાંથી ઉગારેલા હતા. તેઓ માન્યતુરની ખુદ્દિની પ્રશંસા કરતા અને ઉપકારના બંધનથી એના દાસ થતા. જો કોઈ ઉપરી માન્યતુરથી વિરુદ્ધ થયો તો માન્યતુરની ખુદ્દિ અને સત્તા તેને ફસાવ્યા વિના રૂહેતી નહી. એવા ઉપરીની સ્ત્રીને વશ કરવામાં પોતે પરાક્રમ માનતો. અને પરાક્રમ ઉઘાડી રીતે દર્શાવતો ત્યારે જંપતો. એ ઉપરીના કુટુંબમાં કંકાસ રોપાતો, એ ઉપરીની સામે તેના ઉપરી પાસે ફરિયાદો જતી, એ ઉપરી પોતાના ઉપરીનો વિશ્વાસ ખોતો, લોકમાંથી પ્રતિષ્ઠા ખોતો, તેને દબ્બરો વેરિયો ઉભા થતા, તેના સામે અપવાદ અને અપકીર્તિ આવતાં, ઘરમાં અશ્વચરતામાં માર ખાવાનો તેને નિરંતર ભય ઉત્પન્ન થતો, તેના મિત્રો ધુટતા અને શત્રુ જેવા બનતા, અને તે કાયર કાયર બની જઈ માન્યતુરને પ્રસન્ન કરે ત્યારસુધી સ્વસ્થ થવા પામતો નહી. જે માણસ ઉપરીને આ પ્રમાણે સતાવે તેનાથી હાથનીચેનું મંડળ કંપે તેમાં નવાઈ શી ? હાથ નીચેનાં માણસોને એ બકરાં જેવાં ગણતો, ચાલતાં સુધી તેમને સતાવવા એ બહુ હલકું માનતો, અને તેમને આશ્રય આપવામાં પોતાની વડાઈ લેખતો. તેમની ખુશામતથી છેતરાતો નહી પણ ખુશામતથી આનંદ માનતો તેમજ તેમનું કલ્યાણ કરવામાં પણ આનંદ અને મ્હોટાઈ માનતો. લુટવો તો રાખને ને મારવો તો હાથીને એ એનો સિદ્ધાંત હતો. ગરીબ માણસો પાસેથી અથવા દ્રવ્યવાન પણ ધર્મિષ્ઠ અને ભલાં માણસ પાસેથી તે કદી પછસો સરખો લેતો નહી અને તેનું કામ મ્હાઈને મદત કરી આપતો. કોઈ લુચ્ચા કે એવા માણસ મળ્યા તો તેની પાસેથી ચુસી ચુસીને પછસા ફહડાવી લેતો અને તેને ત્રાહિ ત્રાહિ ફૂલેવરાવે તે વગર તેનું કામ કરતો નહી, અને કામ થયા પછી પણ જન્મારા સુધી એ લોક પોતાના દાસ થઈ બંધનમાં રૂહે એવી રચના કરતો. સગાંસંબંધી અથવા મિત્રમંડળનાં ઘરમાંની સ્ત્રીઓ સામું જોવું એ માન્યતુર ઘણી હલકી વાત ગણતો અને તે બાબત એને અતિશય તિરસ્કાર હતો. જેણે પોતાના ઉપર રજ પણ વિશ્વાસ મુક્યો હોય તેની સ્ત્રીને ફસાવવી એમાં નામરદાની અને નાદાની માનતો. કલટા સ્ત્રીઓ સાથે વ્યવહાર રાખવો એ તો કોઈને ફસાવવાનું કામ નથી—એ તો એક હલકી સ્ત્રીને હાથે પુરુષ ફસાયા જેવું છે અને તેવા પુરુષને દમવિનાના ગણવા એવું એ માનતો. કોઈ સ્ત્રી ગમે તેવી સુંદર હોય તો પણ તેની સુંદરતા ઉપર મોહ પામી જવું એ તો રાંડને જોઈ ખુદ્દિ ખોવાનું કામ ગણતો. અને તેવી બા-

અતમાં પદસા જોવા એના જેવી મૂર્ખાઈ તો એને ખીજી એક પણ
 વસતી નહી. એનું લંપટપણું માત્ર મમત અને વૈરથીજ ઉત્પન્ન થતું,
 અને મમત અને વૈરની શાંતિ સાથે શાંત થતું. કોઈ સ્ત્રીએ એની
 આજ્ઞામાં તિરસ્કાર અતાચ્યો તો સારથી થોડા દિવસમાં એ સ્ત્રી પોતાને
 એને ઘેર ગાંજ દેખતી અને માનચતુરની દાસી થઈ જતી. ડાહી
 પતિવ્રતાઓ એની આ શક્તિ જોતી અને એની આગળ અભિમાન ન
 અતાવતાં એને કાકા મામા અથવા ભાઈ કહી બોલાવતી તો એ તેના
 સામું પણ ન જોતો, એટલુંજ નહી પણ તેવી સ્ત્રીએ કદીક ચળતી
 તો તેને સવળે માર્ગે દોરી કુછન્દમાંથી બચાવતો. જે પુરુષો માન-
 ચતુર સામી બાકરી બાંધે અથવા તેના આગળ અભિમાન અતાવે
 તેની સ્ત્રીએ પણ એની જાળમાં ફસાતી. પોતે દેખાવમાં ભવ્ય હતો.
 જાતે ઉંચો પહોળો અને ગોરો હતો. જુવાનીમાં તેના વાળા કાળા,
 ઝીણા, અને ચળકાટ મારતા હતા તે ઘડપણમાં ઘોળા થતા ગયા
 તેમ એ ઘોળાશમાં પણ ચળકાટ લાગવા માંડ્યો અને જુવાનીમાં તેમ
 ઘડપણમાં પણ આ પુરુષનો દેખાવ ટાપટીપ વગરનો હોવા છતાં
 સ્ત્રીઓને એક પળમાં વશ કરી દેવામાં સમર્થ હતો. કદીક તો એ બો-
 લતો સારે કોઈ રાજા બોલતો હોય તેમ લાગતું અને એનું અથમાન
 કરતાં ઉપરીઓની પણ જીભ ઉપડતી ન હતી. પોતાની આ શક્તિ અ-
 જમાવવાનો એને શોખ હતો. તેમાં વિશેષે સ્ત્રીએ ઉપર અજમાવતો.
 એનાથી અંબયલી કુલટા સ્ત્રીએ એની પાછળ ભ્રમતી તેને એ ભ્રમવતો.
 સ્વભાવે અશુદ્ધ નહી પણ નબળાં મગજ વાળી એવી સ્ત્રીએ પણ પતંગિયાં
 દીવામાં પડે તેમ આના મોહના ફાંદામાં પડતી. કેટલીક બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીઓને
 માનચતુરની બુદ્ધિનો અને વાતચીતનો શોખ થતો. રસિક અથવા તાર્કિક
 સ્ત્રીઓના મગજમાં તો માનચતુરની મૂર્તિ અને વાતો સ્વપ્ન પેઠે રાતદિવસ
 તરતી હતી અને ખસવા પામતી ન હતી. આવી આવી અનેક સ્ત્રીએ
 માનચતુર પાછળ મધમાખો મધપુડા આગળ ભમે તેમ ભ્રમ્યાં કરતી
 હતી. માનચતુર તેમને ભ્રમવા દેતો, તેમને વાતો કરવા દેતો, અને
 તેમના મનમાં ખોટી ખોટી આશા ઉત્પન્ન કરતો પરંતુ જેવી રીતે સ-
 ઉના ઉપર આ મોહજાળ પાયરવાનો એને શોખ હતો તેનાથી બમણો
 શોખ એ સર્વની મોહજાળમાં જાતે ન ફસાવાનો હતો. વિષયમાત્ર
 મને બાધ ન કરે એવી મહારી શક્તિ છે, વિષયને હું નચાવું છું—
 વિષય મને નચાવી શકતા નથી, સંસાર મહારો દાસ છે—હું તેનો દાસ
 નથી, શ્રીકૃષ્ણનીપેઠે સંસારમાં રહેવા છતાં તેમાં હું લપટાતો નથી:

એવા અનેક વિચારને આચારમાં આણતો હતો અને પોતાની તેમ કરવાની શક્તિ અનુભવસિદ્ધ થઈ જોઈ અભિમાન અને આનંદ પામતો હતો. આથી એની પાછળ ભમનારી અનેક સ્ત્રિયો સાથે અણીનો વખત આણી પોતે ખડક્યામાંથી ખસી જતો હતો, હજાર પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરી તેમાંના માત્ર એકાદ પ્રસંગે જ કોકને અનુકૂળ થતો હતો, બાકીના નવસે નળાણું પ્રસંગે સઉને નિરાશ કરતો હતો, અને નિરાશ થનારને બાકી રહેલા એક પ્રસંગનું પાત્ર થવાની આશામાંથી છુટવા ન દેતો. એની જીવાનીનો આ મદ ધડપણ સાથે ઉતરતો ગયો છતાં છેક છેલ્લે સુધી જડમૂળથી ગયો નહીં અને આવો શોખ ખોટો એવી શીખામણ ઈશ્વરે એને માત્ર છેક છેલ્લે વખતે આપી. છેક છેલ્લે વખતે જ્યારે એણે સર્વ પ્રસંગ ઓછો કરી દીધા જેવું થયું હતું ત્યારે એને કોઈનો રોગ લાગ્યો, તે અસાધ્ય નીકળ્યો, અને ધર્મલક્ષ્મી પોતાની આખી જીવાનીમાં પતિના દોષ અતર્ક્ય ક્ષમા રાખી વેદતી હતી અને ગમ ખાતી હતી તે આ ને આ દશામાં વૃદ્ધ થવા પામેલી આજ આવે સમયે આખા જન્મની ક્ષમા ખોઈ ખેડી અને માંદા માનવચતુરના ખાટલા આગળ રોતી રોતી ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગી.

“અરેરે! મ્હારું ભાગ્યજ કુટેલું છે. કેટલાકને ખાવાનો ગળકો “હોય છે અને કેટલાકને પારકી ચીજ જોઈ જોઈ ચોરી લેવાની “ભૂમિ ઉછળે છે તેમ કેટલાંકને પરસ્ત્રીનો ચસકો હોય છે. જો એવો “ચસકો તમને હતો તો હું એમ જાણત કે તમે પામર જીવ છો. “જેમ શરીર ઉપર આપણુ બળ નથી તેમ પામર જીવવાળાનો જીવ “તેમના હાથમાં નથી રહેવા પામતો. તેઓ ખીચારા પોતાના દોષ “જાણે અને પરતાય તો પણ લગામ હાથમાં રાખી શકતા નથી પણ “તમારો તો જીવ સાધ્ય છે—તમે ધારો તો મ્હોટા જોગીરાજ જેટલા “નિયમ પાળી શકો એમ છે, પણ તમે તો જે કરો છો તે જાણી “જોઈને કરો છો! જાણી જોઈને કરે તેને બેવડું પાપ—તેને પ્રાયશ્ચિત્ત “પણ નહી.” ઠેઠ દૈદ્યમાંથી નિઃશ્વાસ મુકી વળી બોલી: “આપણે “એક ખીજના પુણ્યપાપનાં ભાગિયાં છિયે. હું તો ઘણુંયે જાણું કે “કાંઈ ધર્મ થાય—મનુષ્યદેહ કાંઈ ફરી ફરી આવવાનો છે? પણ “મ્હારું જાણું શા કામનું? હું જાણું ને તમે ન જાણો! એ તો ધુળ “ઉપર લીંપણુ! તમે જેટલાં પાપ કરો ને તેનાં ફળના અધિકારી “થાવ તેમાં યે મ્હારો ભાગ! હું ધર્મ કરું તે ધોવાઈ જાય ને ધરમાં “કોઈ પાપ કરો તે અવશ્ય વળગે! પારકાં પાપનો ભાર મ્હારે

“આવતે અવતાર પણ તાણવો પડશે ! અરે ! મહારે તો મહારી જુ-
 “વાનીમાંથી જ એ ભાર દેખવો પડ્યો છે : હું બોલી નથી—ચાલી
 “નથી—તમને કોઈ દિવસ ઠપકો દીધો નથી—પણ પેલી મહારી
 “શોક્યો દેખી મહારા અંતરમાં કાંઈ ભડકા નહી લાગ્યા હોય ? મહા-
 “રાપર રજ બોટો વહેમ પડ્યો હતો તો આપને આટલું થયું હતું
 “તો તેટલાપરથી વિચાર કરો કે મને કેવા ધીકંધીકતા અંગારા ચંપાયા
 “હશે ? તમને તો ઈશ્વર ક્ષેમ રાખેો પણ હું તો આ અવતારમાંજ
 “મહારા ભાગનાં ફળ ભોગવી ચુકી છું—ભલે ! એટલાથી જ જો
 “પુરું થયું હશે તો તે ભોગવવા બીજા અવતાર નહી લેવો પડે—હાય !
 “હાય ! હું શું કરું ! મહારી આંખ આગળ સઉ તરી આવે છે,
 “મહારા કાળજીમાં ચીરા પડે છે, મહારી આંખે અંધારા આવે છે-
 “શિવ ! શિવ ! શિવ !—ઓ મહારા બુદ્ધિશાળી કંથ !—તમે હજીયે
 “નહી સમજો ? આ ઘેળાં પળિયાં વિચાર નહી કરાવે ? આ મંદવાડ
 “કંઈ નહી સમજાવે ? હજી મહારે કપાળે શાં શાં દુઃખ વખેલાં
 “હશે ! ” થોડી વાર બોલતી અંધ, રહી. વળી કાંઈ સાંભરી આવ્યું
 હોય એમ બોલવા લાગી : “આજ તો તમને પાંચસે રૂપિયાનો પગાર
 “થયો હત—હજી સુધી દુકા પગારમાં પગ ઘસવા પડે છે તે આ
 “એક કટેવને પાપે. હજીયે કાંઈ સમજો. શરીર આજ છે ને કાલ નથી.
 “મહારી તો ચિંતા કરતી નથી—પણ હજી તમારી પાસે કાંઈ સંગ્રહ
 “થયો નથી—છોકરાં શું કરશે ? નહાતો તો મોસાળને પ્રતાપે પણ
 “કમાય તે ખરું, પણ મહોટો તો આ તમારી છાયામાં ઉછર્યો છે
 “તેને તમે ઠેકાણે પાડ્યો છે તે ચાલે છે—પણ એના ઉપર તમારી
 “છાયા બધી રીતની આવી છે. માઆપનાં પુણ્યપાપ છોકરાંને ફળે.
 “તમારી કટેવો એનામાં ઉગી નીકળી છે. તમારી બુદ્ધિ નથી, તમારી
 “શક્તિ નથી—પણ તમારા જેવું કરવા જાય છે, એ છોકરો કોઈ
 “દિવસ ખત્તા ખાઈ બેસશે ને એને કોઈ પણ ઉગારવાનું નથી.
 “તમારી છાયામાં એ ઉછર્યો તેની એ પ્રસાદી. હું તો હોરણી પ્હોરીને
 “જ જાઉં તો ભાગ્યશાળી—પણ આ છોકરો શું ખાશે ? જાતે કમાશે
 “નહી, તમે કાંઈ મુકી જવાના નથી, ને ખુલ્લોખાલ્લો પડ્યું રહ્યું હશે
 “તે નરધાંસારંગીના સાદ ભેગુ તણાઈ જશે કે પારકા ઘરની રાંડોનાં
 “છોકરાં ખાશે. એ બધું તો બળ્યું—જેનું લાગ્યું જે ભોગવશે, પણ
 “તમારે ચે આવતો અવતાર છે તે વખત તમારું શુ થશે ! જરી
 “તો વિચારો ! થયું તે તો થયું—પણ હવે તો કાંઈ સમજો !—મહારે

“શું ! હું તો આજ છુ ને કાલ નથી ! ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આયુષ્ય
“પુરું થશે ત્યાં સુધી ઋણાનુબંધ છે તે જોડાઈ છું—પછી કાંઈ
“જોડાઈ રહેવાનું હાથમાં છે ?”

ખાટલાની પાંગથ પર બેસી ડોસીએ આ સઉ રોતે રોતે કહ્યું
અને કહી રહેવા આવી તેમ તેમ આંસુ દહોતી દહોતી શાંત થઈ ગઈ
અને ડોસાના સાસુ જોઈ રહી. એણે રહેવા માંડ્યું કે તરત તો ડોસાને
ક્રોધ ચ્હડી ગયો અને ક્રોધમાં રાતો રાતો થઈ ગયો. “રાંડ, આ તે
રહેવાનો વખત છે ?” એ વચન તેના ઝોઠસુધી આવી ચુક્યું હતું,
અને ડોસી બંધ રૂઢે કે કહું એ વિચારે અટકાવી રાખ્યું હતું. ડોસીનાં
વાક્ય વધારે ચાલ્યાં; અને ડોસાના અપવિત્ર જીવનનાં દ્રશ્ય તેના કુટુંબને
આખવાં પડેછે અને છોકરાએ પણ બાપના માર્ગપર જવા માંડ્યું છે
એ સર્વ વિગતનો ચીતાર ડોસીએ જેમ જેમ ખડો કર્યો તેમ તેમ
પોતાના દુરાચરે કચેલી ભુલોથી શત્રુના મુખમાં સેનાસહિત આવી પ-
ડેલો સેનાધિપતિ પોતાની ભુલોના ભાનથી પોતાના ઉપર ખીજાય અને
પોતાની બુદ્ધિ ઉપર તિરસ્કાર કરે તેમ માનચતુરને થયું. જેમાં પોતે
વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પરાક્રમ માનેલું તે રીતભાત અને તે કચળીથી
પોતાના કુટુંબમાં ઝેરનાં ઝાડ રોપાઈ ગયાં દેખાતાં માનચતુર સુતો સુતો
ઝોઠ અને હાથના પ્હોંચ્યા કરડવા લાગ્યો—અને ધર્મલક્ષ્મી ઉપરનો
ક્રોધ પશ્ચાત્તાપે ડાખી નાંખ્યો. રોગ અને પશ્ચાત્તાપે કંપાવી દીધેલું
અભિમાન શિથિલ થતાં ધર્મનો ઉપદેશ તેમાં પગપેસારો કરવા પામ્યો;
અને ઘણા દિવસના હવડ પડેલા ગોઝારા ઘરનાં બારણાં ઉઘડે તેમ
માનચતુરનાં મગજનાં બારણાં ઉઘડ્યાં, અને એવા ઘરમાં કોઈ એક
હાથમાં દીવો અને એક હાથમાં ઝાડુ લેઈ પેસે ને જે દીકું તે સાફ
કરવા માંડે તેમ આ મગજમાં ધર્મોપદેશ પેઠો અને ફરી વળવા લાગ્યો.
એના કષાળની અદલઅદલ થતી કરચલિયોમાં, ઉઘાડવાસ થતી આં-
ખોમાં, વારા ફરતી બેસી જતા અને ઘડીમાં શીકા અને ઘડીમાં રાતા
થઈ જતા ગાલમાં, ફરફડતા ઝોઠમાં, અસ્વસ્થ અને પથારીમાં આમ
તેમ અથડાતા ઉછળતા હાથપગમાં, અને આરામ વગર તરફડતા આખા
શરીરમાં, માનચતુરના મનના આ સર્વ ફેરફાર ખહાર દેખાઈ આવવા
લાગ્યા. એક છેડે બાળવા માંડેલો વાળ ખીજાપાસના સાબળ છેડાસુધી
હાલી જાય, અમળાઈ જાય, અને ચરચર થતો જાય તેમ અભારે ધ-
ર્મશ્રિથી ડોસો થવા લાગ્યો. તેમાં પોતાની આખી જીવાનીમાં ધર્મ-
લક્ષ્મીએ કેવી સહનશીલતા અને કેવી ક્ષમા રાખી હતી, અને પોતે

કેવી દુષ્ટતાથી વર્ત્યો હતો, એ દુષ્ટતાનું પોતાને ભાન સરખું ન હતું, અને પોતાનું પરાક્રમ સ્ત્રીનાં મનસ્થાન નિર્દય રીતે ચીરવામાં જ પર્યાપ્ત થતું: આ વિચારનો એના મનમાં આખરે ઉદય થયો. પોતે ક્ષમાને પાત્ર ન છતાં સ્ત્રીએ આટલી આટલી ક્ષમા રાખી તે વાતનું ભાન વીજળી-પેઠે તેના મગજની રાત્રિમાં ઝંપુકી રહ્યું, અને છેક બાળપણમાં રોયો હશે તેને આજ આંખમાં કંધક આંસુ આવ્યાં અને ધીમે રહી પથારી-માંથી આંખો ઉઘી કરી બોલ્યો.

“આ વચન આટલાં મોડાં છેક આજ કહ્યાં. આ ઉપદેશ છેક “મરણપ્રસંગે કર્યો કે મને હવે કંઈ પણ કામમાં નહીં લાગે—આ કામ “તું આ ઘરમાં આવી તેવામાં જ કેમ કર્યું નહીં? મને વેળાસર કેમ “કાંઈ કહ્યું નહીં? આગ લાગતાં સુધી કુવો ન બોલવાનો મેળ “ક્યાંથી રાખ્યો?” અર્ધ મીચેલાં પોપચાંવાળી ઘેનભરેલા જેવી આંખો આ વચનને અંતે ઉઘી રહી ગઈ—જાણે કે મળનાર ઉત્તર સાંભળવાનું કામ કાનનું નહીં પણ આંખોનું જ હોય. મ્હોં ઉઘાડું રહી ગયું—જાણે કે ઉત્તર તેમાં લેવાના હોય. એક હાથ ઉછળી ડોસીના બોળામાં પડ્યો—જાણે કે ક્ષમાનું દાન માગતો હોય. ડોસીએ એ હાથ ઝાલ્યો.

“હું જાણું છું કે મ્હારે તમને આ સમે ન ફૂલેવું હોય. પણ “જો આ રોગમાંથી તમે નહીં જ ઉઠો એમ હત તો ન ફૂલેત. પણ “મ્હારો અંતરાત્મા મને ફૂલે છે કે તમે સવારના પ્હોરમાં આટલામાંથી “ઉભા થશો. મ્હારું કર્મ કુટેલું નથી. હું કપાળે ચાંદ્રો લેઈને જ- “વાની છું. બ્યારે તમને કરાર વળે ત્યારે અત્યારનું કહ્યું તમને કા- “મમાં લાગશે જાણી ફૂલેવાનું તે અત્યારે કહું છું. આજ સુધી તમને “ન કહ્યું તેનું કારણ એ કે મ્હેં કહ્યું હત તે તમારા મનમાં વસત “નહી. પાછળથી ફૂલેવાનું ન રાખ્યું તેનું કારણ પણ એ જ કે તમે “હતા તેવા ને તેવા થાવ એટલે મ્હારું કહ્યું સાંભળવાના નહી. મને ધ- “ડપણ આવ્યું, મ્હારી વાસનાઓ ઉડી ગઈ, અને તમારી વાસનાઓ “ફરી થવાની. અત્યારે તમારી આંખો ઉઘાડી છે એટલે તમને જે બ- “તાવું છું તે દેખો છો, કાન ઉઘાડા છે એટલે કહું છું તે સાંભળો “છો, એ દેખાડવાથી અને સંભળાવવાથી હું તમારા જીવને દુભવું છું- “પણ હું તમને અત્યારે ન કહું ત્યારે ક્યારે કહું? જેમાં મ્હારું, ત- “મારું, અને આખા કુટુંબનું કલ્યાણ છે એવી વાત ફૂલેવાનો મ્હારો “અધિકાર તમે ક્યારે રાખ્યો હતો જે હું કહી શકું? એ અધિકાર “પણ તમે સાબ થશો ત્યાં સુધીનો છે. પછી મ્હારો અધિકાર જવાનો.

“ સોયને ધાથે સુળીમાંથી તમે ઉગરો અને ઉગારો જાણી આટલી
 “ સોયો ધોતી તે તમને વાગી તો હશે—પણ ક્ષમા કરો. મહારો ત-
 “ મારો અને આખા કુટુંબનો ધર્મ સચવાય—સર્વનો ધર્મ અને સર્વનું
 “ કલ્યાણ જેમાં રહેલું છે—એવી વાત તમને કહું અને તે સફળ
 “ થાય એવો પ્રસંગ અત્યારે જ છે. જો અત્યારે ન કહું તો પછી આ
 “ જન્મમાં બીજો વખત નહી આવે—માટે આવો પ્રસંગ જોઈ કહણ
 “ થાઉં છું તે ક્ષમા કરો ! ” આટલું બોલતી બોલતી અત્યંત ક્ષમાવાન
 અને પતિવ્રતસળ વૃદ્ધ સ્ત્રી રોધ પડી, અને માનચતુરના પગનાં તળિયાં
 ઝાલી વળી બોલી.

“ ક્ષમા કરો ! ક્ષમા કરો ! આ પ્રસંગે હું વજ્ર જેવી કહણ અને
 “ તરવાર જેવી ફર થાઉં છું, પણ શું કરું ? તમારામાં ઓછું દૈવત
 “ નથી. તમારા જેવા દૈવતવાળા પતિને હું પરણી છું. મને ઘણા
 “ લોકોનો અનુભવ થયો છે અને ખાતરી કરી છે કે મોટા ન્હાના સક
 “ જીવ પામર છે. કોઈ પોતાના મનને વશ રાખી શકતું નથી. પ્ર-
 “ સંગ નથી પડ્યો ત્યાંસુધી સક ગઈ ગઈ વાતો કરે એવા છે; પણ
 “ પ્રસંગ આવ્યે પુરુષમાત્ર ન્હાતું બાળક રમકડું જોઈ ચળે તેમ ચળે
 “ છે, નિર્દોષ અને પવિત્ર સ્ત્રીઓને ફસાવે છે, અને વિષયવાસનાને વશ
 “ બની ઘેલાતુર બને છે. પુરુષનું મન બાયલું છે તેને ખલ્લળતાં ર-
 “ જમાત્ર વાર લાગતી નથી. પારાનીપેટે તે ગરબડી બન્ય છે. પુરુષને
 “ શરમ નથી, ધર્મ નથી, સગપણ નથી, સંબંધ નથી, પોતાનું ભાન
 “ નથી, પારકાનું ભાન નથી,—સ્ત્રીની સાથે એને માત્ર વિષયવાસનાનું
 “ સગપણ છે—વિષયવાસનાની જગરજ છે. મોટા મોટા શાસ્ત્રીપુરાણી
 “ જોયા, આચારવિચારવાળા અને ધર્મધ્યાનવાળા મહારી આંખ તજે
 “ આવી ગયા, જ્ઞાની અને સંન્યાસી અને ભક્તરાજનાં અંતઃકરણનું
 “ અંતઃકરણપણું ક્યાં સુધી રૂહે છે તે હું સમજી ગઈ છું, અને મોટા
 “ અધિકારિયોનો અધિકાર તેમની કચેરીમાં જ હોય છે—તેમના બોલ-
 “ વામાં જ હોય છે—બાકી વિષયના તો તેઓ દાસ હોય છે. મોટા
 “ તે બોલે. અને આ તમારા ઇંગ્રેજ ભણેલાઓ આવે છે તે લાંચ
 “ ન લેવાની વાતો કરે છે ને ધર્મને નિન્દે છે ને ફૂલે છે કે સસ્ય બોલવું
 “ એ જ ધર્મ છે ને ધર્મ તો અંતર્માં છે ને આપણા સકના ધર્મ અને
 “ આચારવિચાર તો માત્ર બહાર અને બહાર દેખાડવાના ઢોંગ છે. એ
 “ ઇંગ્રેજ ભણેલા કરતાં તો અમે બાઈડીઓ હજાર ગણી સારી. ભીંનાં
 “ અને વગરનચોવેલાં લુગડાં ટપક ટપક થાય અને આંગળીવડે જ-

“ રીક ડબાય એટલે એમાંથી ધરર લેઈને પાણીની ધાર ચાલે તેવા
 “ એ ઠગારા ઈંગ્રેજ ભણેલાઓની વૃત્તિ સ્ત્રિયો આગળ થાયછે તે ત-
 “ મારું અનુભવું નથી—તમે એ લોકને આંગળીનાં ટેરવાં પર નચાવ્યા
 “ છે તે મ્હારું જોયલું છે. સ્ત્રિયો કરતાં પણ નપાટ અને નબળી
 “ આવી પુરુષજાતમાં ખરેખરો બળવાળો અને દૃઢ મનવાળો પુરુષ તે
 “ એક મને મળેલો છે. એનું પુરુષપણું જોઈ મને અભિમાન આવે છે.
 “ એવો પુરુષ મ્હારો પતિ છે તે જોઈ હું કુલી જાઉં છું. જ્યારે બધાં
 “ ગરબે ગાય છે કે “ મ્હારા સ્વામીજી બાવન વીર રે ! ”—ત્યારે હું
 “ અનંદમાં આવી જાઉં છું અને મનમાં સડ ગાનારીઓને કહું છું કે
 “ સડ ખોડું ખોલો છો—એવા સ્વામીજી તો મ્હારે એકલીને જ છે ! ”
 “ સ્ત્રીજાતિ તમારી પાસે જન્મ મારે છે; આખા જગતને મોહની લગાડે
 “ એવાં રૂપ કદ્દૂપાં હોય એમ તેનો તિરસ્કાર કરવાની શક્તિ એ એક
 “ તમારામાં છે. ખટ વિકારનું બળ તમારી પાસે પાણી ભરે છે. મ્હં
 “ જેટલા પુરુષ જોયા તે સડ ખોટાં પુતળાં છે ને તમે જ એક પુ-
 “ રુષ છો એનો મને પૂર્ણ અને પ્રત્યક્ષ જાતઅનુભવ છે !—” પતિની
 સ્તુતિ કરતાં કરતાં ડોશીને ઉલ્લાસ આવી ગયો, એનાં આંસુ સુકાઈ
 ગયાં, અને પતિનો વૈભવ અને પ્રતાપ જગતમાં જણાતો જોઈ જી-
 વાનીમાં પોતે પોતાને મ્હોટી થયેલી માનતી એ વખતના પતિ-અભિ-
 માનનો અનુભવ આજ ડોશીએ ફરી ઘડપણમાં પળવાર કર્યો. સ્ત્રીને
 મ્હોંથે પોતાના ખરા ગુણનાં વખાણુ સાંભળી માંદો માન્યતુર પ્રકુલ
 થયો, ટટાર થયો, બે હાથેલિયો પર ટેકા દેઈ બેઠો થયો, અને બહાલ
 આણી હસતો હસતો ડોશીની આંખો સામું જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો.
 “ હવે, ફેલે, ફેલે, આ બધું તું બોલી તે તો હું સમજ્યો—પણ ત્હારે
 “ જોઈએ છે શું ? ત્હારી ઇચ્છા પુરી કરું ! બોલ ! શી ઇચ્છા છે ? ત્હં
 “ મ્હારી મરજી આજ સુધી સાચવી તો ત્હારી મરજી એક વખત
 “ સાચવવી એ મને નહીં આવડે ? ”

“ તમે ધારો તો તમને આવડે એવું છે તેથી તો હું આ આટલું
 “ કહું છું. મ્હારે તો એટલું જ જોઈએ છે કે જે તમને આવડે છે તે
 “ કરવાનું તમે ધારો ! આખી પુરુષજાત તો તે હજાર વાર ધારે તો
 “ પણ તેને જે આવડે એમ નથી—તેનાથી જે થઈ શકે એમ નથી—
 “ તે કામ તમે ધારો એટલાથી જ સિદ્ધ થશે.” ડોસાને ડોશીએ
 પાણી ચ્હડાવ્યું.

“ ચાલ, ધાર્યું ત્યારે આજથી ! ” આટલું બોલી બેઠેલો ડોસો

પથારીમાં પાછો ચતો ને ચતો પડ્યો, સુતો, અને એની આંખ મીંચાઇ. એની પ્રતિજ્ઞાથી પોતાનું અને એનું જીવન આજ સાર્થક થયું માની, એ પ્રતિજ્ઞા જુડી પડવાની નથી એની ખાતરીથી શાંત થઇ, આજથી એક નવો જ જન્મ ધર્યો હોય અને તેના આનંદને અનુભવવા અંતરૂદ્ધિ થતી હોય તેમ બાહ્યલોચન મીંચી નીચું જોઇ, સ્થાણુખનનન્યાય સમજતી હોય તેમ, ધર્મિક ધર્મલક્ષ્મી બોલી: “ નક્કી ધાર્યું ? ”

“ હા, હા, ધાર્યું જ ! ” આંખો મીંચી નિદ્રાના ઘેનમાં આ શબ્દ બોલતો બોલતો ડોસો નિદ્રાવશ થઇ ગયો, તેનો જમણો હાથ નિદ્રામાં ઉપડ્યો અને લાંબો થઇ ડોશીના હાથમાં વચન આપતો હોય તેમ પડ્યો, ડોશી એથી જગૃત થઇ, પતિનો હાથ ધડીવાર ઝાલી રહી, ઉંઘતા પતિની મીંચાયલી આંખો અને પવનથી ફરકતી રુપેરી મુછો સામું જોઇ રહી, ધીમેથી એ હાથ ખાટલામાં પાછો મુક્યો, બહુ સંભાળથી ઉઠી, પોતાની છાતીપર પોતાનો હાથ મુકી પળવાર વિચારમાં પડી—કંઇક વિચાર કર્યો, અને ઉંઘતા પતિનાં સર્વ શાંત અવયવોમાં નવી વિશુદ્ધિને બળે આરોગ્ય પ્રસરી જતું હોય એવું કાંઇક કલ્પતી કલ્પતી વૃદ્ધ દશાની પવિત્ર નિર્મળ અને તેજસ્વી શ્વેતતાવરે નખથી શિખસુધી અલંકૃત તપસ્વિની સતી શાંત નિદ્રા અને નવીન વિશુદ્ધિને પતિનું શરીર સોંપી, તે સુતો હતો તે ખંડનાં દ્વાર ધીમેથી વાસી, તેમાંથી ચાલી ગઇ અને ગૃહકર્મના આનંદક્રમાં સુસ્થ મનથી પડી.

આમ ડોશીએ ડોસાને સુધાર્યો પણ દીકરો સુધરે એમ ન હતું. માનચતુરની મનને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ ગાનચતુરમાં રજ પણ ન હતી, પિતાની બુદ્ધિનું ઔજસ્ય પુત્રથી સમજાય એવું જ ન હતું. પિતાના ગુણ વિના તેના અવગુણ સોગણા બની પુત્રમાં પ્રકટયા અને નાયગરાનો પાણીનો ધોધ ધરતીપર પડી તેને ફાડી નાંખી સર્વકાળ નિરંકુશ અને વેગવાન બની ધર્યો જાય છે તેમ ગાનચતુરની વિષય-વાસના એના સુવિચારને કચરી નાંખી ન્હાનપણથી તે આજસુધી ધર્યાં કરતી હતી. ધર્મલક્ષ્મી એને પામર જીવમાં લેખતી, એને સુધારવા પ્રયત્ન કરી થાકી હતી, અને આખરે એને એના પ્રારબ્ધને સોંપી નિરાશ બની પ્રયત્નમાત્રનો ત્યાગ કરી બેઠી હતી. માત્ર માનચતુરને ફેલેતી કે તમે એને આવો કર્યો છે તે તમે એને સુધારો. આ કામ સુગમ ન હતું અને તે પાર ઉતારવા માનચતુરે ઘણી ઘણી રીતે બુદ્ધિ અજમાવી, પણ સફળ ન થયો. જો કે પોતે ખરેખરે સાજો તો કદી થઇ શક્યો નહી, તોપણ નોકરી કરવા જવો થયો અને તે પછી બે ચારેક વર્ષ

નોકરી થઇ અને પછી પાછો ઉથલો ખાવો પડ્યો ત્યારે અંતે નોકરી છોડી વિદ્યાચતુરની પાસે આવી રહ્યો હતો. એટલા અરસામાં પોને સ્ત્રીની ઇચ્છાએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડાવે એવા ધણા ધણા પ્રસંગ આવી ગયા હતા; પૂર્વના પ્રસંગમાં પરિચિત થયેલી ધણીક લલનાઓએ તેના પરિચયને તાળે કરવા આશા રાખી ગુરુપ્રયાસ કર્યો હતા, પૂર્વે જેને પોને પુરુષાતન માનતો હતો તે અજ્ઞાતવાના ધણા ધણા પ્રસંગ આવી ગયા હતા, પરંતુ એના એ માનચતુરે હવે જુદા પદાર્થમાં પુરુષાર્થ માન્યો હતો, પોને સ્ત્રીઓથી લોભાય એવા નિર્બળ મનવાળો છે એવું ધર્મલક્ષ્મી ધારે તો તેથી પોતાના પુરુષાતનમાં ખામી ગણાઇ જવાની અને એ ખામી મહારામાં નથી તે દેખાડી આપવાનો એને લોભ થયો હતો, પોતાની પ્રતિજ્ઞા જાળવવાની શક્તિ દેખાડી આપવી એવો એને ઉમંગ થયો હતો, પતિવ્રતાપાસે પત્નીવ્રત થવાની એને ઘડપણમાં હોંસ ઉત્પન્ન થઇ હતી, પોતાના મનને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ અજ્ઞાતવા તોનું દૃઢ્ય તીવ્ર ઇચ્છા ધારણ કરતું હતું, શુદ્ધ વિશુદ્ધિવાળા જીવનના દિવસનો પણ સ્વાદ પુરી રીતે લેઇ લેવો એવો એના મનમાં તરંગ ઉપજ્યો હતો અને બાકીનો જન્મારો એજ તરંગ પ્રમાણે ગાળવા એણે નિશ્ચય કર્યો હતો, અને આ સર્વ કામ પાર ઉતારવાં એ એને મનથી કાંઇ વસાત વગરની ધૂળ જેવી અને જ્યારે ધરાય ત્યારે થઇ શકે એવી વાત હોય તેમ પોતાના દૃઢ્ય ઉપર પણ સહસા બળાટકાર કરવાની શક્તિ એણે સિદ્ધ કરી આપી, પોતાના ઉગ્ર આગ્રહ આગળ કાંઇ અસાધ્ય નથી એવું સ્પષ્ટ દેખાડી આપ્યું, અને ધર્મલક્ષ્મીએ એને કહ્યું હતું કે “તમે ધારો તો તે જ પળે તમે તે કરી શકો એવા છો” એ વાક્યની સત્યતા અનુભવસિદ્ધ કરી આપી પત્નીનું પતિઅભિમાન પ્રબુદ્ધ કર્યું. ધર્મલક્ષ્મી સર્વ ઠેકાણે ફેરવા લાગી કે શ્રીકૃષ્ણ જેવા વિરક્ત હતા અને દુર્વાસામુનિ જેવા અપવાસી હતા તેવા જ મહારા પતિ પત્નીવ્રત છે એની કોઇ ના કહી શકે એમ નથી. અનેક સ્ત્રિયોરૂપી અભેદ સળિયાવાળા પાંજરાને પોતાના ભારે પંઝાના બળથી સપાટાબંધ તોડી નાંખી પાંજરામાંથી મહાર નીકળી સ્વતંત્ર થઇ ઉભેલા મહેલો સિંહના જેવા પોતાના સ્વામીને જોઇ ધર્મલક્ષ્મી આખી જીવાનીના દુઃખનો બદલો વળ્યો ગણવા લાગી, પોતાને માથે સમર્થ સ્વામી છે એવું અભિમાન અનુભવવા લાગી, અને પતિ પાસે માત્ર આટલો જ અભિલાષ દેખાડવા લાગી કે “ગાનચતુર તમારા કરતાં વધારે મહેલો જાળમાં ફાસાયો છે, તેનામાં તમારી શક્તિનો અંશ પણ નથી, એને એમાંથી

“છોડવો, એટલે આપણે જગતમાં ખીજું કંઈ કર્તવ્ય નથી.”

ગાનચતુરને સુધારવા અનુભવી અને કુશળ માનચતુરે ઘણા ઘણા પ્રયાસ કર્યા. પ્રથમ યોજના એવી કરી કે જ્યારે જ્યારે પુત્રને અવકાશ મળે અને તેને પોતાનો કાળ કુમાર્મે ગાળવાનો પ્રસંગ આવશે એવું લાગે ત્યારે ત્યારે તરત પિતા તેને વાસ્તે કંઈ ઉચ્ચ શોધી ફાડાડી કાંઈક કામમાં પરોવતો. ચાળણીમાંથી પાણી નીસરી જાય તેમ આવા અનવકાશમાંથી નીસરી જઈ ગાનચતુર અવકાશ મેળવવા લાગ્યો. પુત્રના મિત્રમંડળમાં ફેર કરી તેને સારા મિત્રોની સંગતિ કરાવી; પુત્રે મિત્રમંડળને પોતાના જેવું કરી દીધું. પિતાએ સારા નરતા સર્વ મિત્રો દૂર કરવા માંજા; પુત્ર તેમની સાથે છાનાં સંકેતસ્થાનમાં મળવા અને પિતાને છેતરવા લાગ્યો. વિષયમાં અસાધ્ય રોગાદિના ભય હોય છે તેનાં દૃષ્ટાંત પુત્ર પ્રત્યક્ષ કરે એવી યુક્તિઓ પિતાએ રચી અને પોતાનું દૃષ્ટાંત પણ તે સમજી જાય એવું કર્યું. આ મહાભય પ્રત્યક્ષ થવા છતાં તે ભય વિષયથી અંતરહીન આંખોમાંનું ભૂત ફાડાડી ન શક્યું. વિષય નહી તમ્બ તો નોકરી જશે, ફાજદારી કામ ચાલશે, પ્રતિષ્ઠા જશે, કમોતે મરવાનું આવશે, આખા કુળને લાંછન લાગશે—ઈત્યાદિ હજાર ભય દેખાયાં પણ વિષયાંધ તે જોઈ શક્યો નહી. માનચતુર એની પાછળ ખતરવટ થઈ લાગ્યો. એની પાસે જનારી સ્ત્રિયો રોગીલી છે એવા અપવાદ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો, એ સ્ત્રિયોના પતિ-યોએ મારા મુક્યા છે એવો શબ્દ એને કાને જાય એવી યુક્તિયો કરવા લાગ્યો, પોતે જ પુત્રની પાછળ લુચ્ચા માણસોને મોકલતો અને અમુક સ્ત્રીના પતિએ તને મારવા અમને મોકલ્યા છે એવું તે માણસો પાસે ફેલેવરાવતો અને તે માણસો હથિયારબંધ રાતની વખતે તેની પાછળ દોડે—તેના સુવાના ઓરડાસુધી જાય—અને આખરે કંઈ અકસ્માતથી ન ફાટ્યા હોય અને પાછા ફર્યા હોય એમ પાછા ફરતા. માનચતુર દીકરાને ધમકાવે અને ગાળો દેઈ ફૂલે કે “ઓ કમજાત, ક્યાં ત્હારું મોત ભમેછે કે હજી સમજતો નથી?” ગાનચતુર આખરે કાયર કાયર બની ગયો, તેની વિષયવાસના રાતદિવસના નિરંતર અને અત્યંત ભયને બળે શાંત થઈ ગઈ દેખાઈ, અને માનચતુર પોતાની ખુદ્ધિને સફળ થઈ માનવા લાગ્યો. નોકરી ગઈ તેની સાથે ગાનચતુરને ખરેખરી સાન આવી. શરીર નિર્મળ અને ક્ષીણ થવાથી વિષયશક્તિ ઓછી થઈ, અને ન્હાનાભાઈને ઘેર રૂઢેવામાં પરવશપણું લાગવા માંડ્યું તેના કંટાળામાં તો ધીમે ધીમે વિષયવાસના પણ દૂર થયા જેવી થઈ.

તે છતાં મનની સ્વાભાવિક નિર્બળતાએ ગોથું ખવરાવ્યું, મરી ગયેલા સંસ્કાર પ્રસંગ આવ્યે પાછા જાગ્યા, અને મરી ગયેલા વડીલ ભાઈની અનાથ સ્ત્રીને ઝોળખવાસરખું ભાન ન રહ્યું. ગુણસુંદરીને ખભે અધીરાઈએ હાથ મુકાવ્યો એ ભુલથી તો હદ વળી ગઈ. ઘરનાં સર્વ માણસો ન જાણવાની વાત જાણી ગયાં અને પિતાના ધૈર્યે મર્યાદા મુકી એટલે સુધી વાત આવી ગઈ. અધુરામાં પુરું સ્ત્રીએ જાનિયાં લેઈ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી એતો મરણપ્રસંગે મ્હેણાં ખમવાનું થયું. જ્ઞાનચતુર એકલો પડ્યો તેની સાથે તેના મનમાં એમ જ થયું કે આના કરતાં મરતું સારું. કમાવાની શક્તિ નહીં, અને સ્ત્રી સુદ્ધાંત ઘરનાં સર્વ માણસ પરાયાં થઈ ગયાં. હવે કોઈ મ્હારું નથી,—હવે કોઈને શું મ્હોં દેખાડું? —હવે કોઈને મ્હારું શું કામ છે? —આવા અનેક વિચારના પશ્ચાત્તાપે જ્ઞાનચતુરનું મગજ ભભાવી દીધું. એકાંત મેડીમાં બેસી રહ્યો, અધુરામાં પુરું દીવો કરવાનું પણ આજ સહુ ભુલી ગયાં, ખાવાનું ન હતું તેથી ખબર લેવા પણ કોઈ આવ્યું નહીં તે જાણી જોઈને ન આવ્યું હોય એમ લાગ્યું, અને દીવા વગરની અંધારી રાતે શન્ય એકાંત મેડીમાં કલાકના કલાક થયાં એકલા બેઠેલા જ્ઞાનચતુરને મનમાં એમ જ થયું કે આ અંધારામાં જનોઈ વડે ફાંસો ખાઈ મરું. ફાંસો ખાવા બે ચાર વાર જનોઈ ગળે વીંટી ખેંચવા માંડ્યું, પણ પુરું ખેંચતાં જીવ ન આવ્યો. જીવ ચાલશે એવું અમરતું મનમાં લાગ્યું ત્યાં જ્ઞાનચતુરની મેડીમાં સામી ભીંત ઉપર દીવાના અજવાળાની ઝોખંડી ચાદરના છેડાં જેવું કાંઈ પથરાયું, અજવાળું વધવા લાગ્યું અને એ માણસના પગનો ધસારો પણ સંભળાયો.

એ આવનાર કોણ હતો અને શા વાસ્તે આવ્યાં હતાં?

જ્ઞાનચતુરને ધમકાવી જ્ઞાનચતુર પાછો ફર્યો અને નિદ્રાવશ થયો અને ત્યારપછી રાત્રે ઘરના સર્વ સ્ત્રીમંડળમાં આનંદ વ્યાપી ગયો અને આ કુટુંબમાં માત્ર જ્ઞાનચતુર શીવાય સર્વ મંડળ ગઈ ગુજરી ભુલી ગયું લાગ્યું તે આપણે જોયું છે. તે દિવસ રાતને પહેલે પહેલે જ્ઞાનચતુર પાસે ધર્મલક્ષ્મી આવી બેઠી અને ડોસોડોસી વાતો કરવા લાગ્યાં, અને ચોકમાં બેઠાં બેઠાં ગુણસુંદરી, ચંડિકા વગેરે સર્વ પોતાની વાતો કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે આ વાતો પણ સાંભળતાં હતાં.

ડોસીએ પિતાતુર મ્હોંયે ડોસાને જ્ઞાનચતુર બાબત શું ધાર્યું અને આજ આ શી નવાજીની થઈ તે પુછ્યું. બધા સમાચાર કહી

ડોસો આખરે જરા મહોટે સ્વરે અકળાઇને બોલ્યો “હવે એ મહારાથી
 “સુધરે એમ નથી ને સુધરે લેણે મહારે એને સુધારવો નથી. હું તો
 “હવે કંટાળી ગયો. એનાં પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જવાનાં છે. હવે
 “તો એને એની ખાચડી સુધારે સારે. ખાચડી બગડે તે ભાયડાને વાંકે,
 “ને ભાયડો બગડે તે ખાચડીને વાંકે. ખીજને કશો વાંક ન હોય
 “તોપણ એક ખીજને સુધારે નહીં એ પણ એક વાંક. હું કાંઈ જ-
 “ન્મારો પહોંચવાનો નથી અને એને આત્મજ્ઞાન થવાનું નથી કે જાતે
 “સુધરે. આપણે શું ? એ નહીં સુધરે તો એની ખાચડીને ભારે પડશે;
 “માટે એને સુધારતાં આવડે તો એની ખાચડી સુધારે, ન આવડે તો
 “ભોગ એ બેના. ભાઈ ભાભી સારાં છે તે નભાવે છે ને નભાવશે
 “પણ એ કાંઈ જન્મારો પહોંચશે ? ત્હં મને સુધાર્યો તો એને એની
 “ખાચડી સુધારે, નીકર પડો બે જણ ખાણમાં ! ” આટલું બોલી ડોસો
 શાંત થઈ ગયો અને એને વધારે ઉશ્કેરાવા ન દેવો ઠીક જાણી ડોસો
 બહાર આવી.

ચંડિકા બહાર વાતો કરતી હતી તેણે આ સહ સાંભળ્યું, અને
 એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એનીં બુદ્ધિમાં જરીક જડતા હતી તે
 છતાં પતિને પરસ્પર નજર કરતો જોઈ એને સ્વાભાવિક ઈર્ષ્યા
 આવતી. આવી ઈર્ષ્યા આણવાના પ્રસંગ ધર્મલક્ષ્મીની પેઠે એને પણ
 નહાનપણમાંથી આવ્યા હતા, પરંતુ સાસુની ક્ષમાનો લેશ પણ એ-
 નામાં ન હતો અને ઈર્ષ્યાભરેલો જન્મારો ગાળવાથી એનો સ્વભાવ
 ચઢીડિયો થઈ ગયો હતો અને ધીમે ધીમે સહ ઉપર ઈર્ષ્યા આણ-
 વાનો અને ક્રોધે ભરાવાનો એનો સ્વભાવ પડી ગયો હતો. જ્યારે
 એના તદ્દયપર ઈર્ષ્યાનો હુમલો થતો તે વખત એ સમજતી કે મહા-
 રામાં આટલી અદેખાઈ આવી છે પણ એ હુમલાના સામા થઈ તેને
 અટકાવવાની એનામાં શક્તિ નહોતી. જેમ સુંદરગૌરીપર ગુણસુંદરીની
 કૃપા જોઈ અદેખાઈ આવતી, તેમ પોતે ધરખારવગરની અને ગુણ-
 સુંદરી ધરખારવાળી અને એનો પતિ આવો સારો અને એને પતિ-
 તરફનું આટલું સુખ અને પોતાને તેમાંનું કાંઈ નથી એ જોઈ ચંડિકા
 અંતર્માંથી દાઝતી, એકાંતમાં છાતી કુટી નાંખતી, ગાનચતુરને ગાળો
 દેતી, છોકરાંને મારતી, ગુણસુંદરીને કામમાં ન લાગતી, એના કામમાં
 કંઈ પણ હરકત પડી જોઈ રાજ થતી, કોઈના ઇષ્ટકા ન ગણકારતી,
 સસરો ગુણસુંદરીનાં વખાણ કરે સારે મહોં મરડતી, ગુણસુંદરી સા-
 સુનું કામ કરે સારે એને માનીતી થનારી ગણી એના આળા પાડતી,

અને માત્ર પોતાના કરતાં વધારે અભાગણી નહુંદોની અદેખાઈ કરતી નહી—કારણ તેમનામાં અદેખાઈ કરવા જેવું કાંઈ નહોતું. અધુરામાં પુરું આ સહ દુર્ભાગ્યનું કારણ પણ પોતે જ છે એવું વચન સસરાના મુખમાંથી નીકળતું સાંભળી એનો મીઝજ એના હાથમાં રહ્યો નહી. આનંદની વાતો કરતાં કરતાં પોતાનો વાંક નીકળતો જોઈ એને એકદમ અત્યંત ક્રોધ રહ્યો. સસરાને સામે ઉત્તર દેવાની યુગ્મશ ન હોવાથી ક્રોધ સફળ કરી ન શકી, અને કંઈ ન ચાલતાં ગુણસુંદરી બેઠી હતી તેની પાસે અર્થિતી રોઈ પડી અને રોતી રોતી બોલી :
 “જેયું, બાબી ? આ પણ મહારો વાંક ! હું તે રાંડ શું કરું ? ખીજની
 “કટેવ તે તે હું શી રીતે સુધારું ? મહેં કંઈ કર્યું હોય તો તો ફેલેતા યે
 “ભલા ! આ તો મહારી દયા આણવી જોઈયે કે ખીચારી શું કરે ?—
 “તે તો રહ્યું, પણ તેને સાટે હું જ નહારી ! ઠીક, બાપા, જે ફેલેતું
 “હોય તે ફેલે. મહારું જ પ્રારબ્ધ કુટેલું ને તમારા ઘરમાં આવી
 “એટલે તમારો વાંક હોય તોયે મહારો જ વાંક ! ખરુંસ્તો ! હું રાંડ શેં
 “મોઈ નહી ?”

ચતુર ગુણસુંદરી જેઠાણીને પોતાની કરી લેવાનો આ પ્રસંગ ચેતી ગઈ. અનુભવી સસરાનું વાક્ય ખરું હતું તે સમજતાં એને ઘર ન લાગી, પણ મનમાં વિચાર કર્યો કે ચંડિકાને મોંઘે એનો વાંક ફેલાડીશું તે એ કોઈ દિવસ નહી સમજે અને સસરાને છોડીને મહારા ઉપર કટકે રહડશે. પણ આજ સુધી જુદી ને જુદી રહેતી જેઠાણી આજ પોતાની મેજે મહારી પાસે રોઈ પડેછે અને પોતાનું હૈયું ઉઘાડી સલાહ પુછે છે ત્યારે એવો પ્રસંગ તે મને ક્યાં મળવાનો હતો ?—આમ ગુણસુંદરી પોતાના મનમાં બોલી, અને જેઠાણીને શાંત કરવા મંડી ગઈ.

“હશે, છાનાં રૂહો, રોશો નહી, શું કરિયે ? વડીલ છે તે ઘડી
 “બોલે. તમારું દુઃખ ખરું છે—બાયડીઓના મનની વાત બાયડીઓથી
 “શી રીતે સમજાય ?” આ શાંત મંગળાચરણથી આરંભાયેલી વાતો કલાકેક પહોચી. ગુણસુંદરીએ ચંડિકાના મનની સહ વાત ધીમે ધીમે ફેલાડવી અને એની વાતો સાંભળી એટલે સંભળાવનારીની સાંભળનારીપર પ્રીતિ થઈ. પ્રસન્ન આવ્યે ન્હાના ઉપાયથી આ મોહાડું કામ થયું. આખરે ગુણસુંદરીએ સહ દુઃખમાંથી છુટવાનો ઉપાય બતાવ્યો અને ઈર્ષ્યાને ઠેકાણે પ્રીતિનો સંગ્રહ કરનારીએ તે સાંભળ્યો. ગુણસુંદરી બોલી;—“જુવો, મોટાભાઈનો સ્વભાવ પડ્યો તેનું ઓસડ કરવાનું
 “તમારા હાથમાં છે તે બતાવું. તમારે બધી બાબતમાં એમની મ-

“રજી ઉપાડી લેવી; એમનો સ્વભાવ તો જાણો છો એટલે વખત આવ્યે
 “ચેતી જતું કે—હું, આ વખત એનું મન આ વાતમાં છે. એમને
 “હાથમાં લેવા અને આંગળીને ટેરવે રમાડવા એ તમને ન આવડે
 “એનું નથી. આપણે એમની મરજી ઉપાડી એટલે એ તમારા
 “દાસ થયા સમજવા!”

ચંડિકા તબડકા કરી ગાળી ઉઠી: “ના, આપણાથી નહીં બને!
 “એને તો એવું જોઈએ કે રાંડો મુડકાઓ શંખણીઓ ઉપર એ નજર
 “કરે ને હું ખોલું નહીં! આપણાથી એ નહીં થાય—ચોખી ના!”
 “તમે ઉકળો છો શું કરવાને? એ રાંડોનો તો પગ જ કાપવો.
 “હું તો એવો રસ્તો બતાવું છું કે એ કોઈના ઉપર નજર જ ન કરે
 “ને એક તમને જ દેખી રહે.”

“એ તો આવતે અવતાર થશે.”

“ના, એ બધાં જે રીતે એનું મન રાખે તે રીતે તમારે રાખવું
 “ને કોઈના ઉપર એને નજર નાંખવા સરખો વારો પણ ન આવે
 “એટલા કબજામાં રાખવા.”

“હું એને કબજામાં રાખવા જાઉં એટલે તો ધડાધડ થઈ સમજવી.”

“ના, એમ શું કરવા થાય? આપણે એવાં શાણી બગલી જેવાં
 “થઈ વાત કરીએ કે આપણે ઉકળીએ ત્યારે એ ઉકળેકની? આપણે
 “ગોળ ખાધા સાથે કામ રાખવું. જે ફૂલે તેની હાથે હા બણિયે ને
 “હળવે હળવે બધું કામ ફાડી લઈએ.”

“એ તો મને કંઈ ન આવડે.”

“અરે, મહારાં ચતુર ભાભીજી, તમને ન આવડે એમ તે હોય?”
 એમ કહી ગુણસુંદરી હસી પડી, ચંડિકા પોતાનું વખાણ સાંભળી ખુશ થઈ
 ગઈ, અને હસાવી પડાવી ગુણસુંદરી એને મેડીઉપર લેઈ ગઈ. દીવો લેઈ
 આ બે જણ ઉપર આવ્યાં અને ગાનચતુર આપઘાત કરતો અટક્યો.
 ત્રણ જણે કલાક બે કલાક એકઠાં બેસી ગપાટા માર્યા, શાણી ગુણસું-
 દરીએ જેઠાણીને મહોટું પદ આપ્યું અને પોતે તેની તાબેદાર હોય તેમ
 વર્તવા લાગી. જેઠની ભુલ પોતાને વસી જ ન હોય—જેમ માને દીક-
 રાની ભુલ ન વસે—તેમ પોતાને થયું હોય એવો દેખાવ ધારણ કર્યો,
 અને આજના એક કલાકમાં ગુણિયલના ગુણે જેઠાણીનું ઝેર ઉતાર્યું
 હોય તેમ દેવ ઉતારી દીધો અને તેની સહી જેવી બની ગઈ, અને
 થોડીવાર ઉપર જે જેઠને આખા ઘરમાં પોતાનું કોઈ માણસ જડતું
 ન હતું તેને મન નહાની ભાભી મા જેવી વતસલ વસી. સઉને આનંદમાં

નાંખી ગુણસુંદરી પ્રકૃત્ત્વ મનથી નીચે ગઇ. મધ્યરાત્રિ થવા આવી હતી, ઘરમાં સઉ સુઇ ગયાં હતાં, પોતાની ગજ્જર આગળ ઉમ્મરનું અશીકું કરી સુંદરગૌરી જમીન ઉપર ઉંઘી ગઇ હતી તેને ઉઠાડી, ઠેકાણે સુવાડી, અને ગુણસુંદરી પોતાના ખાટલામાં જઇ સુતી. સુતી, પણ ઉંઘ ન આવી. કાલ એને સૂતક ઉતારવાનું હતું અને હવેથી ઘરની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, ખેડાળા કુટુંબને શી રીતે આનંદમાં રાખવું, પતિના મનને શી રીતે ખરેખરો આનંદ આપવો, વગેરે વિચારમાં ઉંઘ ન આવી ને વિચાર ઉપર વિચાર આવવા લાગ્યા. આર વાગ્યા, એક વાગ્યો, બેના ઠોકરા થયા, પણ આંખમાં ઉંઘ ન મળે।

“હુ ઈશ્વર! આ મહાસાગરમાં તરવાનો કોઇ માર્ગ સુઝાડ. હું
 “પહેર એમ જાણતી હતી કે ઘરમાં જેમ માણસનો ભરાવો તેમ
 “બધાંને એકઠાં રૂઢેવાનો લ્હાવો. પણ આ તો લ્હાવો નથી—લ્હાળો
 “છે. સઉના જુદાં જુદાં મન—સઉના જુદા જુદા રંગ—સઉને જુદી
 “જુદી મ્હોટી ઝાડ જેવી કટેવો—અને એ કટેવો ન વેઠાય તો આ-
 “પણે સઉને મન ભુંડાં—પછી આપણા મનમાં ગમે તેવી પ્રીતિ હો.
 “સઉનાં મન સાચવવા જતાં આપણું કોઇ નહી—ધોખીનો કુતરો ન
 “ઘરનો ને ન ધાટનો—એવી હું—એ જોઇ લીધું. સંસારસાગર-વસમો
 “ફૂલેવાય છે તે અમરનું નથી ફૂલેવાનું. મને બધી જાતના અનુભવ
 “થઇ ગયા અને હજી કોણ જાણે શું શું બાકી હશે? આ સસરા—
 “આ સાસુ—આ નણંદો—આ જેઠ—ને આ જેઠાણી: સઉમાં અફકેકો
 “ગુણ અને અફકેકો અવગુણ. આ સુંદર નીરાંતે ઉંઘે છે—ઉંઘ, ખેન,
 “ઉંઘ—મ્હારા કરતાં તું સુખી છે—ત્હારે એક ત્હારી જાતની ચિંતા—
 “ખીજ કોઇની નહી. મ્હારે બધાંની ચિંતા. આ છોકરી વળી મ્હોટી
 “થશે ને કોણ જાણે શી શી ચિંતા કરાવશે? પણ એ મ્હારા ચતુર,
 “તમારે તો મ્હારા કરતાં પણ વધારે ચિંતા છે. મ્હારાથી તમારી
 “ચિંતા તો થઇ શકતી નથી—તમારી ચિંતામાં ભાગ લેવાય એ મ્હારાથી
 “અનતું નથી. અરેરે! આજ એમનું મ્હોં કેવું લેવાઇ ગયું? મ્હારા
 “એક શબ્દ ઉપરથી એમનું મ્હોં લેવાઇ ગયું. હસતા હસતા આનં-
 “દમાં ઘડી ગાળવા આવ્યા તે ઉતરી ગયેલે મ્હોંયે પાછા ગયા. કોણ
 “જાણે એમને શા શા વિચાર થઇ આવ્યા હશે? મ્હોં ભુંડીએ પુછાયું
 “સરખું નહી. શું પુછવાનું હતું? ઉઠાડી જ વાત છે સ્તો! આ
 “બધા કુટુંબની એમને ચિંતા છે—બોલતા નથી, પણ આંખો છે તે
 “જોયા વગર રૂઢેતા હશે કે કાન છે તે સાંભળ્યા વગર રૂઢેતા હશે?

“ મહારી પણ એમને ચિંતા ! ને કમાઈ હુંકી ને ખરચ મોહું ! આ
 “ બધી ચિંતા મટે તો પછી એમની ચિંતા ઘટે ! એટલું સરખું મહા-
 “ રાથી નહીં થાય તો પછી હું શા કામની ? ”

“ વડીલનો સ્વભાવ આકળો છે, વિવાહનું વર્ષા કરી મુકે છે—
 “ જાકી આ આખા ઘરમાં મહારી દયા જાણુનાર એમના વગર ખીજું
 “ કોણ છે ? દયા જાણવીને શું કામ છે ? મહારે શાલપામરી ઝોછાં
 “ જ હોડવાં છે; જે કરવું તે પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થમ્ ! મહારા ચતુરનું કુટુંબ તે
 “ મહારું કુટુંબ ! ગમે તેવું પણ એમનાથી પોતાનું કુટુંબ કાંઈ ફહાડી
 “ નંખાવાનું છે ? માટે એમનું તે મહારું ! મહારી ચિંતા તો વડીલ
 “ કરશે—એ પોતે કરશે—પણ એમની ચિંતા હું શી કરવાની હતી ?
 “ અત્યારે કેટલી કેટલી ચિંતા કરી થામ્યા પામ્યા સુતા હશે ? ”

“ ખરે ! આકળો સ્વભાવ માણસને રાક્ષસ જેવું કરી મુકે છે !
 “ ચંડિકા ભાભીએ આકળપણમાં સુંદરભાભીને કચરી નાંખ્યાં ને જેઠને
 “ શાંત કરી દીધા ! અરેરે ! એનો યે શો વાંક ફહાડિયે ? આવા ધ-
 “ ણીથી એને કેટલું દુઃખ ? એની આંખો અને એની છાતી કેમ કહું
 “ કરે ? જેઠને પણ હદ છે. કેવું કામાંધ માણસ ! શી લંપટતા ? શી
 “ નિર્બળતા ? હવે કેટલા પસ્તાતા હશે ? કેટલી શિક્ષા ખમી ? કેટલી
 “ શિક્ષા ખમશે ? કામવિકાર બહુ નહારો પદાર્થ છે એમાં કાંઈ વાંધો
 “ નહીં—એના આગળ માણસનું જોર જખ મારે છે. ઓ મહારા ચતુર !
 “ જ્યાં ત્યાં એક ધડીજ એકલાં હતાં કની ? ખરે ! સુવાવડમાં વિયોગ
 “ પાળવો એ લોકાચાર જોટો તો નહીં. પાણીથી ભરેલું વાદળું એકલું
 “ ગાજીને શાંત નથી થતું તેમ એકાંત મળી એટલે એકલી વાતોથી
 “ જંપ નથી વળતો ! ”

“ સર્વથા વિકારમાત્ર જોટા છે—પછી તે કામ હો કે ક્રોધ હો
 “ કે ખીજો ગમે તે વિકાર હો ! વિકારનું બળ કાવે એટલે માણસ
 “ માણસ મટી પશુ થઈ જાય છે અને પોતાનો કે પારકો સ્વાર્થ કે
 “ પરમાર્થ કાંઈ સુઝતો નથી અને માણસ કેવળ આંધળું ભીંત થઈ
 “ જાય છે. નીકર સુંદર કોણ છે તે જેઠને ન સુઝે ? ખીચારી સુંદ-
 “ રની અવસ્થા મહારા કરતાં સોગણી ભુંડી. એ શું કાંઈ માણસમાં
 “ નથી ? એને શું ન જોઈયે ?—પણ ઈશ્વરે આપેલું લેઈ લીધું ! એના
 “ કરતાં—અને એ નણુંદો કરતાં પણ મહારાપર ઈશ્વરની કૃપા છે—
 “ નીકર, ઓ મહારા ચતુર—તમારા વિના—”

“ તમારા વિના ” એ અપશકુનભરેલો શબ્દ—અપશકુનભરેલો

વિચાર—કેમ સુઝ્યો? હવે શું થવાનું હશે? એ શબ્દ ખરા પડે તો સંસાર કેવો સુનો થઇ જાય—મહારા ચતુર વિના તે કેમ જીવાય? એવા દિવસ શી રીતે ગાળ્યા જાય?” આ અને આવા આવા અનેક પ્રશ્નો મનમાં પુછતી પુછતી, સાહસરાય જીવતો છતાં તેના વગરની દુઃખ્યાનો સ્વભાવ આવો હોય તેમાં શી નવાઇ?—એ વાતનો પોતાની અભિપ્રાયની સ્થિતિથી અનુભવ કર્યા જેવું કરતી, “હું મરી ગઇ હતી “તો મહારા ચતુરની કેવી વહેલો થાત?” એ કલ્પનાનો ચીતાર આંખ આગળ ખડો કરતી, પોતે મરી ગઇ હોય અને વિધાયતુર એકસો જીવતો હોય તો આ ઘર એને કેવું શન્ય લાગે—એવા એવા અનેક વિચાર કરતી કરતી, ગુણસુંદરી આંસુથી છલકાતી મ્હોટતી આંખો મીંચવા લાગી, અને પોતાની છાતીના દુધ સાથે છાતીમાંના શોકમય ચિંતામય વિચાર પણ બાળક કુમદસુંદરીને ધવરાવતી હોય તેમ તેને છાતી સરસી રાખી કલાંડી વાળી પોતે જ ખાટલાની એક ધસ હોય તેમ ધસ ભેગી લપાઇ જઇ નિદ્રાવશ થઇ ગઇ અને નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં થોડી થોડી વારે લવતી હતી અને ઝોડમાં ને ઝોડમાં રેતી હતી.

રાત્રિ વેગભરી ચાલી જવા લાગી. વિધાયતુરના ઘરમાં જુદી જુદી સ્થિતિમાં પડેલાં સહ માણસોને નિદ્રાશી એક અવસ્થાએ ઝડપી સ્ત્રીધાં અને એક પછી બીજી એમ બધી ધડિયો શાંત અને એકાંત અંધકારનાં પગલાં પેડે ભરાવા લાગી. અંતે રાત્રિની ભરજીવાની પુરી થઇ હોય એમ પાછલી રાત જણાઇ, વૃદ્ધાવસ્થાપેડે ઝાકળ આખા જગતને શીતળ કરી રહ્યું અને વહેલી ઉઠનારી ગુણસુંદરીની આંખ પાછી ઉઘડી ગઇ અને તે ઉઠી બેઠી થઇ. કોઇનો શબ્દ સરખો સંભળાતો ન હતો અને આંખ માત્ર એકલા બળતા દીવા સામું જોઇ રહી. રાત્રે કરેલી ચિંતા બીજે રૂપે સ્ફુરવા લાગી. આજ નહાવાનું હતું, હવેથી ઘરની લગામ પાછી પોતાના હાથમાં લેવાની હતી, અને થયેલા અનુભવનું ફળ શી રીતે લેવું તેનો વિચાર ગુહિણી એકલી એકલી ઉત્સાહ ભરી કરવા લાગી. ટુંકામાં બધો વિચાર થઇ ગયો.

“શો વિચાર કરવાનો હતો જે? એ તો છેરતો—બધું માથે ઉપરથી લેવું. ઉપરથી બધો સામન જાતે લેઇ આવવો કે સુંદરને “જવું ન પડે ને જેવું મ્હો જોવું ન પડે. ઘડી ઘડી ઉપરથી આ-“જીવો પડે તે સામન નીચે આણી મુકવો. કોઇની પાસે માગવું ન “પડે એમ પહેલેથીજ સામન લેઇ રસોઇ હાથે કરી નાંખવી, ને પીર-“સનારી તો રાણી ફેલાય માટે તે કામ વખતે બીજા કોઇને આગળ

“ કરવું. સહ જમે એટલા વખતમાં પરચુરણ કામ કરી લેવું. રસોઇ
 “ કરતી વખત મ્હોનું કામ શું ? ધરનાં છોકરાંને અને ચાકરાંને સૂચ-
 “ નાઓ પણ તે વખતમાં આપી દેવી ! આ બાળકની સંભાળ સુંદર
 “ રાખશે ને ખુશી થશે. જમ્યાપછી કલાક સુવું-શરીરની સંભાળ
 “ રાખીશું તો બધાંને કામ લાગીશું, દુઃખખાખ્હેન પેટે ઓછું આણિયે
 “ ને જન્મારાનાં દુખિયારાં થઇએ તેમાં શું વળ્યું ? ઉઘી ઉઠી મુકેલો
 “ અભ્યાસ પાછો તાળે કરવો—કે મહારા ચતુરનું મન તે જોઇ આ-
 “ નંદમાં રૂઢે. તે પુરો કરી ધરનાં છોકરાંને લેઇ અર્ધો કલાક દેવદર્શન
 “ જઇ આવવું કે ખાધેલું પચે ને પગ છુટા રૂઢે. ત્યાંથી આવી વાળની
 “ તયારી વહેલી વહેલી કરી લેવી અને રાત્રે ધરમાં સહની સાથે ઘડી
 “ બેશી—પછી હું ને મહારો ચતુર !” આજસુધી વિચાર ન્હોતો કર્યો
 “ તો કાંઇ સુઝ્યું ન હતું—આજ વિચાર કર્યો તો તરત રસ્તો સુઝ્યો.
 “ વિચાર કરવાનું પણ સાંભરવું જોઇયે છે.

કામ કેમ થોડું કરી નાંખ્યું, કોઇના ઉપર આધાર રાખ્યા વિના
 કેમ કામ નબી શકે, મ્હોટું મન કેમ રાખવું, વગેરે સમજી લેઇ એ
 સમજણના કાર્યગ્રાહી ગુણો ધારણ કરી કામમાં પડેલી ગુણસુંદરીએ
 ઉદ્યોગ અને આગ્રહથી ધરકામનું વહાણ ઝડપબંધ આગળ ધપાવ્યું.
 પોતાની શાંતિ અને ક્ષમાથી સહનાં મહોં શીવી દીધાં. એનું મ્હોટું
 મન દેખી પારકાનાં મનમાંની અદેખાઇ શરમાઇ સંતાઇ ગઇ અને ભુ-
 ખમશાથી મરી ગઇ. એના વહાલ આગળ આખું કુટુંબ એને વશ
 થઇ ગયું. એણે સર્વને સ્વતંત્રતા આપી અને જાતે પરતંત્રપણું સ્વી-
 કાર્યું સારે સહ એના ગુણ આગળ પરતંત્ર થઇ ગયાં અને એ પોતે
 સહની ઉપરી જેવી બની. આ સર્વ દેખી વિદ્યાચતુર સ્વસ્થ થયો,
 અને પોતે એકલો હતો સારે જે સુખ ભોગવતો હતો તે જ સુખ આજ
 દઇ શકનારી પોતાની ગુણિયલ ઉપર વહાલ આવતાં ફૂલેતો હતો કે
 આનું નામ તે પ્રમુતા રમણેષુ યોષિતામ્ !

ધરના કામમાં વખતની વહેંચણી કરી નાંખી બધું કામ જાતે
 ઉપાડી લીધું એટલાથી ગુણસુંદરીના ધર્મકર્મની સમાપ્તિ ન થઇ. એ તો
 કોઇને કંઇ ફૂલેવું ન પડે અને કોઇની આશા રાખવી ન પડે અને ધ-
 રનું ગાડું ચાલ્યાં જાય એટલા જ ફળનું સાધક હતું. પરંતુ પરદુઃખ-
 ભંજન થવું અને સર્વ કુટુંબનાં અંતર્દુઃખ જાણી લેઇ તેનો ઉપાય કરવો
 એ પુરુષકાર્ય પણ ગુણસુંદરીએ માથે લેઇ લીધું. સર્વની દાસી થઇ
 સર્વને દાસ કરી લેવાં, સર્વનાં મન રંજન કરવાં, સર્વનાં તદ્દયને ઉચ્ચમાર્ગે

મહાકાવ્યમાં, એ કામ કરવાનું પણ ગૃહિણીએ ઇચ્છ્યું. પતિનું દ્રવ્ય એણું વરે અને કુટુંબનું હિત થાય એવું મનોમલ ગૃહપંડિતાએ સાધવા માંડ્યું.

દિવસે પોતાના અભ્યાસમાં રામાયણ ભારત અને એવાં પુસ્તકોનો સમાસ કરી રાત્રે કુટુંબસાથે ઘડી વાર્તાવિનોદનો સમય આવે ત્યારે કુટુંબકથા અને લોકનિન્દાના વિષયને ધીમે ધીમે દેશપાર કર્યા અને તેને સ્થળે સર્વજ્ઞ જેવા સર્વ સંસારના પંડિત વાદ્મીકિ અને વ્યાસની રસિક ચતુર કથાના પ્રસંગો ફલાડી ગુણસુંદરીએ સર્વનાં મન હરણ કરી લીધાં અને સર્વને આ લોક અને પરલોકનાં અવલોકન કર્યાં. આમ ગુરુ-જેવી અનેલી ગુણસુંદરી કુટુંબમાં બહુમાન પામી. ધીમે ધીમે એવો પ્રસંગ આવ્યો કે એના મનને ખેદ થાય એવું કરતાં બોલતાં સર્વ કોઈ આવકો ખાવા લાગ્યું, અને બીજાં માણસ આજ્ઞા કરી-ક્રોધ કરી-કપટ કરી-બલાતકાર કરી-શિક્ષા કરી-જે કામ નથી કરાવી શકતાં એ કામ ગુણસુંદરીનો એક કોમળ શબ્દ કરાવી શકતો. એની ઇચ્છાથી ઉલટું કામ કરતાં સહ કોઈ મનમાંથી ખેદ પામતું અને શરમાઈ જતું અને પારકાનો ઠપકો અવશ્ય પામતું.

ગાનચતુર નોકરીવિનાનો હતો અને અપકીર્તિ પામી નોકરી ખોઈ એકો હતો તેનું શું કરવું તે વિધાયતુરને સુઝતું ન હતું અને જ્યાં કંઈ માર્ગ સુઝતો અને પ્રયત્ન કરતો ત્યાં ગાનચતુરને કમં નિષ્ફળતા જ થતી. ઘણી વખત એણે જરાશંકરને કહ્યું અને જરાશંકરને એ ભાણેજ સરખા હોવા છતાં ગાનચતુરના દુર્ગુણોથી કંટાળી આવ્યો હતો, અને વિધાયતુર પોતાના ભાઈની વાત ફલાડે એટલે મામો એમજ કહેતો કે “આપુ, મધરાજ જેવા મહારાજના રાજ્યમાં નોકરોએ તરવારની ધાર ઉપર “ચાલવું પડે છે અને આ તારા ભાઈના ગુણ આપણુ સર્વનો રોટલો “ટાળે એવા છે—માટે વધારે સારું એ છે કે એને ખાવાપીવાનું તારા “પગારમાંથી જ આપવું એટલે આપણા બધાનું ખાવાપીવાનું એ રૂઢે “ને પગાર પણ ચાલતો રૂઢે. હવે થોડાં વરસમાં એ વૃદ્ધમાં અપશે— “તારે આપે “પેન્શન” લેઈ નોકરી છોડી—આણે પેન્શન ખોઈ નો- “કરી છોડી. એકને પાળે છે તો બીજાને પાળ.” મામાનો આવો ઉત્તર વિધાયતુર કોઈને જણાવી શકતો ન હતો અને ખરી વાત ન જાણે એટલે સહને અસંતોષ સ્વાભાવિક રીતે એના પર જ રૂઢેતો. પતિથી ન થયું એ કામ ઉપાડવા પત્નીએ પ્રયત્ન કર્યો.

એક દિવસ આ જ અર્થસાર પોતે મામાને ઘેર ગઈ, અને મા- માને તૈયાર કરી મામાપાસે વાત ફલાડી. જેઠની ભલામણ કરવા

બાબી આવે તે જોઇ મામાને એકવાર તો પુષ્કળ હસવું આવ્યું, અને પછી વિધાયતુરને જે ઉત્તર દેવામાં આવતો હતો તે જ ગુણસુંદરીને આપ્યો. પુરુષ જે કહી શકતો ન હતો તે સ્ત્રીએ કહ્યું: “મામાજી, “એ બધી વાત ખરી. પણ ન્હાનપણનું અજ્ઞાન મ્હોટપણમાં અનુ-
“ભવથી ખસે છે તેમ કુચુદ્ધિને અનુભવ ખસાડે છે. માણસ ખારે
“માસ એક સરખું રૂહેતું નથી. નોકરી મળશે વારસે કંઇ જેઠ
“જેઠાણીને ઘરમાંથી જુદાં પડવા દેનારી હું નથી—પણ બગડેલું મા-
“ણસ ધંધે વળગ્યાથી સુધરે છે તો આ તો સુધરેલાને સુધારવાનું છે.
“મામાજી, આપનાથી કાંઇ ખસાવાનું નથી—ઊરું કઊરું થશે—મ્મલે-
“તરથી કમાવેતર થવાવાનું છે?”

ભાણેજવહુનો આગ્રહ જોઇ જરાશંકરને વધારે હસવું આવ્યું:
“જેઠા, તું જેઠને “સર્ટીફિકેટ” આપે છે તે ત્હારા ઉમંગનું છે પણ હું
“તે સ્વીકારતો નથી. એ સુધર્યો ન હોય તો સુધરે એવું તું માથે
“લે છે?—ચાલ, તું જામીન થાય તો હું વિચારું!”

ગુણસુંદરીએ તરત ઉત્તર દીધો: “થયું? એટલુંજ કે ની? એ
“તો હું માથે લેઉં. લ્યો! પણ બોલ્યા છો તે પળજો.”

મામાથી ગુણસુંદરીને તરછોડાઇ નહી. થોડાક જ દિવસમાં રત્ન-
નગરીમાં જ ગાનચતુરને યોગ્યતા પ્રમાણે નોકરી મળી અને આ
નોકરી કેમ ન્હોતી મળતી અને કેમ મળી તે સહ સમાચાર કેટલેક
દિવસે પ્રસંગ આવ્યે મામીએ ગાનચતુરને ચંડિકાના દેખતાં કહ્યું. એ
જણ મનમાંથી ગુણસુંદરીનાં દાસ થયાં, અને ભૂતકાલમાં ગુણસુંદરીને
જણ્યે અજાણ્યે દુભવવા જેવું કર્યું હશે તે સાંભરતાં ધણી ધણિયાણી
એ જણ પસ્તાતાં. ગુણસુંદરીને ખભે લુલથી હાથ મુકાઇ ગયો હતો
એટલું સ્મરણ થતાં જ ગાનચતુર પૃથ્વીમાં પેસી જેવા જેટલું મનમાંથી
શરમાતો. સુંદરની વાતમાં પોતાનું મન બગડ્યું હતું, તે વાત ગુણ-
સુંદરીને કાને ગઇ જાણી એનો હલકો અભિપ્રાય થયો હશે તે મટા-
ડવો એ ગાનચતુરે શુરુકાર્ય ગણ્યું. કશાથી ન્હોતો સુધર્યો તે માણસ
આખરે ગુણસુંદરી આગળ લજ્જાનો માર્યો સુધર્યો, એના ઉપર અને
એની સ્ત્રીના ઉપર હજી વધારે ઉપકાર ગુણસુંદરીને હાથે થવો
નિર્મલો હતો.

ચંડિકા એક પ્રસંગે એમ કહેતી કે “મ્હારે તે ગુણસુંદરીનું શું
કામ પડવાનું હતું?” કાળ બદલાયો અને એનાં છોકરાં સુદ્ધાંતની
સંભાળ ગુણસુંદરીને કરવા વારો આવ્યો. ચંડિકાનો મ્હોટો દીકરો

હરિપ્રસાદ સ્વભાવે સારો હતો પણ એની વહુ મનોહરી એનાથી મ્હોટી હતી. સસરાની નોકરી ગયા પછી મનોહરી પિયર ગઇ હતી. મનોહરી ઉંચેર ઘાટની, બુદ્ધિશાળી, અને મદોન્મત્ત હતી. પતિ ન્હાનો અને ઓછી બુદ્ધિનો હતો. પતિના ખુદ્દાં પોતાને જીવાની આવી હતી, અને જેમ પોતાને જીવાનીનો મદ આવેલો હતો તેમ જીવાન વર્ગના પુરુષોમાં પણ એના રૂપનું આકર્ષણ વધારે હતું, અને એના પ્રસિદ્ધ કળ્મેડાને લીધે લંપટ માણસો એનો પ્રસંગ શોધવાથી ફાવીશું એવું ધારતા. મનોહરીના નામની લાવણીઓ જોડાઇ હતી, એનું નામ લોકોની ભીંતોએ ચ્હડ્યું હતું, એ ખ્હાર ફરવા જાય ત્યારે પવન એના કાનના પડદાસાથે ખ્હાર થતી ખીભત્સ વાતો અથડાવતો અને આંખો સામી પરપુરુષોની આંખોના ડોળા ફરતા. એ ગરબે ફરે ત્યારે આશપાશ લોકોનું ટોળું ભરાતું, એના ઉપર કાંકરા ઉડતા, અને પ્રસંગે અટક્યાળી આંગળિયોથી એનું વસ્ત્ર સુદ્ધત ખેંચાતું. એ એકલી ખ્હાર નીકળી હોય તો રસ્તે જનાર એના સરસો અડોઅડ થઇ ચાલ્યો જતો, અથવા એની પાછળ પાછળ આવતો, અથવા એના આગળ ચાલે અને પાછે મ્હોંથે એના સામું જીવે. મનોહરી આ સઉ ફજેતીથી કોક વાર અકળાતી, કોક વાર ડરતી, અને કોઇ વાર તો એવાં હજાર વાનાંને ઘોળી પીતી. એના ઉપર અને એના ધણી ઉપર લોકના ખરાખોટા નામવાળા અને નામવગરના જીદી જીદી મતલબના કાગળો આવતા. એ દેવદર્શન જાય તો મ્હોડાની, અને ભીંડમાં હોય તો ગમે તેવી, એની મરકરી કરવા લોક ચુકતા નહી. એ નાંતમાં જમવા જતી ત્યારે મિષે મિષે અથવા ઉધાડે છોગે લોક એની વાત કરતા. કાળક્રમે એ નફ્ટ થઇ અને એને કાંઇ લાગતું બંધ થઇ ગયું. લોકો વાતો કરતા તે ખોટું પણ ન હતું. ગામમાં કોઇ રંગીલો છેલ્લ આવ્યો હોય તો એને મળ્યા વગર એ રૂહેતી નહી. પોતાને માથે ધણી આવો હોય ત્યારે આવું હોય પણ ખરું! —એમ એના મનમાં રૂહેતું. કોઇ વાર એવું પણ ઇચ્છતી કે “ક્યારે ધણી મ્હોટો થાય અને હું આ જંગલમાંથી છુટું?” ધણીને મ્હોંથે ગામની વાતો જતી, તે ચ્હીડાતો, વહુને મારતો, વહુ મારખાઉ થઇ ગઇ, કોઇક વખત તો સામી મારતી પણ ખરી, અને કોઇક વખત માર ખાતી ખાતી હસતી અને ફૂટેતી કે “હા, મારો, મારો, મ્હેં માર ખાવો ધાર્યો છે તે ખાઇશ —બાકી હાથ ઉપાડું તો જાણો.”

ચંડિકા આ વહુથી ગાંડા જેવી થઇ ગઇ હતી. વહુને સુધારવા

દીકરાના કાનમાં ભરાઇ લાખ વાતો કરતી અને લાખ ઉપાય ખરા-
ખોટા બતાવતી. વહુ એમ જાણતી કે સાસુ વરના કાન ભરવે છે,
એટલે વરના કહેવાની કાંઇ અસર થવાની હોય તે પણ ન થતી. કદીક
તો ધણી મારે તે ખોતાના જરને કહી દેતી અને તે લોક નિશાળમાં
અથવા રસ્તામાં હુરિપ્રસાદને મારતા અને એની પાસે કબુલ કરાવતા
કે હવે મારીશ નહી.

આ વહુ પિયર ગઇ હતી ત્યાં સુધી ચંડિકા સુખી હતી. હવે
એ પાંચી વિધાયતુરને ઘેર પણ આવી અને ચંડિકાને ત્રાસ પડ્યો કે
“વળી શી નવાજુતી થશે?” એક દિવસ તો સઉ જમવા બેઠાં હતાં,
માત્ર ગુણસુંદરી જમ્યાવિનાની પરસાળમાં કાંઇ કામ કરતી હતી, અને
મનોહરી પરસાળની મેડિયે જાળક કુમુદસુંદરીને રમાડતી રમા-
ડતી એના ઘરમાં છયોક ઉઘાડે સ્વરે ગાતી ગાતી મ્હોટા મ્હોટા હીંચકા
જાતી હતી:

“જયછે જયછે જયછે રે આ જુવાની ચાલી જય છે!

“પાણીનો રેકો ને આભલાની હારો જેવી—જુવાની ચાલી જયછે. ૧

“ન્હાનો નાવલિયો ને કળેડાની નારની—જુવાની”

“પિયુ પરદેશ એવી રાંડી સમી માંડી તણી—જુવાની” ૨

“સાસુ સંતાપે ને માવડિયો કંથ, એની—જુવાની”

“સધવા રુવે—રુવે વિધવાયે! એમ બેની—જુવાની” ૩

ગીત સાંભળી ચંડિકા જમતી જમતી અકળાઇ—પણ શું કરે?
બોલે તો રોકડો જવાબ આપે એવી વહુ હતી. બીજાં બધાં ગીત
સાંભળી હસવા લાગ્યાં ને એક બીજાના મઢોં સામું જોવા લાગ્યાં. કામ
કરતું મુકી ગુણસુંદરી પરસાળમાં પળવાર ઉભી રહી હડપચીએ હાથ
દેઇ પળવાર વિચારમાં પડી. મનોહરીએ હજી ચહડે એવું ગીત ગાવા
માંડ્યું અને એ ગીતમાં હીંચકાની સાંકળોતું ગાયન ભળ્યું.

“જીરવાય નહી રે જીરવાય નહી! માડી! જુવાની આ જીરવાય નહી!

“સહિયર સમાણી મ્હારી ચમન કરે ને નીકળી પડે મ્હારી આંખોરે! માડી”

“અદેખી નાર મને કરી કળેડે, મ્હારા ન્હાનડિયા કંથને ટાઝાંખો રે! મા” ૧

“વાયદો કયોં ચાર વરસનો હુંકડો, થશે—જવાન એ—હું ધરડી રે મા”

“ઉછળે જુવાની, ના ડાટો દેવાય, વાળું મન હું મરડી મચરડી રે! મા” ૨

ચંડિકાથી સહેવાયું નહી. તે જમતી જમતી ઉઠી પરસાળમાં જઇ
મેડીએ ચહડવા લાગી. ગુણસુંદરી એનો ગયેલો મીઠાજ સમજી અને અટ-

કાનીને પોતે મનોહરીને શીખામણ દેવાનું માથે લેઇ ચંડિકાને પાછી જમવા મોકલી. ઉપર ગીત મેળે બંધ થયું, પણ મનોહરી કુમદસુંદરીને બે હાથે ઉંચી કરી કુદાવતી હતી, વારંવાર ચુંબન કરતી હતી, અને હીંચકા ખેંચી સુધી ખાતી હતી. ગુણસુંદરી ઉપર ચહડી દાદરમાં ઉભી ઉભી પળવાર જોઇ રહી. મનોહરીની પુઠ હતી એટલે એણે એ જાણ્યું નહીં અને તાન લાગ્યું હતું તેમાં મચી રહી. એટલામાં એના હાથમાં ઉંચી થયેલી કુમદસુંદરીએ માને ઝાળખી, હશી, પગ નચાવી, કીલકીલાર મચાવી મુક્યો, ને મા ભણી હાથ લાંબા કર્યા; તે જોઇ મનોહરીએ પાછું જોયું. પોતે ગાયેલું કાકીજીએ સાંભળ્યું હશે એવું ભાન આવ્યાથી ગુણસુંદરીને જોતાં જ મનોહરી શરમાઇ ગઇ, અને તરત ઉભી થઇ કુમદસુંદરીને રમાડતી રમાડતી સામી ગઇ. એ શરમાઇ તે એના ગાલ ઉપર આવેલા રંગથીજ ગુણસુંદરી સમજી ગઇ. એની આંખમાં શરમ છે તે સમજાણ છે અને તે છે ત્યાં સુધી ઉપાય હાથમાંથી ગયો નથી એવું ધારી એ હરખાઇ. પોતે એના કરતાં પાંચ સાત વર્ષેજ મ્હોટી હતી એટલે સહીષણના ભાવથી વાત કરી શકે એમ હતું. સરખી વયનાં માણસથી ઉપદેશ થાય છે એટલો ખીન્નથી થતો નથી. વહુ ગમે તેટલી ખગડી હશે તોપણ બુદ્ધિશાળીને ઉપદેશ સમજતાં વાર નહીં લાગે, અને એના ઉપર પ્રીતિ રાખી કહીશું તો ધીમે ધીમે સારા ગુણનો એને પટ ખેસશે એ વિચાર ગુણસુંદરીને થયો. વળી એણે એવો પણ વિચાર કર્યો કે “આને મ્હોણે એના દોષ “કહી ખતાવશું અને વાંકે ફાડીશું તો એને એકદમ નહીં વસે અને “ખાળક છે એટલે ઉલટો સામો ભાવ બંધાશે; માટે હાલમાં તો એના “સામા ન થવું, એનાં થઇને વાત કરવી, અને એની મેળે જ પોતાની “સ્થિતિનો વિચાર કરી ઉપદેશ લેઇ લે એવું કરવું. આપણે ન ફેલેવું, “પણ એની પાસેથી ફેલેવડાવવું. લોકરઠિએ કળેડું બાંધ્યું, જવાનીએ “પોતાનું કામ કર્યું, ખાળક ધણીએ છાકરવાદી કરી, અને ચંડિકા- “ભાભીએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કામ કર્યું! વહુ આપડી શું કરે? “એને કોઇ સારે માર્ગે ચહડાવનાર ન મળ્યું, ઉછળતી જવાનીના “છાકે બુદ્ધિને જે રસ્તે ચહડાવી તે રસ્તે ચહડી. પણ—આખરે ડાહી “છે—સુધરે એવી છે,” મનોહરીએ પોતાના સામું જોયું એટલામાં એને જોઇ ગુણસુંદરીએ આટલા વિચાર કર્યા અને હીંચકેથી ઉડી એ સામી આવી એટલે પોતે પણ ઉપર ચહડી અને ઉમળકો આણી હસતી હસતી બોલી “વહુ, તમારો રાગ તો સારો છે; શું ગાતાં “તાં એ ?”

મનોહરી ફરી શરમાઇ અને કેડમાંની કુમુદસુંદરી સામું જોઇ ગુણસુંદરીને ફૂલેવા લાગી: “ એ તો કંઈ નહી—અમરતું—રહેજ—જરી” સાસુને રોકડા ઉત્તર આપતાં ડરતી ન હતી તે કાકીજી સાથે બોલી પણ ન શકી, અને મનમાંથી લેવાઇ ગઇ. છુટા રહેલા હાથની હાથેલી વીંઝી આંગળાં ખીડી દેઇ મનમાં જ બોલી: “ બળ્યું, કાકી—” “ જીએ ક્યાંથી સાંભળ્યું આ ? હું શું કહું એમને ? ” ગુણસુંદરીના ગુણ એને જીતી હતી તેનું એને ભાન હતું. મુદ્દિમતી હતી માટે જ તે જીતાઇ હતી. ચંડિકામાં ગુણસુંદરીપણું ન હતું માટેજ મનોહરી એનાથી ન સુધરતાં બગડી હતી. મનોહરી હીંચકેથી ઉડી, બાળકને સ્માડતી રમાડતી—ચુંબન કરતી કરતી— અને છાતી સાથે ડાબતી ડાબતી, ગુણસુંદરીની પાસે આવી, અને પોતે ગાયું હતું તે વાત ઉડાવવા બોલી: “ કાકીજી, આટલી સરખી છોકરી કેવી તમને આળખી ગઇ ? ” “ પણ તમે તો એના સામું ચે જોતાં નથી ! કેવી પાંખડી જેવી છે ? ” “ બહાલ ન આવતું હોય એવાંને પણ બહાલ આણાવે એવી છે । ”

ગુણસુંદરી અને મનોહરી બે જણ હીંચકે જઇ બેઠાં અને ગુણસુંદરીએ મનોહરીને કલાવી કલાવી વાતો ફહાવવા માંડી. વાતો ફહાવતાં ફહાવતાં તેની મનોવૃત્તિ સાથે અથડાય નહી એવો ઉપદેશ થોડો થોડો કર્યો. આખરે એ ઉપદેશ સફળ થતો હોય એમ મનોહરી બોલી ઉઠી: “ ફહો, કાકીજી, મહારો શો વાંક ? હું ચે બાળક છું કની ? ” “ પુછો સાસુજીને—કેટલી વાર એમણે એમના કાન ભરવ્યા છે ? મૂળ ” “ તો “ કર્મે કળેડું—મહારે શ્યામજીડું ” જેવું મહારે કપાળે લખેલું જ “ છે તે થયું, ને તેમાં વળી હવે જરી જરી છોકરવાદી મટવા માંડી “ ત્યારે સાસુજી દીકરાને માવડિયો કરી નાંખે ! ત્યારે મહારે ચે કંઈ હોંસ “ હોય કે ન હોય ? બે પૈસાની કાંશકી મને આણી આપે તો તેટલું “ સાસુજીથી ન ખમાય ને દીકરાને “ બાયલો ! બાયલો ! ” કરી મુકે. “ બપોરે નીસાજેથી આવે ત્યારે ઘડીક પાણી પીવાને મેડિયે આવે તો “ સાસુજીની આંખો ચ્હડી જાય ને બે જણને “ બેશરમાં—લાજ વગ— ” “ રનાં—નફટ—નફટ ” કરી ફજેતી કરે. ત્યારે એમને કાંઈ વિચાર નહી “ થતો હોય ? એમનો દીકરો ને મહારો ઘણી તેની ચે અદેખાઇ ! કોઇ “ ખીજની સાથે વાત કરું તો તો બોલતાં ચે ભલાં. પણ આ તો પો— ” “ તાતું નહાનપણ જ જણે બુલી ગયાં હોય કેની એમ કરે છે. એતો “ આટલાં મહોટાં થયાં—ને હું તો હજી નહાની બાળક છું. આ તમને

“કોઈ ક્ષણે કે ધરનો ધંધો ઉપાડો, વૈતરું કરો, ને કાકાજી બહારનું
 “વૈતરું કરે, પણ એ ધડી એ જણાં એમાં હો ને આંખે આંખ મેળવી
 “સાયતવાર વાતો કરો એવું કોઈથી ખમાય નહીં તો તેની એ આં-
 “ખોમાં એ આંગળિયો ઘોચી ધાલિયે તો કાંઈ પાપ લાગે ખરું ? ક્ષે હવે.”
 જમણા હાથની એ મ્હોટી આંગળિયો લાંબી કરી, જરીક કોપેલી દે-
 ખાઈ, આંખો વિકસાવી, હોઠ મરડી, દાંત પીસી, ડોકું ધુણાવતી ધુણા-
 વતી, ટટાર એસી, મનોહરી ગુણસુંદરીની આંખો સામી આંખો કરી
 તાકીને જોઈ રહી. એ દેખાવ જોઈ ગુણસુંદરી હસી પડી. હલકા લો-
 કમાં ભમવા પામેલી અને છોકરવાદ મનોહરીને એવો વિચાર ન થયો
 કે કાકીને આમ ન ક્ષેવાય. ગુણસુંદરીને હસતી દેખી એ વિચાર થયો
 અને ખસિયાણી પડી ગઈ. જો કાકીજીને ઠેકાણે સાસુજી હત તો ઝ-
 ધડો મચત અને કાકીજી શાંત રહ્યાં અને સહી ગયાં તે વિચારથી
 ઓશિયાળી બની ગઈ અને જરા શીકી પડી. હસતે હસતે ગુણ-
 સુંદરી બોલી.

“ના, વહુ, તમે છો તો ખચકાર. કેમ, બેટા, એમ જાણ્યું કે
 “કાકીજીનું પોતાનું દષ્ટાંત આપિયે તો એમને ક્ષેવાનું જ ક્ષે નહીં ?
 “પણ, જુવો, તમારાં સાસુને તમારા કરતાં એ વર્ષ વધારે થયાં હશે
 “તે વધારે સમજે, પણ એમને કાંઈ એમ જ વશ્યું હશે કે તમને કુળ-
 “લાજ શીખવવી ત્યારે કાંઈ કહ્યું હશે. પણ, ચાલો, હવેથી હું, એવું
 “કરી આપું કે એ તમને કાંઈ ક્ષે નહીં—તો પછી તમે એવું કરશો
 “કે તમને કંઈ ક્ષેવા વારો જ એમને આવે નહીં ?”

“ઠીક, એમનાથી જ કહ્યા વગર ક્ષેવાશેરતો ! વહુને નહીં ક્ષે તો
 “દીકરાને ક્ષેશે. કાકીજી, તમે એમનો સ્વભાવ જાણતાં નથી. આહું તમને
 “વળગતી રહું તો એ એમ જ ક્ષેવાનાં કે જા, કાકીજીને સાસુ ક્ષે—
 “મ્હારું શું કામ છે ? એમની આંખમાં તો શનિશ્ચર બહુ છે તે તમને
 “ખબર નથી. ખબર પડશે ત્યારે જાણશો. મહાદેવના ગુણ તો ભયડો
 “જાણે ને સાસુના ગુણ વહુ જાણે.”

બહુબોલી વહુનું બોલવું સાંભળી, તેનું ખરાપણું મનમાં સમજી,
 ગુણસુંદરી એને માથે હાથ મુકી હસતી હસતી બોલી: “પણ, વારુ,
 “એ કોઈને મ્હોડે ન બોલે તો. ?”

“તો શું ? પણ એને શું ગમતું હશે તે મને શી ખબર પડે ?

“એમને તો હજાર કોણાવેડા કરવા તે મને સુઝેયે નહીં ને પરવડે એ
“નહી. ને હું કાંઈ એમની બંધાયલી કે શું? ના, એ કંઈ ન બને! હું
“તો ઘણું ત્યારે તમારું કહ્યું કરું કે મહારી દાઝ જાણો છો.”

“વારું, પણ મહારું તો કહ્યું કરશો કે નહીં?”

“હા જાવ, એટલું કરીશ. પણ તમે જાણો કે સાસુનું કહ્યું
“કરે તે થવાનું નહીં. નહી—નહી—ને નહીં. એમનું મહોં મને દીઠું ન
“ગમે. મને વીતાડવામાં બાકી રાખી નથી. તમે તો મને કાચે
“સુતરને તાંતણે બાંધો તો બંધાઉ, પણ સાસુ તો દોરડાંના બંધ બાંધે
“તેમાંથી ચસકી જાઉં, ને જોવા જેવું કરું તે વળી જીવું.”

ગુણસુંદરીએ ધીમે ધીમે મનોહરિને હાથમાં લેઈ લીધી. ચંડિકાને
સમજાવી સમજાવી પ્રથમ ઠેકાણે આણી. દીકરા વહુનો સંસાર જોઈને
રાજી થવાની એને ટેવ પાડી. જીવાન છોકરાંની ભુલો ઠપકાથી નથી
સુધરતી તેની ખાતરી કરી આપી. તેમને ઘટતી સ્વતંત્રતા આપવાનો
સ્વભાવ પડાવ્યો. દીકરા પાસે વહુની વાત કરવી તો વખાણુજ કરવાં
એવી રીત રખાવી. વહુને સુધારવી હોય તો મને ફૂલેજે એટલે હું
તમારું ધાર્યું પાર ઉતારી આપીશ એવું કહ્યું. ઘણા પ્રયત્નથી ઘણે
દિવસે ગુણસુંદરી આટલું કરી શકી. મનોહરીને પણ પોતાની પાસેજ
રાખે, પોતે ખહાર જાય ત્યારે એને શૃંગાર સજાવી સાથે રાખે, એના
જીવાન અભિલાષને થોડા થોડા પાર પાડે એટલે બાકીના અભિલાષ
ખહાર ન ફૂલાડવાનું મનોહરી પોતેજ સમજે એમ કર્યું; જીવાનીની
વાતો કરતાં તેને અટકાવે નહીં; પણ તેમ જ “રસનું તે અટકું—રસનાં
કંઈ કુંડાં ન હોય” એ શાસ્ત્રની મર્યાદા બંધાવી; મનોહરી કોઈ પુરુ-
ષની વાતો કરવા જાય તો તે ન સમજે એટલી ચતુરાઈથી તે વાતો
બંધ કરાવી, આડી વાતો ફૂલાડી, એના પતિ હરિપ્રસાદની વાતો ફૂલાડી,
તેની ગુણપ્રશંસાના પ્રસંગ આણી, પતિવ્રતપણાના માર્ગ ઉપર લીધી;
અને અંતે છકેલી મનોહરીનો છાક તો ન ગયો, પણ એ છાક પ્રથમ
ધરનાં માણસને ત્રાસ આપતો તેને ઠેકાણે તેમનો પક્ષ ખેંચનારો થઈ
પડ્યો, અને ખહારનાં કોઈ માણસ વિદાયતુરના ધરનું કાંઈ ખોટું
બોલે તો તેટલીજ વાતમાં તે માણસો સાથે હહડવામાં આવી રહ્યો.
હરિપ્રસાદનું શરીર જીવાની આવતાં ખીલ્યું ત્યાંસુધી મનોહરીની
જીવાની સાપની પેઠે ટુંકાડા મારતી હતી તેને ગુણસુંદરીએ ચતુરાઈથી
વશ રાખી, અને વરકન્યા વયમાં અને શરીરમાં આવી મળ્યાં એટલે
ગઈ ગુજરી વીસારી સુખી થાય એવો માર્ગ સવળો કરી આપ્યો.

ચંડિકા જે એક સમયે ગુણસુંદરીની ઓશિયાળી નથી એવું જોઈું ગુમાન રાખતી હતી તેને આવી રીતે ગુણસુંદરિયે ઓશિયાળી કરી નાંખી. ચંડિકા પોતાનું ગુમાન ભુલી ગઈ. જે ગુમાન જાળવી રાખવાનો એને આટલો મમત હતો તેની જાળવણી હવે માત્ર ભૂતકાળના સ્મરણમાં જ સમાઈ રહી, અને ભુલાયલું ગુમાન હવે માત્ર પશ્ચાત્તાપ સાથે જ સ્મરણમાં ખડું થતું. કોઈ પ્રસંગે તો એવું બનતું કે આવડમાં, ગુણમાં, અને ઉપકારમાં જેઠાણી બનેલી દેરાણી પાસે પોતાનું જેઠાણીપણું ભુલી જઈ દયામણું મ્હોં કરી ચંડિકા બોલી જતી. “હું તે તમારો શો પાડવાળું ? લોહીનો ગળકો ભુલી માત્ર દુધાધારી કોઈ થઈ જાય “એવા તમારા જેઠ થઈ ગયા છે. સાંડસામાં પકડાયેલો સાપ સખનો “રૂહે પણ આ વહુ ડાખી ડાખાય નહીં ને પાતાળમાં રાખી હોય તો “ઉછાળો મારી આકાશમાં ફેંકી આવે તેને પણ તમે મદારીના સાપ “જેવી કરી નાંખી ! હું તે તમારો શો પાડવાળું ? મ્હારો આવો નહારો “અને આકળો સ્વભાવ—લ્યો, કહી દઉં છું—જરી અદેખો પણ “ખરો—એ સ્વભાવને પણ તમે બદલાવી દીધો. તમારા તે શા ગુણ “ગાંધ્યે ? તમારું નામ પાડનારને જ ધન્ય છે ! ” ગુણસુંદરી હસતી હસતી ખીજ વાત ફેલાડતી અને કદી ઉત્તર દેવો પડે તો એટલું જ ફેલેતી કે “હું શું કરનારી હતી ? તમારામાં જ આટલો ગુણ કે તમે “સઉનો અર્થ સવળો લીધો. જે તમે બદલાયાં હો તો એ પણ તમારી જ “આવડ ને તમારી જ ભલાઈ ! ”

ગુણસુંદરીનો સંસારકારભાર હજી પુરો ન થયો. એ નણુંદોની ચિંતા બાકી જ હતી. દુઃખખા માખાપને હૈયાસગડી જેવી હતી. તેનો ધણી સાહસરાય હજી ગામપરગામ આથડતો હતો અને દુઃખખાપર કાગળ સરખો લખતો ન હતો. તેમાં વળી કુમારી પરણવા લાયક થઈ હતી. ધીમે ધીમે ગુણસુંદરી દુઃખખાની સહી જેવી બની ગઈ પણ એનું દુઃખ કાપવું એ પૈસા વિના બની શકે એમ ન હતું અને વિદ્યાચતુરની હુંફી આવક લાંબા કુટુંબખરચમાં વરી જતી તે પોતે જાણતી. તે સર્વનો વિચાર કરી પોતાના હાથમાંનો પોતાના ગળ પ્રમાણે ઉપાય શોધી ફેલાડ્યો. એક દિવસ વિદ્યાચતુરને સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠેલો જોઈ દુઃખખાની વાત ફેલાડી. વિદ્યાચતુર તે સર્વ સાંભળી રહ્યો અને કંઈ પણ આમાં કરવું જોઈએ એવું એને લાગ્યું. શું કરવું તે વાતમાં ગુણસુંદરીની પાસેથી જ સૂચના માગી.

ગુણસુંદરી આડું અવળું જોતી જોતી બોલી: “કુમારીનું લગ્ન

“કર્મા વિના તો ચાલે એમ નથી. કોઈ કહેતું નથી પણ આપણે
 “સમજતાં નથી? આપણે આ કામ માથે નહીં લઇએ તો કોણ લેશે?
 “મને લાગે છે કે દેવું કરવું એ ઠીક નથી. પણ મ્હારું પદ્મું કોઈને
 “ઘેર મુકી રૂપિયા ઉપાડી લાવે તે તમારી પાસે ચારવર્ષે કાંઈ બચે
 “ત્યારે પાછું લાવજો. એ જ્ઞાને સાહસરાયને પણ બોલાવાશે. રૂપિયા
 “આવે તે બધા લગ્નમાં નહીં જાય, પણ થોડા બચશે તેમાંથી સાહસ-
 રાયનું દેવું પતાવે. ”

વિદ્યાચતુર હસીને બોલ્યો: “ઠીક પદ્મું જ્યાં ત્યાં સરતું પડ્યું
 છે! પદ્મું ગયું પછી તમે શું કરશો?”

આ પ્રશ્નથી ભવિષ્યકાળનો તર્ક ખડો થયો અને મનમાંથી કંપતી
 ઉઠે હાથ દબાવે જોતી સ્ત્રી બોલી: “મ્હારું સૌભાગ્ય શાશ્વત હશે
 “તો પછાને શો ખપ છે? મ્હારું સૌભાગ્ય જ વાંકું હશે તો પદ્મું
 “પણ વાંકું નહીં થાય એમ કોણે કહ્યું? મ્હારે દુઃખના જ દિવસ
 “લખ્યા હશે તો માણસની કારીગરી શા કામમાં લાગવાની હતી?
 “પાપ કરતાં પાછું જોયું હશે તો દુઃખમાં યે ઈશ્વર ક્યાં આઘો થ-
 “વાનો હતો? મ્હારી આંખ આગળ સુંદર ભાભીનું દૃષ્ટાંત ક્યાં નથી?
 “માઠે હું કહું છું તે કરો. તમે હશે તો લાખ પલાં છે—તમે નહીં હો
 “એવો વિચાર તે હું શું કરવા કરું? તમારા પહેલી જ હું જઉં એવું
 “શું મ્હારું ભાગ્ય નહીં હોય? કોઈનું કલ્યાણ કરવા પ્રસંગે આપણા
 “ભાવિનો વિચાર કરવો જ ન હોય!—ઉઠો—મ્હારા ચતુર!”

વિદ્યાચતુરને ઉદાર ભોજરાજ સાંભર્યો અને લાખ લાખ રૂપિ-
 યાનું દાન કરનાર રાજાને અટકાવનાર પ્રધાન સાથે રાજાને થયેલા
 પ્રશ્નોત્તર સાંભર્યો:

આપદર્યે શ્રિયં રક્ષેત્ । શ્રીમતાં કુત આપદઃ ॥

કદાપિ કુપ્યતે દૈવમ્ । સંચિતં કિં ન નશ્યતિ ॥ ૧ ॥

વધારે પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન ફેલાડ્યો: “ભાવિને પડતું મુકો, પણ
 “વર્તમાનનો વિચાર કર્યો? પક્ષા શીવાય બીજા દાગીના કરવા મને મળ્યા
 “નથી અને શરીર ઉપરના બધા સોળ શૃંગાર ઉતારી આપશે તો
 “પહેરશે શું?”

ભણેલી અને બીજી રીતે ડાહી સ્ત્રીએ પણ અલંકાર વ્હાલો
 હોય છે અને તે પ્રમાણે ગુણસુંદરીને પણ હશે એવું વિદ્યાચતુરે સ્વ-

ભાવિક રીતે ધાર્યું. તેની ધારણા બર ન આવી.

“ઓ હો હો હો હો! તમે મને હજી સુધી ઓળખી નહી હોય
“એ તો મહેં આજ જ જાણ્યું. મને ઓળખી નહી! એ તો મહારા
ચતુરની ચતુરાઈમાં ખામી આવી હો!”

“શું ઓળખી નહી?”

“તમે શું એવું જાણ્યું કે બીજી સ્ત્રિયોપેટે હું પણ સોનારુપાની
“સગી છું? ના, રજ પણ નહી. અલંકાર પહેરવા તે શું કરવાને?
“લોક આપણને શણગારાયલાં દેખી ખુસ્સ થાય એટલા માટે? ના.
“ત્યારે શું આપણા શૃંગાર આપણે દેખવા હતા? ના. આ હું અલં-
“કાર પહેરુ તે એટલા માટે કે મહારામાં કંઈ રૂપગુણની ખામી છે
“તો તેને સટે આવું પહેર્યાથી મહારો ચતુર કંઈ સંતોષ પામે છે?”

“ત્યારે હવે સંતોષ આપવાની કંઈ ગરજ નથી?”

“ગરજ નથી તો કેમ ફેલવાય? પણ દુઃખઆ બહેનને સારુ આ
“કામ કરવું પડે એ તો મહારો અને તમારો બેનો ધર્મ છે, અને ધર્મ-
“પ્રમાણે વર્તવું એથી તમને જેવો સંતોષ વળશે એવો બીજાથી નહી
“વળે એ તો પરિપૂર્ણ જાણું છું! બોલો! હવે ક્યાં બાંધશો? હવે
“કમુલ કરો કે હું મહાત થયો અને તું જીતી!”

“પતિને જીતવો એ પત્નીનો ધર્મ ખરો?”

“અધામાં નહી, પણ સ્નેહમાં ને રમતગમતમાં ખરો! સાંભરતું
“નથી રતિનું વાક્ય કે

“સ્મરસિ સ્મર મેઘલાગુણે- ।

રત ગોત્રસ્થલિતેષુ બન્ધનમ્ ॥ ?

“અલંકાર વગરની લુખી પુખી રૂપ વગરની પણ હું તમારી રતિ અને
“તમે મહારા કામ! તમને તો જીતવાને બાંધવા જ! સમજ્યા? મહારા
“ચતુર!—તમારું નામ દેતા દેતામાં તમને જીતું છું!”

ગૃહસંસારની વાતો શૃંગાર કથામાં સંક્રાંત થઈ ગઈ; એ સંક્રાંતિ-
પ્રસંગે અનેક વિનોદપ્રસંગો દૃષ્ટિગોચર થયા, અને વિદ્વાન ચતુર અને
રસિક ગુણિયલ સાથે વાર્તાવિહાર કરતું પતિનું અંતઃકરણ પળવાર સર્વ
પ્રસંગનું સાક્ષિ બની જઈ, જુદું પડી, ગુણિયલના મુખ સામું અનિ-
મિષ નેત્રદ્વારા જોતું જોતું, રમરતું કે,

કાર્યેષુ મન્ત્રી કરણેષુ દાસી ।

મોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રમ્મા ॥

મનોનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી ।

ગુણેશ્વ ભાર્યા કુલ મુદ્ધરન્તી ॥ *

“ભાર્યા એટલે ભાર ઉપાડનારી—ભારા કુટુંબને હાથમાં લેનારી—
“છાતી સરસું રાખનારી—તે તું જ—ગુણિયલ—તું જ ! ત્હારાથી આ
“કુટુંબ કુટુંબજેવું સુખી અને સંપીલું છે—ત્હારાવિના તે કાંટાની
“પથારી જેવું હોત ! ”—આ વિચાર પળવાર ઉઠી આવ્યો અને દમ્પતીની
વિનોદવાર્તામાં વિધ્નકર જેવો થયો, અને એવાં એવાંજ વિધ્ન ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભૂત થતી ત્યારે ગુણસુંદરી પોતાને કૃતકૃત્ય થઇ માનતી.
દુઃખઆની આખતમાં કાંઇ રસ્તો ફહાડવો એવું વિધાયતુરના મનમાં પણ થયું. વિનોદ કરવાને તેમ સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવાને તેણે આટલા પ્રશ્નોત્તર કર્યા છતાં શું કરવું તે વીશે તેણે મનમાં નિશ્ચય કરતાં વાર ન લગાડી. સ્ત્રીની સાથે ખુલા મનથી વાત કરવામાં પોતાના મનથી કાંઇ બાધ ન હતો, પરંતુ એની ખુદ્ધિ કેટલે સુધી પહોંચે છે અને હાલ જેટલું બોલે છે તેટલું કરવાનો પ્રસંગ આવતાં એનું ચિત્ત ફહેલું રહેછે તે જાણવામાં પોતે ગમત માનતો. આથી પોતાના મનની વાત ન કરતાં વિધાયતુરે ગુણસુંદરી જેટલું કરે તેટલું કરવા દેવાનો માર્ગ પકડ્યો. માત્ર પ્રસંગે પ્રસંગે તેને ગુંચવારામાં નાંખે એવી હરકતો બતાવવી અને તેમાંથી તે કેવી રીતે છુટે છે એ જોવું, એટલું જાતે કરવાનું ધાર્યું.

ગુણસુંદરીએ કુમારીનું લગ્ન કરવાનું ધાર્યું અને પતિની સંમતિથી ઘરમાં સઉને તે વાત કરી. બધાંએ એને સાબાશી આપી, પણ માન્યતુર અકળાયો. સાહસરાય આથડતો ફરે અને વિધાયતુરને ખીન્ન લકરું ઓછાં હોય તેમ આ લકરું પણ એણે બહારવું એ ડોસાને ગમ્યું નહી. ડોસી મુવાની બહીક નહી, પણ જમનો રસ્તો પડવાની બહીક. હજી તો ચંચળનાં પણ છોકરાં પરણવાનાં બાકી હતાં. ડોસો ગુણસુંદરીને ખીજી પડ્યો. “ગુણસુંદરી, તમને તમારી દયા નથી. હજી તો “બાળક છો અને ઘણો વિસ્તાર તમારો પોતાનો વધશે. વિધાયતુરની “કમાઇ હજી લાખે લેખાં કરિયે એટલી નથી, અને આજથી વ્યવહાર

* ભાર્યા—સ્ત્રી—તે કોણ ? કાંઇ કાર્ય સાધવું હોય ત્યારે જાણે રાજનો મંત્રી ! કાંઇ કામમાં સાધનભૂત થવું હોય ત્યારે દાસી ! ભોજનસમયે માતા શયનપ્રસંગે કેવી ચતુર અને તત્પર ?—જાણે રંભા અપ્સરા જ ! મન જાણી લેઇ તેને અનુકૂળ થઇ જનારી, પૃથ્વી જેવી ક્ષમાવાળી, ગુણવંતે ભાર ઉપાડનારી, અને કુળનો ઉદ્ધાર કરનારી.

“વધારી મુકશો તો આગળ જતાં પહોચાશે નહીં. આજ એકને કરશો.
 “ને કાલ ખીજને નહીં થાય તો એકને કર્યું ધુળ મળશે ને ખીજની
 “વખત ગાળ ખાશે. માટે આ કામ કરવું પડતું મુકો, જે વાતની
 “સાહસરાયને ચિંતા નહીં તેની તમે શી બાબત કરો છો? તમને
 “જસ બહાલો છે તેમ જસ જાનગરો પણ છે. જસ બહાલો કર્યાથી
 “આપણું ધરમાં કાંઈ રંધાય નહીં. જે તમને ઘણું લાગતું હોય તો
 “ફૂલો દુઃખખાને અને સાહસરાયને બોલાવો. પણ ધરનાં છૈયાં ઘંટી
 “આટે ને ઉપાધ્યાયને આટો એ કામ કરશો તો મ્હારે તમારે નહીં
 “બને. દીકરીઓ માવરોને બહાલી હોય તે દીકરાનું ચોરી ચોરી-દી-
 “કરીનું ધર ભરે, તે ભોગવે જમાઇ ને દીકરિયો પાછી આપણે ને
 “આપણે કપાળે મ્હોટી હોય તે આવે. તમારી સાસુને તમે આથી
 “બહાલાં લાગશો, પણ મને બહાલાં થવું હોય તો મ્હારો દીકરો રાત-
 “દિવસ પગ ધસી શેર આટો લાવે છે તેની દયા આણો. નણુંદો આ-
 “પણે બારણે ધાન ખાવાની અધિકારી, પણ ભાણેજી પરણાવવા બે-
 “સિયે તો દેવ રૂઝો સમજવો.”

ડોસો આમ અકળાયો તે વખત દુઃખખા સુદ્ધાંત આખું કુટુંબ
 હતું. ડોસો આટલું બોલ્યો છતાં દુઃખખા બોલી નહીં કે “તમે આ-
 “ટલી ચિંતા શું કરવા કરો છો?” તે સ્વભાવે ગરીબ હોવા છતાં
 અતિ દુઃખને લીધે લોભી અને સ્વાર્થી બની હતી. સાહસરાયને હર-
 કત આવવા છતાં પોતાનું પદલું તેને આપ્યું નહીં અને પિયર આવી
 હતી. ભાઈભોજનને ઘેર રૂઢેવામાં તેના મનથી પાડ વસતો નહતો.
 ભાઈભોજન આટલી કુમારીને પરણાવી આપે તેવાં છે તો પરણાવશે
 એવું ધારી વિવેક સરખો પણ કરતી ન હતી કે “તમે આ ભાર શું
 “કરવા ઉપાડો?” ડોસાના બોલ એ સાંભળી રહી. એમ જ જાણ્યું
 કે વખત છે હું વિવેક કરવા જઈશ ને ગુણસુંદરી ડોસા ભણી ઢળી પ-
 ડશે. દીકરિયાને ખવરાવી દેવાનો આરોપ સાંભળી ધર્મલક્ષ્મીને જરી
 ક્રોધ મ્હડ્યો, પણ ડોસાને મ્હડેલો ક્રોધ દેખી ગમ ખાઇ ગયાં. ખીજને
 બધાં આતુરતાથી જોઇ રહ્યાં કે ગુણસુંદરી શો ઉત્તર વાળે છે. સઉની
 આંખો એના ઉપર વળી.

ગુણસુંદરી વૃદ્ધ શ્વસુરનો ટપકો ગંભીર મુખથી સાંભળી રહી, તે
 બંધ પડ્યા એટલે, મધુર મધુર હસતી હસતી બોલી: “વડીલનું કહ્યું
 “અમે ક્યારે ઉથામિયે છિયે જે? કુમારી ખૂબેન પરણે તેનું ખરચ
 “ક્યાંથી કરવું તેની ચિંતા અમે સ્ત્રિયો શું કરવા કરિયે? તમે છો—

“સાહસરાય છે—બધા છો—જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજો. પણ સા-
 “હસરાયને બોલાવવામાં કાંઈ તમારે વાંધો નથી, તેમ વર શોધી ફ-
 “હાડી નક્કી કરી મુકિયે તેમાં પણ તમારે કાંઈ વાંધો નથી. લગ્ન
 “ઠરશે તે ઉપર ફૂલેશો તે ઘરમાં સમારંભ કરીશું. તમારે પાંચે
 “આંગળિયો સરખી છે—કોના ઘરમાંથી ખરચ કરવું તે ઠરશે તે પ્ર-
 “માણે થશે. આજથી એનો વિચાર શો ? ફૂલો, હવે કાંઈ વાંધો છે ? ”

ડોસો વિચારમાં પડી બોલ્યો : “ ના, એટલું કરવામાં કાંઈ હર-
 “કત નથી. પણ તમારી ચતુરાઈ હું સમજું છું તે સરત રાખજો.
 “મ્હારે પાંચે આંગળિયો સરખી નથી—બધી મ્હોટી ન્હાની છે ને
 “જેનું કામ તે જે કરે. એ બોલથી હું આગળ ઉપર બંધાયલો રહું
 “એમ ન સમજશો.”

“અમારાથી તમે તે કંઈ બંધાવાના છો ? ને તમને બાંધિયે એવું
 “અમારાથી થાય પણ ખરું ? અમારે તો તમારી પરવાનગી જોઈયે
 “તે તમે આપી એટલે થયું ! ” ગુણસુંદરી હસતી હસતી કામે વ-
 “ળગી, સઉ વેરાઈ ગયાં અને ડોસો એકલો બેઠો બેઠો વિચાર કરવા
 “લાગ્યો : “ આ વહુ જેવી કુલીન તેવી જ ચતુર છે. એના આગળ
 “મ્હારું ચાલવાનું નથી. ધાયું છે તે પાર ઉતારશે. મ્હારાથી ના
 “ફૂલેશાય નહીં એટલી વાત અત્યારે મ્હારી પાસે કચુલ કરાવી
 “બાકીની વાત પડતી મુકી—અદ્ધર રાખી. ને વખત આવે એ કોણ
 “જાણે શોયે ઘાટ ઉતારશે.—મ્હેં પણ ઠીક જ કર્યું કે નહીં ?—એ
 “બીમારી આટલું આટલું તણાઈ મરે છે ને આ બધાં ઢોર ભરાયાં
 “છે તેમાંથી કોઈને ભાન નથી કે જરી વિવેક તો કરિયે ?—સાહસ-
 “રાયને—ભાઈને—દેવું છે તે કંઈ ઝટ લેઈ આવે એમ નથી—ને લગ્ન તે
 “ક્યાં થવાનું હતું ? એ જાણે છે કે બાણેજનું ખરચ મામો જ ફૂહાડે
 “તો ! લખ્યું હશે દુઃખ્યાને, અને દુઃખ્યાએ ભાભીને ઉભાં કર્યાં
 “હશે, ને ભાભી જસ કમાવા ઉભાં થયાં છે. પણ એ ભાભી સમ-
 “જતી નથી કે આ તો આવ, કોવાડા, પગ પર—ની વાત છે. સ-
 “મજે નહીં એવું તો કંઈ નથી, પણ ઈશ્વરે એવું મન જ મ્હોડું કર્યું
 “છે. મ્હારો દીકરો રત્નનગરીનો કારભારી હત તો આવું મન દી-
 “પત—પણુ—” ડોસો આવી વિચારપરંપરામાં પડી ગયો અને ધીમે
 “ધીમે મનની પ્રવૃત્તિ શાંત થઈ.

કુમારીના વરની શોધ ચાલી. એક દ્રવ્યવાન ડોસો દુઃખ્યાને
 ગમ્યો—તેના દ્રવ્યથી એવું મન લોભાયું. બીજો વર કળેડું પડે એવો

હતો, પણ મનોહરીના દષ્ટાંતથી કળેડા ઉપર દુઃખખાને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. મનોહરિયે કહ્યું: “જેના ભોગ હશે તે કળેડું જશે.” વૃદ્ધ-વરની વાતમાં ગુણસુંદરી સામી પડી. “બહેન, ડોસો ને ડાબલો જોઈ “રળવાનું નથી. ભાવડાઓનાં શરીર સંસાર ચલાવવા જેવાં ધણાં “વર્ષ સુધી રહેછે—પણ પચાશ વર્ષે તે પણ નકામાં પડેછે. ને આ “કળિયુગમાં સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય. માટે વર પચાશ વર્ષનો થાય ત્યારે “દુનિયામાંથી ગયો સમજવો ને ત્યાર પછી એને પરણેલી હોય તે- “નોયે સંસાર વગર ગયે ગયો સમજવો. વર સાઠ વર્ષનો થાય ત્યાં- “સુધી દીકરીને ઢાંક્યો રંડાપો ને સાઠ વર્ષ પછી ઉઘાડો રંડાપો. માટે “એ વાત તો પડતી જ મુકવી.”

ગુણસુંદરીને લક્ષમાં રતું નહી, પણ સુતો સુતો માનચતુર આ સાંભળતો હતો તે આંખો ચગાવી એકલો એકલો જોઈ રહ્યો અને વિચારમાં પડ્યો કે આવી આવી વાતો આ શી રીતે જાણતી હશે?

મનોહરીથી રહેવાયું નહી તે બટકબોલી હશી પડી અને ગુણ-સુંદરીનો ખભો ડાલી, પોતાનો એક હાથ લાંબો કરી, વચ્ચે પડી, મ્હોટે સાદે બોલી ઉઠી: “ઉભાં રૂઢો, ઉભાં રૂઢો, કાકીજી! તમે આ “વાત ક્યાંથી જાણી?—કાહી કાહી વાતો કરો છો તેની ના નહી—પણ “આજ પકડાયાં—ફૂલો જોઈએ! તમે આ વાત ક્યાંથી જાણી ગયાં?—

“પકડાયાં—પકડાયાં! કાકી! પકડાયાં! પકડાયાં!

“બોલો! બોલો! તે વગર ખીજ વાત નહી કરવા દઉં.”

દુઃખખાએ મનોહરીનો હાથ વછોડ્યો અને ધમકાવી કહ્યું: “ખશ, “આધી! સમજ્યું અણસમજ્યું શું વચ્ચે બોલ બોલ કરેછે જે?”

“શું છે વળી? પુછિયે પણ નહી કે? આ લ્યો! કાકીજી બો- “લતાં નથી ને તમારે શું જે?”

“તે બોલતાં નથી માટે એમણે વાંક કર્યો? કંઈ વિચાર તો “ખરી! ભસવું જ સમજે છે કે કંઈ ખીજ અક્કલ છે?”

વિચારમાં પડી મનોહરી સમજી. ગુણસુંદરી હસી અને બોલી: “વહુ, પરણ્યાં ન હોય પણ જાને તો ગયાં હોય જો! તમારા જેવાં “કાંઈ ફૂલેનાર હોય ને તેને પુછવા જેવું હોય ત્યારે જરી પુછ્યું પણ “હોય એટલે જાણ્યું ચે હોય!”

“આ હવે! પુછ, પુછ, પુછીને સાર ફૂલડયો? તને કહી કહીને “જાલના કુંચા વળી ગયા કે આ કાકીજીને છેડીશ નહી તે છેડીને લેતી “જા હવે!”—દુઃખખા બોલી ઉઠી.

મનોહરી નરમ અને ઠંડી થઇ ગઇ, ને ધીમેથી બોલી: “હા, “આઇ, હા, આજકાલે છિયે તે જરી પુછિયે પણ ખરાં. તમે કહ્યું સારે “સમજ્યાં કે ન પુછાય તે હવે નહીં પુછિયે. કોણ જાણે શું છે કા- “કાજમાં કે જરી બોલિયે એટલે મહાત જ કરી દેછે. હ્યો પણ હવે, “ક્રાઇજ, કાકીજીનું કહેવું બોલું તો નથી. ડોસાના કળેડા કરતાં મહારા “જેવું કળેડું સારું! ડોસાને પરણી રાંડે તેનો તો ઉપાય જ નહીં—ને “આ અમારું દુઃખ તે તો થોડા દિવસનું: વીશ આવીશમે વર્ષે બે જણ “આવી મળિયે લાંસુધી દુઃખ ને પછી સઉ ભુલી જવાય! ને તમારો “કોસો તો પચાશ વર્ષનો થાય લાંસુધી સંસાર ને પછી આયડીને જ- “ન્મારો ભટકવાનું! એના પછસાને તે પછી શું બચકાં ભરવાનાં હતાં? “એના કરતાં તો મહારે બહુ સારું!”

આ ઉઘાડી ન બોલવા જેવી પણ અણસમજમાં બોલાયલી અને અનુભવની વાતથી સઉ સ્ત્રીમંડળ શરમાઇ ગયું, અને હસી પડ્યું, તેમ ખરી વાત સડના મનમાં પણ એથી જ આવી ગઇ. કુમારીના કરતાં દશેક વર્ષે મહોટા અને સાધારણ સ્થિતિના છોકરા સાથે એના વિવાહ કરવામાં આવ્યો.

સાહસરાય આખરે આવ્યો. કુમારીનાં લગ્ન થયાં. લગ્ન પહેલાં ગુણસુંદરીએ પોતાના અલંકાર ફાડી પાતિને આપવા માંડ્યા, પણ તેણે લીધા નહીં અને કહ્યું કે “આજથી કોઇને માલમ પડે કે ત્હારા અ- “લંકાર ઉતારવા પડેછે તો સઉ હા ના કરે ને લગ્ન પ્રસંગે ત્હારે શ- “રીરે કંઇ ન હોય તો આપણે પણ ઠીક ન દેખાય. હાલ તો સામન “ઉધારે આણવો છે. હીસાખ ચુકવવા દ્રવ્ય આપવું પડશે સારે જોઇલેઇશું.”

હીસાખ ચુકવવાનો પ્રસંગ આવ્યો લાંસુધી ખરચ ક્યાંથી થા- યછે તેનો કોઇયે પ્રશ્ન પુછ્યો નહીં. ઘરમાંથી કોઇ એ બાબતની વાત જ ફાડે નહીં. સાહસરાય એમ જ સમજ્યો હતો કે વિદ્યાચતુર સઉ ખરચ આપશે. ગુણસુંદરીએ માનચતુરને કહ્યું હતું કે તમારે ખરચ નહીં કરવું પડે, ને ડોસો હમેશ ઉત્તર દેતો કે “જો જો તો “ખરાં!” પૈસા વીશે બે જણને ઉચાટ હતો, એક ગુણસુંદરીને અને એક ડોસાને. ગુણસુંદરીને એવો ઉચાટ હતો કે રખેને વિદ્યાચતુર મહારું પહલું ભાગતાં આચકો ખાય! ડોસાને એવો ઉચાટ હતો કે રખેને આ ખરચનો ભાર વિદ્યાચતુરને માથે આવી પડે ને સાહસરાય બચી જાય! ગુણસુંદરિયે કમુલ કર્યું હતું કે “ખરચ તમારે માથે નહીં પડે” એ- ટલી ડોસાને શાંતિ હતી, તોપણ તે એમ ધારતો હતો કે ગુણસુંદરી

આખરે છેતરાશે અને લોકલાજને માર્યે અથવા નહુંદનભુદોષની દયાને લીધે એ ખરચ માથે પડ્યા વિના રહેવાનું નથી. “ખરચ તમારે માથે “ નહી પડે ” એનો અર્થ ગુણસુંદરીના મનમાં એવો હતો કે “ તમારે “ માથે નહી પડે—મહારે માથે લેખશ—પદ્ધતું આપીશ; ” અને આ અર્થની બ્રાંતિ પણ ડોસાને હતી.

લગ્નની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી કેટલેક દિવસે લોકો વિધાયતુર પાસે આંકડા લેધ આવવા લાગ્યા, અને ગુણસુંદરી તેમ જ માનચતુર બંને જણે તે વાત સરતજ્ઞહાર થવા ન દીધી. એક જણ આંકડો આપી પાછો ગયો કે તરત ગુણસુંદરી મેડીપર ચઢી અને વિધાયતુરને પુછવા લાગી કે તમે શો ખેત ધાર્યો. વિધાયતુર હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો: “ એ તો તમારે વિચારવાનું છે, મને શું પુછોછો ? ”

ગુણસુંદરી મેડિયે ચઢી લાંથી માનચતુર ચેતી ગયો કે આ માણસ આંકડો આપી ગયો તેની વાતચીત થતી હશે. આથી પોતે પણ ઉઠ્યો, અને કોઇ દિવસ દીકરાવહુની વાત સાંભળવા ઉભો રહેતો ન હતો તે આજ દાદર નીચે જિજ્ઞાસાથી ઉભો રહી, ઉત્કંઠિત* થઇ, કાન માંડી, ઉપર થતી વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

વિધાયતુરનો પ્રશ્ન માનચતુરને બહુ નવાઇ ભરેલો લાગ્યો, સમજાયો નહી. એટલામાં ગુણસુંદરીએ વિધાયતુરને ઉત્તર દીધો. “

“ મહારા બહાલા, આજ તો તમે યરાખર બોલ્યા. કુમારીનું લગ્ન “ થયું એ મ્હોટા ઉત્સાહની વાત. દુઃખ્યા બહેનને નીરાંત થઇ, અને “ મ્હારું વચન પળે એટલે મને પણ નીરાંત થાય. ધન્ય ભાગ્ય મ્હારું “ કે મ્હારા પક્ષનો આ પ્રસંગે ઉપયોગ થશે. ”

માનચતુર નીચે ઉભો હતો તેણે પોતાની છાતીપર હાથ મુક્યો, હડપચી પર મુક્યો, અને અંતે તર્જની બેવડી કરી તેની બેવડમાં પોતાનો નીચલો ઓઠ પકડ્યો: “ શું આ ખરચ ગુણસુંદરીના પક્ષમાંથી “ નીકળે છે ? ”

એટલામાં વિધાયતુરનો ચિંતાતુર જેવો સ્વર સંભળાયો: “ એ “ તો ધન્ય ભાગ્ય ફૂલો કે હીન ભાગ્ય ફૂલો; મ્હારી પાસે અત્યારે રો- “ કડ નથી; તમારી હીમત ઉપર અને તમારા કલ્પા ઉપરથી આ ખ- “ રચ માથે લીધું છે. ”

માનચતુરે ઓઠ કરચો, હાથ વીંઝચો, અને પગ પછાડ્યો: “ ધિ- “ ફ્કાર છે આ દીકરાને કે વહુનું પદ્ધતું લેવા ઉભો થયો છે; અરેરે !

* કંઠ ઉચો કરી, ડોક જીચી કરી, ઉત્કંઠા રાખી.

“ મહારે કમ્મે એક્ટે દીકરો પરાક્રમી ન ઉઠ્યો ! આ દીકરાની બાબતમાં
 “ પણ હું છેતરાયો ! મહારું કુટુંબ એક આ વહુથી ઉગળું છે, બાકી
 “ બીજાં બધાં કુટુંબોળું ! અલ્યા પડ્યું ! ”

ગુણસુંદરીનો સ્વર સંભળાતાં આ કોધમાં વિદ્વ પડ્યું : “ આપ
 “ મને કંઈ તમે કહીને બોલાવો છો અને આમ નરમ થઈને બોલો છો
 “ તે કંઈ નવાઈની વાત લાગે છે. ”

વિધાયતુરે જરીક મહોં મલકાવ્યું : “ ના, એ તો અમસ્તું. પણ
 “ જો હું શું કરું ? લોકની પાસે ઉધારે રકમ માગવા જઈએ અને કોઈ
 “ નહીં ના રહે એટલે આપણી પ્રતિષ્ઠા કોડીની થઈ જાય. આજ સુધી
 “ મહું કોઈની પાસે કાંઈ માગ્યું નથી. ”

“ સારે તેમાં શું થઈ ગયું જો ? આજ તો રાત પડવા આવી
 “ છે, પણ કાલ હું દાગીના આપું તે વેચી આવો એટલે વગરમાયે
 “ અને વગર સપાડે બધી રકમ ઉભી થશે. ”

“ શરીર ઉપરથી દાગીના ઉતરશે તે જગત જાણશે ને આપણી
 “ સાખ કોડીની થઈ જશે. ”

“ સારે કામે અલંકાર ઉતરશે તેનું પુણ્ય તમને છે, અને એ
 “ પુણ્યે આથી સોગણા અલંકાર ખેરાવવાનો કાળ આવશે. બહેનને
 “ સોરુ આપણે અલંકાર ઉતારીશું તો આપણી પ્રતિષ્ઠા કોડીની મટી
 “ કોટિલક્ષ્મી થશે. ”

“ પણ વેચવા જઈશું તો સોના સાઠ ઉપજશે. ”

• “ એટલી ખોટ ઈશ્વર પૂરી રહેશે. ”

“ બવહારની વાતમાં યે ઈશ્વર આપી રહેશે કહી કામ કરવું એ
 “ રહાપણુ નહી. ”

ગુણસુંદરી હસી પડી. “ સારે તો નકામી જ વાતોમાં ઈશ્વર
 “ રને ફાસલાવવાના કે ? ”

વિધાયતુર હાથો. “ ના, પણ મને લાગે છે કે સહ દાગીના
 “ ગીરો મુકિયે. ”

“ એમ કરો સારે. ”

“ પણ આ કામ જ કંઈ કરવા જેવું નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ જગતમાં મૂર્ખ ઠરીશું. ”

“ જગત જાણ મારે છે. આપણે ક્યાં યશનેવાસ્તે કરિયે છિયે ? ”

“ પણ ઘરમાં કોઈને ખબર પડી તો આ કામ કરવા નહી દે. ”

“એ વાતની ચિંતા ન કરવી. સહ થઇ રહ્યા પછી જ જાણશે.”

“પણ તમારા અલંકાર ઉતારવા એ મ્હારો ધર્મ નહી. હું ખીજો
“ગમે તે રસ્તો ફહાડીશ.”

“શું તમે મને તમારાથી જુદી ગણી?” દયામણું મહોં કરી ગુ.
જુસુંદરિયે પુછ્યું.

વિદ્યાચતુર ઉભો થઇ બોલ્યો: “ના, ના, જુદી તો શું? પણ
“જોઇશું.” તે કપડાં પહેરવા લાગ્યો.

ગુજુસુંદરિયે બેઠાં બેઠાં તેનો હાથ ઝાલી ઉભો રાખ્યો અને બોલી
“આરે જુદી નહી તો આ ખીજું શું?”

હાથ છુટો કરી અંગરખું પહેરતો પહેરતો વિદ્યાચતુર બોલ્યો:
“ના, ના, એવા શા કુતર્ક કરે છે? હવણાં તો જરા દરબારમાં જઇ
“આવું છું. સહ થઇ રૂહેશે—વખત આવ્યો.”

ગુજુસુંદરી ઉભી થઇ, પાઘડી લેઇ આવી, અને તે પતિને માથે
મુકતી મુકતી બોલી: “વખત બખત કંઇ આવવાનો નથી. સહ વાત
“કાઢ કરવાની છે. તમારે ચાલવાનું નથી.”

“જોઇશું, જોઇશું”—વિદ્યાચતુર દાદર ઉપર ઉતરવા લાગ્યો.
ગુજુસુંદરી તેના અંગરખાની ચાળ ઝાલી રહી અને ઉતરતો અટકાવ્યો.

“ના, તે “જોઇશું, જોઇશું” નહી. મ્હારા સમ આવ.”

“મુક, મુક, નીચે વડીલ ઉભા છે તે જોશે.”

ગુજુસુંદરિયે અંગરખું મુક્યું અને મુકતાં મુકતાં બોલી: “ઠીક,
“હવણાં તો જાવ છો—પણ આખર મ્હારું જ ધાર્યું કરીશ. હજી
“એક રાતનો આંતરો છે.”

વિદ્યાચતુર દાદરપર ઉતરવા લાગ્યો. જતાં જતાં મનમાં બોલ્યો:
“ઈશ્વરની કૃપા વિના સત્ત્વી ક્યાંથી મળે! સત્ત્વી હોય પણ આવી
“કુટુંબવત્સલ અને સત્કર્મમાં આમ ધાર્યું કરનારી તે તો દુર્લભ જ!
“ગુણિયલ! ત્હારા મનોરથ ઉંચા અને પરાંપકારી છે, એ મનોરથ
“પાર પાડવામાં ત્હારો આગ્રહ અને ત્હારું બળ અમને સહને હરાવે
“છે!”—“તું ધાર્યું કરનારી—તું સહને ત્હારા ગુણથી અને બુદ્ધિથી
“અને કર્મથી સહને જીતનારી!—તે મને મળી—માટે જ મ્હારા ઉ-
“પર ઈશ્વરની કૃપા છે. દ્રવ્ય કરતાં, રાજપદવી કરતાં, ત્હારાંથી ર-
“તના ધણીને અભિમાન કેમ ન મ્હડવું જોઇએ?”

“Sweet stream that winds through yonder glade,

સ્મરણશક્તિને હલમલાવી આ કવિતાનું અનુસંધાન સંભારી ફહાડ્યું.
નદીની ઉપમેય સત્સ્ત્રીનું ઉપમનન સંભારવા માડ્યું.

- “Silent and chaste she steals along,
* * “With gentle yet prevailing force,
“Intent upon her destined course,
“Graceful and useful all she does,
“Blessing and Blest where’er she goes,
“Pure-bosomed as that watery glass,
• “And heaven reflected in her face.”*

“ મહારી ગુણિયલ પણ આવી જ કલ્યાણમૂર્તિ છે । ”
વિધાયતુર ગયો.

ગુણસુંદરી નીચે ઉતરી ને માનચતુરે પુછ્યું.

“ કેમ ગુણસુંદરી ! આ આંકડાવાળાઓ ફેરા ખાય છે તેનું ત-
“ મારી નહુંદ પતાવશે કે નણુદોષ ? ફહેતાં’તાંની કે આપણે માથે
“ નહી પડે ? ”

“ ના જી, નહી પડે આપમે માથે. ”

“ ત્યારે કોને માથે પડશે ? આંકડાવાળા મુકી દેવાના હતા ? ”

• “ આપે પરિણામ થયે જોઈ લેવું. નહુંદ નણુદોષ નહી આપે
“ તોયે તમારા ઘર ઉપર ભાર નહી પડે. ” વધારે પુછાપુછ અટકાવ-
વાના હેતુથી ગુણસુંદરી ચાલી ગઈ અને કામમાં પરોવાઈ.

• ડોસો હડપચી ચંચવાળતો ઉભો રહ્યો.

“ આણે હવે પદલું આપવું નક્કી ધાર્યું. એનું પદલું નીકળે એ-
“ ટલે મહારા ઉપર ભાર ન પડવાનો એવો એના બોલવાનો મર્મ સ-
“ મજવો. એ મહારી પાસે સાચું બોલી—કેમ જીવું ફહેવાય ? સાચું
“ બોલી એણે મને છેતર્યો. એ પદલું આપવા ઉભી થશે એ કલ્પના
“ પણ કેમ થાય ? કલ્પના ન થઈ તે હવે ખરું પડવા વખત આવ્યો.
“ એની કુલીનતાથી હદ વળી ગઈ. નહુંદની દીકરી પરણાવવા ભો-
“ જાઈ આપ પદલું ફહાડે એ અપૂર્વ વાત—જીની આંખે જોવાનો નવો
“ ખેલ ! હું એ થવા દેવાનો નથી. એ આટલી કુલીનતા બતાવે—
“ ઉદારતા બતાવે—ને મહારા ઘરનાં ગધેડાં તે સમજે પણ નહી ! પણ
“ હું એ સમજ્યાં છતાં ન સમજ્યા જેવો રહું તો હું તો ગધેડાનો
“ સરદાર ! ”

“પદ્ધતિ કરવાનો ધારો ધરડાઓ કરી ગયા તે એટલા સારુ કે
 “ધણી ન હોય ત્યારે પક્ષાવાળી પગ ન ધસે. આ રાંડ દીકરી! એનો
 “ધણી જીવતાં બસોરિયો બાધનો માથે પડી છે તો ધણી ન હોય તો”—
 એવું છેક અપશકુનિયાળ ન બોલવું ગણી ડાસો અટક્યો. “એનું પદ્ધતિ
 “એને શા કામમાં લાગવાનું છે? એનું પદ્ધતિ અખમ રૂઢે. ને ગુણસું-
 “દરી કુમારીને પરણાવવા પદ્ધતિ આપે! જો જો! બ્રહ્માને ઘેર અં-
 “ધારું વળી ગયું છે તે! ગુણસુંદરી ભુખે મરે તો સાહસરાય એને
 “ઝેર ખાવા કોડી સરખી આપવાનો હતો? અને દુઃખખાનું પદ્ધતિ
 “અત્યારે ગુમડે ધસી ચોપડવા કામનું નહી! એમ હું નહી થવા દેઉં!”

“આવો ધારો પડવા જ દેવો નહી! હજી તો અંચળને પણ છો-
 “કરાં છે! એમનાં છોકરાંથી મ્હારું ધર શું ઉઘડવાનું હતું? હજી
 “તો ગુણસુંદરી આર વર્ષનાં બેઠાં છે! જો ખીચારીએ પાપ કર્યું તે!”

ડાસો પોતાને ઠેકાણે ગયો. રાત્રે સડ સુઇ ગયાં ત્યારે સાહસ-
 રાયને બોલાવ્યો અને ગુણસુંદરી એને સારુ પદ્ધતિ આપવા ઉભી થઇ
 છે તે સમાચાર કહી ધમકાવ્યો. સાહસરાય શરમાયો, ગળગળો થઇ
 ગયો, અને બોલ્યો: “હું શું કરું? મ્હારી પાસે ઝેર ખાવા જેટલું
 “નથી? મને બહુ લાગે છે. તમે જે રસ્તે જતાવો તે પ્રમાણે કરું.”
 ડાસાએ દુઃખખાનું પદ્ધતિ ગીરો મુકી પૈસા આણવા કહ્યું. સાહસરાય
 નિઃશ્વાસ મુકી રૂઢે: “એટલું મ્હારા હાથમાં હોય ત્યારે જોઈએ શું?
 “મ્હારી આબરુ સાચવવા માગ્યું ત્યારે પણ ન આપ્યું. જો એ પદ્ધતિ
 “મને કામમાં આવ્યું હત તો મ્હારે આ વખત શું કરવા આવતું?
 “એ આને તો શું પણ એક આની પતાવે એવા મ્હારા દહેણદારો
 “છે ને પદ્ધતિ મળે તો હું કોઇની મદદ શીવાય ધંધો ચલાવું. જો
 “તમને આપે તો મ્હારી ખુશી છે.” માનચતુરને સાહસરાયની
 દયા આવી અને “રાંકઅન્યાયી” દીકરી ઉપર તિરસ્કાર ઉપજ્યો.
 દીકરીને બોલાવી, ગુણસુંદરીના પક્ષાની વાત કહી, અને સાહસરાયને
 ધમકાવ્યો તેથી વધારે એને ધમકાવી પાણીછલ્લી કરી નાંખી. “રાંડ,
 “એક વિવેક તો કર!—તે લે એવી નથી—પણ તું વિવેકમાંથી પણ
 “ગઇ!—ક્યાં મુક્યાં છે ત્હારાં ધરેણાં?”

દુઃખખા બોલી નહી.

ડાસો ખાવા ધાતો હોય તેમ બોલ્યો: “બોલવું નથી? કેમ?
 “હો, સાહસરાય, મને ખબર છે તે બધું લેઇ લઇએ છિયે.”

દુઃખખા ભડકી, ઉઠી, અને જે પેટીમાં દાગીના હતા તે ઉપર

નજર ન જાય એમ તેની આડે ઉભી રહી. ડોસો ચેતી ગયો કે આ પેટીમાં દાગીના છે એટલે અચ્ચિત્યો, આંખો ફાડી, કુઘો, અને દુઃખ-આતું ગળું ઝાલી, ઝોઠ પીસી બોલ્યો: “ કેમ, હાથે આપે છે કે અમે “ લઇએ ? ”

બીનેલી દુઃખઆએ પેટી ઉઘાડી સહ દાગીના બાપના હાથમાં મુક્યા. સસરો જમાઇ તે લેઇ સાં આગળથી ચાલ્યા ગયા. દુઃખ-આએ આખી રાત રોવામાં ઉજ્જગરો કરી ફાડી. પ્રાતઃકાળે ડોસો અને સાહસરાય છાનામાના ગામમાં જઇ દાગીના ગીરો મુકી આવી દ્રવ્ય લેઇ આવ્યા.

આણીપાસ તે જ વખતે ગુણસુંદરીએ પણ પોતાના શરીરપરથી અલંકાર ફાડી વિદાયતુરને આપ્યા અને વિદાયતુરે તે લેઇ પોતાની પેટીમાં મુક્યા. અલંકાર વિના અડવી થયેલી પત્નીના સામું જોઇ રહ્યો.

“ ગુણિયલ ! આ અલંકાર ઉતારી તારા મનમાં કાંઇ દુઃખ નથી થતું ? તારા મ્હોંપર શોકની છાયા દેખાય છે, તારા ગાલ ઉપર દુઃખના શેરડા પડ્યા છે; હશે, હવે તારો મમત રહ્યો, જાણ્યે અ-જાણ્યે અલંકાર આપવાનું બોલાઇ ગયું તે ત્હેં પાળ્યું. તમારો મારી તું ગાલ રાતો રાખે છે. હશે, એટલાથી જ હું પ્રસન્ન છું. તું મ્હોંચે “ ફે નહી પણ મનમાંથીએ તને દુઃખ થાય એટલું હું ધચ્છતો નથી. “ ચાલ, હું આટલાથી પ્રસન્ન છું—લે, આ અલંકાર પાછા પ્હેર ! એના “ વિના તું શોભતી નથી. ”

ગુણસુંદરી સ્મિતહાસ્ય કરવા મંડી ગઇ.

“ જો તમે ફેલા છો એવીજ મ્હારા મનની સ્થિતિ હતો આ “ વચન દાઝ્યા ઉપર ફામ જેવાં થાત એમાં ના નહી. પણ મ્હે “ જે ક્યું છે તે તો તમને પણ પ્રસન્ન કરવા નથી ક્યું. મમત તો “ મ્હારે એટલો ખરો કે મ્હારું ધાર્યું કરવું, તે થયું. કુમારી પરણી “ અને તમને અલંકાર આપ્યા. એટલું મ્હે ધાર્યું હતું તે થયું. આ “ કામ કંઇ તમારી ખુશામત કરવા નહોતું ક્યું. અલંકાર વિના હું શો-ભતી નહી હઉં એ વાત તો ખરી હશે—૩૫ ગુણ વગરની સ્ત્રીને “ ૩૫ની ખોટ પુરી પાડવાને જ અલંકાર છે. પણ મ્હારા અતુર ! “ અતુર થઇ કેમ બુલો છો ? આપણે તો છોકરવાદીમાં પરણ્યાં હતાં. “ તમે મ્હારા ૩૫ ગુણને કે અલંકારને પરણ્યા નહોતા. એક મ્હારી “ જાતને પરણ્યા હતા. કદ્રૂપી કે ગુણહીન જેવી તેવી તે હું જ-હવે તો

“જેવી તેવી હું, પ્રભુ, દાસી તમારી !

“કરુણાસિન્ધુ ! હ્યો જ નીભાવી !”

આ નાટક કરતી કરતી ગુણસુંદરી અતિશય સુંદર દેખાઇ. હાથે સૌભાગ્યકંકણ એ જ અલંકારમાં હતું; શરીરે સ્વચ્છ અને સુંદર એક વસ્ત્ર; પ્રાતઃકાળમાં કપાળે ચંદ્રલેખા જેવી આડ કરેલી તે જ; કેશ કંધક ચળકતા અને કંધક છુટા દેખાતા હતા: બાકી નખથી શિખ સુધી ગોરું લલિત અંગ—એકલે મહોંચે નહીં પણ નખથી શિખ સુધી—સ્મિત કરવા લાગ્યું, મધુર મધુર હસતું લાગ્યું. ચળકતા ભવ્ય કપાળમંત્ર, સિન્ધુ આંખોમાં અને ચંચળ કીડિયોમાં, ખંજનવાળા ગાલમાં, મલકતા ઓઠમાં, જેમાંથી તેજના અંકુર ફુટતા હતા એવી દંતકલિકાઓમાં, અલંકારશૂન્ય લાંબી દેખાતી કમ્બુકંઠીની કોઠમાં, કાંચળી વિનાના લાંબા કમળનાળ જેવા હસ્તના અવર્ણ્ય વિલાસમાં, સૂક્ષ્મ વસ્ત્રમાં દંકાઇ પાંખ ફૂડાવતા ચઢવાકની જોડ જેવા વિલાસી વિલાસસંસ્થાથી ભરેલા સૂચક પયોધરયુગલમાં, કૃશોદરમાં, વસ્ત્રપટમાંથી દીસી આવતા બન્ધુર ચરણાકારમાં, અને અન્તે પગની કોમળ પ્હાનીમાં પણ, સર્વત્ર પ્રસન્નતા પ્રસન્ન થઇ સ્ફુરતી હતી; અને તેનો ઉપભોગ કરનાર ચતુર વિદ્યાચતુર, જડપદાર્થના અલંકાર છોડી, ચેતન શરીર અને ગુણની મધુરતાનો રસ નિરંકુશ પ્રીતિથી પીવા લાગ્યો. એ ગુણસુંદરી સામું જોઇ રહ્યો, ઉભો થયો, અને ખભે હાથ મુકી, એના સામું જોતો જોતો મનમાં ગાવા લાગ્યો:

સિતાંશુકા મંગલમાત્રભૂષણ ।

મમ પ્રસન્ના વપુષૈવ લક્ષ્યસે ॥

અત્યંત બળથી તદ્દયદાન દેઇ ગુણસુંદરીને પોતાના કબાટ પાસે લેઇ ગયો. કબાટ ઉઘાડી, અંદર રુપિયાની ભરેલી કોથળી દેખાડી, વિદ્યાચતુર હસતો હસતો બોલ્યો: “ગુણિયલ, ત્હારા ગુણની સીમા જોવાને અને અલંકાર વિના પણ એકલા રૂપગુણથી જ તું મને સુંદર લાગે છે કે નહીં તે જોઇ લેવાનું મન થવાથી આટલું કર્યું—બાકી “બહેનના ખરચ સારું રુપિયા તો ઈશ્વરે મને આપેલા જ છે. ત્હારા “અલંકાર તો પ્હોર જ !”

શરમાતી શરમાતી પણ ભુજમંડળમાં લીન થતી આર્યાએ ઉત્તર ન આપ્યો.

* એક ભજન ઉપરથી.

આખરે અલંકાર પહેર્યા વિના જ નીચે ચાલી ગઇ. તે પછી થોડીક વારે માનચતુરે વિધાયતુરને ખોલાવ્યો અને લગ્નમાં શું શું ખર્ચ થયું છે, કોને કોને કેટલા રૂપિયા આપવાના છે વગેરે તપાસ કરી, અને બધી હકીકત જાણી લીધી. જમી કરી વિધાયતુર ખહાર ગયો એટલે સાહસરાયને સાથે લેઇ, સડને ઘેર જઇ વિધાયતુરને નામે ડોસો નાણાં ભરી આવ્યો અને ખાતાં પુરાં કરાવી આપ્યાં. જ્યારે કેટલાક દિવસ વીતવા છતાં લોકો ઉધરાણી ન આવ્યા ત્યારે છેવટે તપાસ કરતાં વિધાયતુરને માલમ પડ્યું કે સાહસરાય અને માનચતુરે સડના આંકડા ચુકવી દીધા છે. પોતાનું ધાર્યું સિદ્ધ થયાથી માનચતુરનો આત્મોદ્રેક તમ થયો. એ સર્વ એના સ્વભાવપ્રમાણે થયું.

ગુણસુંદરીના કુટુંબમાં સર્વ વાતે હવે સિદ્ધિ થઇ અને એ કુટુંબનો સંસાર ચીલે પડ્યો. માત્ર કોઇ કોઇ પ્રસંગે કંઇ નવાજીની થતી હતી. જેમકે ગુણસુંદરીને સારું કંઇ આજ્યું હોય તો કુટુંબનાં બીજાં માણસોમાં તણાઇ જતું. એનાં મ્હોટાં મનને તેથી વિનોદ જ મળતો. પરંતુ આવી આવી સર્વ બાબતોથી માત્ર એકલો માનચતુર નાખુશ રહેતો રહ્યો. એ હમેશ કહેવત કહેતો કે “ડાહી વહુ રાં-” “ઘણાં રાંધે અને ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે.” એને હવે સ્પષ્ટ લાગ્યું કે ગુણસુંદરીને આ જન્મજન્મથી છુટી કર્યા વિના સંસારનું ખરું સુખ એ ભોગવી શકવાની નથી. આટલી ન્હાની વયમાં વૃદ્ધ ડોસી-પેઠે તેને સદા જન્મજન્મમાં જ રાખવી એ કામ ડોસાને કૃતમ્મ લાગ્યું. “મ્હે જીવાનીનું સુખ જોયું છે, સડને સુખ ભોગવવા મન તો થાય “ પણ એ મ્હોટાં મનની છે તે મનમાં આણે નહી. એને સારું વેણી “ આણી તે મનોહરી લેઇ ગઇ, વીંટી આણી તે દુઃખખાએ પટકાવી, “ પલંગ આણ્યો તે અંડિકાના રંગમ્હેલમાં ગયો—કર્કશાને આટલાં “ મ્હોટાં છોકરાં થયાં ત્હોયે પલંગ જોધયે! અને એને સારું કાચની હાં- “ ડિયો આણી ત્યારે મ્હારી ડોસલી દેવમંદિરમાં લેઇ ગઇ! બધાંને બધું “ જોધયે—ગુણસુંદરી ધરડી તે એને કાંઇ જોધયે નહી—એને કશાનું “ મન જ ન થાય! માનચતુરને જાન જ નથી કે હવે સ્વતંત્ર ક- “ માઇ થઇ ત્યારે બાઇના ઉપરથી ભાર ઓછો કરવો! બાઇને કચરી “ માર! જીદો રૂઢે તો એને ખોટું દેખાય એવી તો એની બુદ્ધિ! હવે “ તો કંઇ નહી, સાહસરાયે ધંધો કરવા માંડ્યો છે ત્યાં દુઃખખાને મો- “ કલી દઉં, અને હું આ બધાં દોરને હાંકી સાથે લેઇ જઈ મનોહ-

“ રપુરીમાં; ગામડું ગામ ને ખરચ પણુ ઓછું, ને આહિઆં આ
“ છુટી થાય. માટે એ તો સિદ્ધ ! હું નહી સમજું ત્યારે કોણુ સમજશે.”

માનચતુરે ધીમે ધીમે ધારેલું કામ પાર ઉતારવા યુક્તિઓ કરવા માંડી. પ્રથમ તો એ કામ કર્યું કે સાહસરાયને પરદેશમાં હરકત પડે છે એવું નિમિત્ત ફહાડી દુઃખ્યાને એના પરિવાર સાથે વીદાય કરી દીધી; અને સાહસરાય રત્નનગરી આવ્યો હતો ત્યારે વાતચીતમાં સસરાપાસેથી બુદ્ધિ પામ્યો હતો તેનો ઉપયોગ કરી ધંધો ચલાવી શકતો હતો, એટલે દુઃખ્યા એને ભારે ન પડી. તે પછી સમજાવી સમજાવી ગાનચતુરને જુદો ફહાડ્યો અને ગુણસુંદરીએ તેમ ન થવા દેવા આગ્રહ કર્યો તે નિરર્થક થયો. વિદાયતુરની પાડોશમાં જ બીજું ઘર ગાનચતુરનું રખાવ્યું અને ગુણસુંદરીએ પોતાના ઘરમાંથી બન્યું એટલું રાચરચીલું તેમાં નીવડાવ્યું. એમ કરતાં કરતાં માનચતુરને સરીરે કાંઈ સહજ અસુખ રૂહેતું થયું તેનું નિમિત્ત ફહાડી પાણીફેર કરવાને મિથે માનચતુર ધર્મલક્ષ્મીને તથા ચંચળને એના વિસ્તાર સાથે જોડે લેઈ મનોહરપુરી રૂહેવા ગયો. ગુણસુંદરીના ઘરમાં હવે માત્ર પોતાનું કુટુંબ તથા સુંદરગૌરી એટલાં જ રહ્યાં.

આવી રીતે પશ્ચિમે પ્રાતઃકાળે ઝાડપરથી વેરાઈ જાય તેમ ગુણસુંદરીના ઘરમાંથી સર્વ જતાં રહ્યાં અને તે એકલી પડી. ધણાક દિવસ તેને ઘર શૂન્ય લાગવા માંડ્યું અને ધણીક વખત તે એકલી એકલી સઉને સંભારી રાતી. અતુકૂળ પણે મનોહરપુરી જઈ આવતી પણુ ખરી.

આમ એકલી પડી તે પછી પણુ એને ધણા ધણા અનુભવ વીત્યા. કુસુદસુંદરી પછી બે વર્ષે કુસુમસુંદરી જન્મી. ત્યાર પછી એને કંઈ સંતતિ ન થઈ. પોતે જરા વધારે મ્હોટી થઈ ત્યાંસુધી પ્રસંગે એમ થતું કે એક પુત્ર હોય તો સારું. પણુ સત્પતિ, સદેશ્યાસ, સદનુભવ, અને સદ્બુદ્ધિને બળે એ અસંતોષ મટી ગયો. કેટલાંક વર્ષે એવાં વર્ષે આવ્યાં કે કુટુંબમાંથી એક પછી એક એમ સહ માણસ ગત થવા લાગ્યાં. પ્રથમ ધર્મલક્ષ્મી, પછી ચંચળ, પછી ચંચળનાં સર્વ છોકરાં, તે પછી દુઃખ્યા, તે પછી ગાનચતુર, અને આખરે ચંડિકા: એ સર્વ માણસ ધીમે ધીમે ચમરાજના નગર ભણી ચાલ્યાં ગયાં. જુદે જુદે પ્રસંગે તે સઉના મંદવાડમાં, મરણકાળે, અને તે પછીનાં ક્રિયાખરચને સમયે, ગુણસુંદરીને, કાળજી કંઈ કરી, રાતે રાતે એકલે હાથે કામ કરવું પડ્યું. હાલમાં વિદાયતુર અને ગુણસુંદરી બે જાતે જ

રત્નનગરીમાં રહેતાં, કુમુદસુંદરી સાસરે જતી રહી, સર્વ ગયા છતાં વૃદ્ધ માનચતુર ઘણાક ધા ખમી જીવતો હતો અને મનોહરપુરીમાં રહેતો હતો તેની ચાકરી કરવા વૃદ્ધાવસ્થાને આંગણે આવેલી સુંદર પણ મનોહરપુરી જ રહેતી હતી અને વેશકેશનો લાગ કરી પૂર્ણ વિધવાવ્રત પાળતી હતી. હરિપ્રસાદે ભણવું છોડી નોકરી લીધી હતી અને કુટુંબની જંગળ વધ્યાથી મનોહરી, છોકરવાદી છોડી, માણસાધમાં આવી હતી અને પરદેશમાં રહી કાકીજી સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતી અને એજો જ માને ઠેકાણે ગણતી. આ સર્વ અનુભવથી ગુણસુંદરીનું દૈન્ય હતું તેના કરતાં હજારગણું કોમળ અને વત્સલ બની ગયું હતું. પાછલો કાળ તેની કલ્પનાશક્તિ પાસે તાદૃશ ખડો થતો, અને મૃત્યુના પડદા પાછળના અરણ્ય જેવા એકાંત ભાસતા પ્રદેશને વાસ્તે તેને તત્પર કરી રાખતો.

ભદ્રેશ્વર જવા સુવર્ણપુરથી આવનારી દીકરીને મળવા આતુર માતા, મનોહરપુરીમાં પોતાના ઉતારામાં ઉંચી ઓસરીમાં ઉભી ઉભી આધેની ભાગોળ ભણી નજર નાંખતી હતી તે પ્રસંગે પોતે, રત્નનગરીના ઉત્તમ પ્રધાનની પત્નીનું વર્તમાન પદ ભુલી, આવી આવી જુની કુટુંબધાર્તા તદ્દયમાં ખડી કરી, “ મહારી આ એ પુત્રિયોને લલાટે પણ “ શા શા લેખ લખ્યા હશે અને જ્યારે આટલાં બધાં મહારાં માણસ “ મહારાં મટી આવતાં થયાં ત્યારે આમાં પણ કોને કોનું ફહેવું ? ” એવા વિચાર કરી, આંખમાં ઝળઝળિયાં આણતી હતી અને એને આવકાર દેવા ઉતારાની આશપાશ તરવરતી ગરીબ વસ્તી એની આંખ આગળ ઝાંઝવાના જળપેઠે માત્ર તરતી લાગતી હતી.

પ્રકરણ ૬.

મનોહરપુરીમાં એક રાત્રિ.

મનોહરપુરીમાં ગુણસુંદરીના ઉતારાનું મકાન ગામડાના પ્રમાણમાં મોટું અને સોધવાળું હતું. માનચતુરને વાસ્તે, સુંદરગૌરીને વાસ્તે, ગુણસુંદરીને વાસ્તે, અને ચંદ્રકાંતને વાસ્તે, સોધદાર જુદા જુદા ઓરડા હતા. તે શીવાય રસોડાનો ખંડ, જમવાનો ખંડ, પાણીનો તથા ન્હાવાનો ખંડ, એ પણ નીરનીરાળા હતા. વળી પાછળ એક વાડો અને આગળની ઓસરી એ તો જુદાં જ હતાં.

જે વખતે સરસ્વતીચંદ્ર અર્થદાસની સાથે ઘાસમાં પડ્યો હતો તે વખતથી તે છેક સંધ્યાકાળ સુધી ગુણસુંદરી, ઓસરીના ઓટલાપર એક આડી વળી સીડી દીધેલી હતી તેને અહીંગી, રસ્તાપર નજર કરતી, ઉભી હતી. હજી દિવસ બરોબર આથમ્યો ન હતો અને ગામ ખુદાર આથે ઉંચાં ઝાડના શિખરઉપર સૂર્યનાં કિરણ પાછાં પગલાં ભરતાં જણાતાં હતાં. નીચે આવતી જતી વસ્તીના છુટા છુટા પ્રશ્નને તે ભાગ્યા તુટ્યા ઉત્તર આપતી હતી પણ તેનું ચિત્ત ભાગેળ ભણીને માર્ગ અને પોતાના કુટુંબનો ભૂતકાળ બેની વચ્ચે ફેરા ખાતું હતું. છેક સાયંકાળ પડ્યો અને ચારે પાસ અંધારાની પછેડી પથરાવા લાગી ત્યારે ગામને પાધરેથી બે સ્વાર દોડતા દોડતા આવતા જણાયા ને ગુણસુંદરીની આંખ ચમકી હોય તેમ તેમની જોડે દોડવા લાગી અને પોતાની પાસે પાસે આવવા લાગી. બધે ઠેકાણે માર્ગ મેળવી, સઉનું કૌતુક ખેંચતા ખેંચતા, એ સ્વાર આવી પહોંચ્યા; અને પ્રથમ તેમના પોશાક ઉપરથી અને આખરે નજર નજર મળતાં તેઓ ઓળખાયા. એ સ્વાર સુવર્ણપુર મોકલેલા અખડુલા અને ફતેહસિંગજી હતા; છેક ઓસરી આગળ આવી ઘોડાપરથી જ ફતેહસિંગજીએ ગુણસુંદરીના હાથમાં ચીટી મુકી તે તેણે એકદમ ફેાડી અને વાંચી.

“તીર્થરૂપ અખંડ સૌભાગ્યવતી માતુઃશ્રી,

“હું આજ સંધ્યાકાળે નીકળી કાલ સવારે આપના ચરણારવિન્દને ભેટીશ. સહ સમાચાર સ્વારો ફૂલેશે તેથી જાણજો. અત્રે મહારા “તીર્થરૂપ શ્વસુરજી કારભારી થયા છે અને જુના કારભારી બદલાયા છે. “મહારાં સાસુજીએ તથા નણંદે આપને બહુ બહુ બોલાવ્યાં છે. હું “અત્રે છું તો સુખી, પણ મહારં હૈયું આજ ભરાઇ આવે છે તે કાલ “તમને મળીશ ત્યારે ખાલી કરીશ. વડીલને અને કાકીને મહારા “દંડવતપ્રણામ ફૂલેજો અને ખહેનને આશીર્વાદ. પિતાજી તો રત્ન-“નગરીમાં હશે.”

“ચૈત્ર સુદ ખીજ.”

“લાં ચરણુરજ કુમદના દં. પ્ર.”

કાગળ વાંચે છે એટલામાં માનચતુર, સુંદરગૌરી, કુસુમસુંદરી, ચંદ્રકાંત વગેરે મંડળ ભરાઇ ગયું; કાગળ લેઇ ફરી ફરી કુસુમસુંદરીએ મ્હોટેથી વાંચ્યો, અને એક પછી એક એમ સહએ વાંચી જોયો. ચંદ્રકાંતે પણ હાથમાં લીધો, અને આ અક્ષર સરસ્વતીચંદ્રના હાથમાં જોવાનો અભ્યાસ સરત આવતાં ઉકળતા અંતઃકરણમાં નિઃશ્વાસ નાંખી, પાછો આપ્યો. તેટલામાં ગુણસુંદરી એક પાસથી “હૈયું ભરાઇ આવે

“છે તે ખાલી કરીશ” એ શબ્દો મનમાં ફરી ફરીને આણી હજાર તર્ક કરવા લાગી, અને બીજી પાસથી સ્વારોને સુવર્ણપુરના, વહેવાઇના, જમાઇના, અને દીકરીના સમાચાર પુછવા લાગી. અંતે સ્વાર રજા લેઇ ચાલ્યા ગયા, રાત્રિ એકદમ જગત ઉપર તુટી પડી, ઠેકાણે ઠેકાણે દીવાઓમાં તેજ આવ્યું અને તેનો છિન્નભિન્ન પ્રકાશ સ્ફુરવા લાગ્યો. ચારપાસની વસ્તી ધીમે ધીમે રજા લેઇ વેરાવા લાગી અને પોતપોતાના ઘરભણી પ્રધાનપત્નીની સુજનતાની વાતો કરતી વળી. તેમનો અને છોકરાંનો કોલાહલ અંધકારમાં પળવાર ગાજી રહ્યો, અને થોડાકમાં શાંત થયો. રાત્રિ એકલી જ રહી લાગી. વાળુનો વખત થયો અને માનચતુરે આજ્ઞા કરી કે આજ તો સ્ત્રીમંડળે પણ મહારી સાથે જ એસવું કે ઘણે દિવસે એકઠાં જમવાનો લાભ મળે. સહ વાળુ કં-રવા બેઠાં. એક ગરીબ માળાપ વગરની છોકરી ગુણસુંદરીએ ઉછેરી મનહરપુરીમાં મહોટી કરી હતી તે પણ પાસે બેઠી. માનચતુરને ગામડાનાં ગીતોનો રસ હતો તેથી તેણે કહ્યું એટલે વાળુની સાથે તે છોકરીએ ગીત ગાવા માંડ્યું તેમાં સહ લીન થઇ ગયાં.

“ગુણસુંદરીયા, સાંભળજો, દીકરી સાસરેથી સંદેશો ફલાવે છે.

“જઇ ફૂલેને મા ને બાપ, દીકરી તમારી રે,

“મરી ગઇ સાસરિયામાંય પરદેશ નાંખી રે; જઇ” ૧

“નણદી દેછે મૂંઝાં રોજ, સાસુ સંતાપે રે,

“મહારો માવડિયો ભર્તાર કાળજ કાપે રે; જઇ” ૨

“ફહાડું અંતરૂની હો વરાળ કોની પાસે રે?

“કરું હું કુવો કે તળાવ? મન સુઝાયે રે. જઇ” ૩

“મહારો જીવવામાં નથી જીવ; પણ આ માડી રે!

“તને મળવા તલસે જીવ, નથી તું જતી છાંડી રે. જઇ” ૪

કુમુદસુંદરીનો કાગળ મન આગળ તરતો હતો તેવી ધડિયે આ ગીત ગુણસુંદરીને ચિત્તવેધક થયું. તેની આંખ સુધી આંસુ ઉભરાયાં અને બહેબાકળી જેવી તે થઇ ગઇ. “પરદેશ નાંખેલી દીકરીની આ દશા! કોઇની પાસે મનની વરાળ ફલાડવાની નહીં! સુંદરભાભી, કુ-મુદનો કાગળ વાંચ્યા પછી મારું કાળજી કહ્યું નથી કરતું. ગા, છો-કરી, ગા.” છોકરીએ જરા વધારે દહેકારી બીજું ગીત ગાવા માંડ્યું અને તેની સાથે ગુણસુંદરીનું ત્દય વસોવાઇ જવા લાગ્યું, વીંધાઇ જવા લાગ્યું, અને તે શુભ્ભ જેવી બની સાંભળવા લાગી. અજનો કાળિયો તેના હાથમાંનો હાથમાં જ રહી ગયો. છોકરી બોલી.

“ માવડી! એક છોડી. સાસરાની ખારિયે એકલી બેડી બેડી પિય-
 “ રતી વાટ ભણી જોઈ જોઈ નીસાસા મુકે છે ને રસ્તામાં જનાર
 “ સાથે ફરવાં છે.

“ મહારા પિયરનો આ પંથ, નજર ન પહોંચે રે,

“ મહારાં હૈયું ધડીમાં આજ પિયર ભણી દોડે રે. મહારા. ૧

“ ઓ આ મારગ જનાર! પિયર મહારે જાજે રે,

“ જઈ ફરેજે મા ને આપ, દીકરી સંભારે રે. મહારા. ૨

ગુણસુંદરીએ નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ મુકવા માંડ્યા.

“ ઓ વાદળના ઉડનાર! પંખી! ઉડજે રે,

“ મહારે પિયર પરવડી ત્યાં જ જઈ ક્ષણું રૂહેજે રે. મહારા. ૩

“ પંખી બેસજે પિયરને મોભ મહોટે મળસ્કે રે,

“ મહારાં માઆપ ચોકની મધ્ય ઉભાં હોશે રે. મહારા. ” ૪

ગુણસુંદરી ગળામાં રોતી સંભળાઈ.

“ મહારા આપ તે ચીટે જાય, માવડી પુછે રે—

“ પુછતા આવજો નક્કી આજ કે દીકરી સુખી છે રે? મહારા. ૫

“ પુછી પુછી એવું મહારી માત ધ્રુશકે રોશે રે! ”

ગુણસુંદરીથી રોવાઈ જ ગયું.

“ પંખી અબોલડા! એવું જોઈ તુંયે રોજે રે. મહારા. . ૬

“ ગુણસુંદરી આ! હું અને કુસુમજીવન પછે ઓસરીમાં બેસી

“ પહોર રોજ સાંજે આ ગાતાં તાં ને હું એમને ફરેલી હતી કે તમારે

“ ચે આ મુંબાઈ જવાતું આવશે ને માવતરથી નોખાં પડવાતું થશે. ”

કરુણરસની સીમા આવી. દીકરીની પરદેશમાં શી દશા હશે તે વિચાર સાથે સરસ્વતીચંદ્ર જેવા વરની હાનિ ગુણસુંદરીના મનમાં તરી આવી અને છોકરી પાસે છેલી બે કડિયો વારંવાર ગવરાવી અને તેની સાથે પોતે રોવાયું એટલું રોઈ.

કુસુમસુંદરી માની જોડે જમવા બેડી હતી. આજસુધી દાદા જોડે બેસતી, પણ હવે એને બારમું વર્ષ ચાલતું હતું અને શરીર કન્યાવયમાંથી ખંઠાર નીકળવા લાગ્યું તેમ તેમ મન પણ વધારે સમજાઈ ચતું ગયું. આટલું વય થતા સુધી—કન્યાકાળ થવા આવતાં સુધી—એવું લગ્ન થવા વારો આવ્યો નહીં અને તેને લીધે યુવાવસ્થાના પ્રભાતે તેનાં શરીર-શિખરને સ્પર્શ કર્યાવિનાનાં રાખ્યાં હોય એવું કંઈ થયું નહીં. તેને માઆપે વિદ્યાદાન દીધું હતું છતાં મદને પોતાની કળાઓ એને શીખવવામાં રજપણુ વિલંબ કર્યો નહીં. પોતે મદનને શોધતી ન હતી, દીકે

ઝોળખતી. પણ ન હતી, તેની કુળાઓ શાને ફૂલેવી તે જાણતી પણ ન હતી; છતાં અણદીઠો અણપરખ્યો મદન એની નાડિયે નાડીમાં અને રુવે રુવામાં અગોખ્ય તનમનાટ નિરંતર મચાવી મુકતો હતો. મુગ્ધ શૃંગારનાં પડે પડે એમનાં એમ રૂલેવા છતાં તેની અંદરથી આ તનમનાટ પ્રકાશ મારી રૂલેતો હતો. પરંતુ હજી સુધી સક્રિય બુલાવો ખાતાં અને કુસુમસુંદરી ન્હાનપણમાં જેવી મસ્તીખોર, ઉચ્છૃંખલ, અને સ્વતંત્ર હતી, વગર શીખવી કુળાઓ શીખવાની ખંતીલી હતી, અને ઉઘાડી અથવા ગુપ્તરીતે એ ખંતને લીધે હરેક નવી વાત જોતામાં, સાંભળતામાં, અનુકરણ કરતામાં, વિચારતામાં અને અનુભવી જોતામાં, શીખી જતી ત્સરે જ જંપતી તેમ હાથ પણ કુસુમસુંદરી નવે રૂપે એ જુના જ ગુણો જાળવી રહી છે અને તેનામાં કંઈ નવું દૈવત આવ્યું નથી એવી જ સક્રિય બ્રાંતિ રૂલેતી. પરંતુ એ મદનદૈવત ચક્રોર કુસુમના કુમળા શિરમાં ભરાઈ રૂલેતું, એની પાસે સોડિયું વળાવતું, વધતાં અંગ સંકોચાવતું, લબ્બનરૂપી હાથવડે એનો હાથ ઝાલી એને પાછો ખેંચી રાખતું અને એના શબ્દમાં મિતાક્ષરતાને અને ચેષ્ટામાં મર્યાદાને ભરતું. જોનારનો અભિપ્રાય પણ છેક ખોટો ન હતો; કારણ મદને એને ઝાલવા માંડી હતી તેમ પોતાના ઝાળપણને હજી એણે ઝાલી રાખ્યું હતું, અને તે ઉભયની સાંકળોને આધારે એ હીંચકા ખાતી હતી.

ગીતની અસરથી રાત્રી ગુણસુંદરીને દેખી, તેની અને સુંદરની વચ્ચે ભરાઈ મેઢેલી કુસુમસુંદરી ડોકું સક્રિય દેખાય એમ ખહાર ફેલાડી બોલી ઉઠી: “દાદાજી, જોયું કે? ગુણિયલની આંખમાં આંસુ “આવ્યાં ને રુવે છે!”

અચિંત્યા આ પ્રશ્નથી સક્રિય એકાગ્રતામાં વિક્ષેપ પડ્યો, અને વૃદ્ધ માન્યતુર વહાલી પૌત્રીના ઓઝમાંથી અક્ષર પડતાં મલકાઈ ગયા અને બોલ્યા: “ખૂન, એ તો ત્હારી જ આખરુ ગાંધ કે તું પાસે છતાં “રુવે છે!” સક્રિય હસી પડ્યાં.

“ના, ના, એ તો એમ નહીં. જુવો, એ તો રતનનગરીમાં “સરસ્વતીચંદ્રનું વાંકું બોલતી હતી ને ફૂલેતી હતી કે બાપે એ બોલ “કહ્યા તેટલા ઉપરથી આટલો રોષ ચહાવવો એ તો છોકરવાદી છે. “તારે સાસુનણંદનાં મહેણાં ન સંભળાયાં અને વહુને ઓછું આવ્યું “એવું ગીત સાંભળતાં જ આવડાં મ્હોટાં ગુણિયલ રોષ પડ્યાં તારે “એ છોકરવાદી નહીં? સરસ્વતીચંદ્રને તો જાતે વેઠતું પડ્યું અને “આને આ તો આટલાથી જ રોજ આવ્યું! મ્હં તે દિવસે ગુણિય-

“લને કહ્યું કે સરસ્વતીચંદ્રને ઠપકો દેતાં ખેલાં વિચાર કરજો કે આ-
“પણે પોતે એને ઠેકાણે લઇયે તો કેવું લાગે?”

“સારે તો એમ કહેને કે તું છતી ને ત્હારાં ગુણિયત્ત હાર્યો?”

“હાસ્તો. એક વાર નહી ને હજાર વાર.”

“ખેન, માને છતાય નહી, હોં!”—સુંદરગૌરી એને માથે હાથ ફેરવતી ફેરવતી બોલી.

“ના, કાકી, મ્હોટાં આગળ તો ન્હાનાં જ હતે. ગુવો ને તમે
“જ વાતો કરોછો કની કે ગુણિયત્તે ઘરમાં બધાંને એવાં છતી લીધાં
“હતાં કે દાદાજી, મ્હોટાં મા, બે ફાઇયો, અને તમે બે કાકિયો—
“કોઇનાથી ગુણિયત્ત આગળ બોલાય નહી. એણે તમને બધાંને
“છતાં સારે હું એને ન છતું?”

ચંદ્રકાંત સુદાંત સર્વને હસવું આવ્યું. ચંદ્રકાંતને પણ એની સાથે બોલવાનું મન થયું, અને સ્મિત કરી બોલ્યો:

“ખેન, તમારાં માતુઃશ્રી જેનો વાંક ક્હાડે તેનો પક્ષપાત ત-
“મારાથી કેમ થાય?”

દીવાનું અજવાળું કુસુમસુંદરીના અર્ધા મુખ ઉપર પડતું હતું, અને અર્ધો ભાગ ગુણસુંદરીની છાયામાં દંકાયો હતો. અજવાળાવાળા ભાગ ઉપર ચંદ્રકાંત ઉત્તર સાંભળવાને નિમિત્તે જોઇ રહ્યો, અને સર-સ્વતીચંદ્રનો પક્ષપાત કરનારી કન્યાના મુખપરની સાદાઇ અને પ્રસન્નતા ઉપર થઇને આવતા જતા ગુંચવારાવાળા વિકાર કદપવા લાગ્યો: “સ-
“રસ્વતીચંદ્ર, કુસુમસુંદરી ગરીબ સ્વભાવની છે—પણ ત્હારે યોગ્ય તો
“આ જ છે—કારણ એ ત્હારા માયાની નીવડશે અને ત્હારા સદાના
“ગંભીર અને આડા સ્વભાવને પાંશરો કરશે—પણ—ઓ દિન ક્યાં?”
નિઃશ્વાસ મુકી, મનમાં આમ બોલી, ચંદ્રકાંત જોઇ રહ્યો.

પરભાર્યા જેવા ચંદ્રકાંતની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ આવી વાતમાં આમ અચિત્તે આવવાથી કુસુમસુંદરી પળવાર ગુંચવાઇ, જરીક શર-માઇ, કંઇક નીચું જોઇ રહી, આખરે ગંભીર દરેલ માણસનો આકાર ધારી બાપણુ કરતી હોય તેમ બોલી: “ચંદ્રકાંત ભાઇ, જ્યારે એમ
“હોય સારે તો સરસ્વતીચંદ્રે મ્હારી ખેનનો સાગ કર્યો છે તે ખે-
“નના કુટુંબ ઉપર તમ જેવા એમના મિત્રની મમતા કેમ હોય?
“જેવો તમે અમારા ઉપર પક્ષપાત રાખો છો તેવો અમે સરસ્વતી-
“ચંદ્ર ઉપર રાખીએ એ અંતઃકરણનો સંબંધ.”

“ખરી વાત, ખેન, એવું રોજ રાખજો.”

ચંદ્રકાંત મહાત થયો, અને, સરસ્વતીચંદ્રનો વિચાર કરી ફરી નિઃશ્વાસ મુકી, ગદ્ગદ થયો અને બોલતો બંધ પડ્યો. માત્ર મનમાં જ બોલ્યો: “તહારે તો આ જ બોધ્યે—પણ—તું ક્યાં?”

“સુન્દર પાસે કુમુદ ઉછરી અને મનોહરી પાસે કુસુમ ઉછરી. “મનોહરી બોલતાં હારે તો કુસુમ હારે!—કેમ કુસુમ?” ડોસાએ હસીને પ્રશ્ન પુછ્યો. ગુણસુંદરીએ ખીંચ વાતો ફાડી. સુવર્ણપુરમાં બહેવાઇનો કારભાર થયાના સમાચાર—એ મ્હોટી નવાગુની હતી; સરસ્વતીચંદ્ર સુવર્ણપુર છોડી નીકળ્યો તે ક્યાં ગયો હશે તેની કલ્પનાઓ થવા લાગી અને ચંદ્રકાંતને ચિંતાતુર બનાવવા લાગી. બહારવટિયાઓની વાતો, અને કાલે કુમુદસુંદરી આવવાની, એ સંધિ ભય ઉપજાવવા લાગ્યો. વાતોમાં ને વાતોમાં સર્વ જમી રહ્યાં, ઉડ્યાં, અને પોતપોતાના શયનખંડમાં જવા વેરાયાં.

ચંદ્રકાંત અને માનચતુર એક ખંડમાં સુવાના હતા ત્યાં સુતા સુતા પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. માનચતુરે સરસ્વતીચંદ્ર સાથી ઘર છોડી નીકળ્યો એ વાતની સર્વ વીગત પુછી લીધી, અને તે વીગત પુરી પાડતાં પાડતાં ચંદ્રકાંતનો મિત્રભાવ અંતર્મોથી ખીલ્યો. સરસ્વતીચંદ્રનું નામ—એના ગુણની કથા—એની કીર્તિ—એ સર્વનો પ્રસંગ આવતો તેમ તેમ એની શ્રભ ઉપર આનંદની ઊર્મિઓ ઉછળતી; લક્ષ્મીનંદનના મનની નિર્બળતા, ગુમાનની સ્ત્રીબુદ્ધિ, ધૂર્તલાલની નિન્દા, અને અંતે સર્વ કથાનું અતિકરુણ પરિણામ, એ પ્રસંગોએ એના ઓઠમાંથી તિરસ્કારના ધ્રુવારા ઉરાડ્યા અને છેવટ અત્યંત શોકની તહાડ આણી દીધી. વિધાયતુરે સરસ્વતીચંદ્રનો દોષ ફહાડ્યો હતો એ વાત પણ સવિસ્તર આવી ગઇ; અને વિધાયતુરનો પાપ જ એ વાત સાંભળે છે તેની પરવા રાખ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્રના અત્યંત સ્નેહી સ્નેહપરવશ મિત્રે વિધાયતુરના મતનું ખંડન રસથી, છટાથી, અને ગુસ્સાથી, કરવા માંડ્યું અને બુંબાઇની સભાઓમાં તે મહાપ્રયાસ કરતાં પણ ખીલી શકતો ન હતો એટલા વેગથી અત્યારે તે ખીલ્યો, અને ગુણસુંદરી સામે આવી બેઠી હતી તે પણ ધુનમાંધુનમાં બેઠ શક્યો નહી. મિત્રભાવે અત્યારે એનામાં મહાન વક્તાની શક્તિ મુકી દીધી, અને સરસ્વતીચંદ્ર જેવા મહાત્મા આગળ રજવાડાના રાજ્યાધિકારિયો પાણી ભરે એટલો મ્હોટો મ્હારો મિત્ર છે એવા વિષયનું વિવેચન કરતાં કરતાં, માનચતુર, ગુણસુંદરી, અને ખીન્નું મંડળ ધીમે ધીમે બરાયું હતું તે સઉનાં

અંતઃકરણને ચંદ્રકાંત ટકોરા મારવા લાગ્યો, અને ન્યાયાધીશની પાસે પક્ષવાદ કરવાની પોતાની કળાની સીમા પ્રલક્ષ કરાવવા લાગ્યો.

વિધાયતુરે ચંદ્રકાંતપાસે સરસ્વતીચંદ્રનો દોષ ફાડ્યો હતો તે સારુ ગુણસુંદરી મનમાં પસ્તાવા લાગી; ન્હાની કુસુમ સુંદરગૌરીને ખભે પછવાડેથી વળગી ઓહ કરડતી કરડતી શ્વાસ સરખો લીધા વગર સહ સાંભળી રહી અને પોતાના ઉંધા મુકેલા પગ અંધારામાં પૃથ્વીપર ફંધક પછાડવા લાગી; અને અનુભવી માન્યતુર, દંશ પામેલા સ્નેહને આશ્વાસન દેવું એ પોતાનો ધર્મ સમજી, સરસ્વતીચંદ્રને નિર્દોષ દરાવવાં, પોતાના પુત્ર વિધાયતુરનો ફ્રેંસલો ફેરવવા, પોતાના જ પાછલા અનુભવનો આધાર બતાવવા લાગ્યો, એ જ અનુભવના આંધેલા કાયદાના સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા લાગ્યો, અને ચંદ્રકાંતે કરેલી વકીલાતને સફળ કરી, એની મિત્રતાને ધન્યવાદ આપતાં આપતાં, પોતે બોલ્યો હતો તેનો ઉપસંહાર કરી બોલ્યો:

“ ચંદ્રકાંત, સરસ્વતીચંદ્રનો વિચાર બધું જોતાં ખોટો ન હતો. “ કુમુદસુંદરી ગુમાનખાસાથે રહી સુખી ન થાત એમાં કાંઈ વાંધો નથી. વિધાયતુર એ વાત ન સમજે.* એને લાગ્યે અમારાં આ “ ગુણસુંદરી મળી ગયાં છે અને ગુણસુંદરિયે એને જગતનો માર જ- “ ભાવા દીધો નથી એટલે એવો માર કેવી વસ્તુ છે એની એને ક- “ લ્પના જ નથી. આજ તો ગુણસુંદરી ભુલી ગયાં હશે પણ એમની “ બાવીશ ત્રેવીશ વર્ષની અવસ્થા હતી, અને અમારા ઘરમાં તો સંપ “ હતો છતાં કેવાં કેવાં નાટક થતાં હતાં અને એમણે એટલી ન્હાની “ ઉમ્મરે કેવી રીતે સહ શાંત કરી દીધું તે મને સરત છે. બાવીશ “ ત્રેવીશ વર્ષની છોકરિયે મહારા આખા ઘરનો મહોટાને કચરી નાંખે “ એવો ભાર પુલની પેઠે માથે ઝીલી લીધો, અને ન્હાનું ન્હાનું શરીર “ રૂપાની આરતી પેઠે આખા ઘરમાં ફરી વળે અને જ્યાં ફરે ત્યાં એના “ અજવાળાનો આત્કાર; તેમ એની શાંતિને ધન્ય ફૂલો કે મહારા જેવા ધ- “ દ્વથી મીઠાજ જળવાય નહીં ત્યાં એના મ્હોંમાંથી શબ્દ સરખો ની- “ કળે નહીં, ને જો નીકળે તો કેવો ? શાંત, ધીમો, અને સહને લહાડાં “ પાડી દે એવો. એટલું જ નહીં પણ એના મનમાં યે કંઈ લગાડે “ નહીં. કેટલાંક એવાં હોય છે કે મનમાં તો લાગ્યા વગર ન રૂઢે “ પણ ખંદાર ન જણવે, અને આ તો એવું કે એને કોઈ ખાવા ધાય “ તો તેના ઉપર એ ન્હાની સરખી છોકરી ઉલટી પ્રીતિ રાખે અને

“ સામાની સાથે સામી ન થતાં તેને અતુકૂળ થઇ જઇ તેને એવું તો
“ વશ કરે કે કંઇ વાત નહી ! ”

પોતાના દેખતાં પોતાની સ્તુતિ થતી જોઇ ગુણસુંદરી શરમાઇ
જઇ ગુણવારામાં પડી કંઇક વિનયસૂચિત ઉત્તર દેવાનું કરતી હતી. મા-
નચતુર તે ચેતી ગયો અને તેને બોલતી અટકાવવા, હસતો હસતો
એના સામું જોઇ બોલ્યો :

“ ગુણસુંદરી, ઉતાવળ ન કરશો. આ કંઇ તમારી પોતાની સ્તુતિ
“ છે એમ સમજી કુલાઇ ન જશો હોં ! આ તો તમારી નામરાશિ છે-
“ કરી આપણા ધરમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર હતી તેની વાત છે. એજો-
“ કરીને તો તમે દીઠેલીએ નહી. ફો—તમારી આંખે તમે એને દી-
“ ઠેલી ?—હા—આકી ચાટલામાં જોઇ હશે. ” સહ હસી પડ્યાં.

“ તમારી તો હવે મ્હારે નિન્દા કરવાની છે, તે તમારે સાંભળવી
“ પડશે—વડીલ નિન્દા કરે તે તો સાંભળવી જ જોઇએ કની ? ”

“ હાજી હા ! વડીલ ફો તે ખરું ” ગુણસુંદરીએ હસતે હસતે
નરમાશથી જવાબ દીધો અને લમણે હાથ દીધો.

ડોસાએ પોતાનું કથાસૂત્ર પ્રરી ઝાલ્યું : “ ચંદ્રકાંત, શી કહિયે વાત ?
“ મ્હારા ભર્યા ભાદર્યા ધરમાં કોઇ કંઇ બોલ્યું હશે, કોઇએ કાંઇ મ્હણ્યું
“ દીધાં હશે, કોઇએ પાડ ઉલાળ ગણ્યો નહી હોય, કોઇ ખડક્યામાંથી
“ ખશી ગયું હશે, કોઇનું નચાવ્યું નાચવું પડ્યું હશે, પોતાને વારતે
“ આણેલી સારી ચીજ કોઇ પટકાવી પડ્યું હશે, કોઇએ કાયર કાયર
“ કરી મુક્યાં હશે, અને આવાં આવાં કેટલાંક વર્ષ ગયાં હશે, પણ ગુણ-
“ સુંદરીનો નથી ઝોઠ ફરફો કે નથી એમણે મ્હારા વિધાયતુરને કાંઇ
“ જાણવા દીધું ! વિધાયતુરને તો એમણે રોજ પોતાની હરકતોથી અ-
“ જાણ્યો જ રાખ્યો છે, એમનાં દુઃખ-સુખ એ કદી જાણવા પામ્યો જ
“ નથી, ને કુટુંબનાં દુઃખ કેવાં હોયછે તેનો તો એ ખીચારાને અતુ-
“ ભવ જ થવા દીધો નથી—સ્વપ્ન સરખું પણ આવવા દીધું નથી ! !
“ કેવી વાત ? આ તે કંઇ સ્ત્રીનું સ્ત્રીપણું ? ખીજી કોઇ સ્ત્રી એમની
“ દશામાં હોય તો રોષ રોષને ધણીને નીરાંતે સુવા ન દે અને સંસારનું દુઃખ
“ શું છે ને પરણીને પરતાવું તે શું તેનો પુરેપુરો અનુભવ કરાવી દે.
“ એનું નામ તે સ્ત્રી કે પોતાના દુઃખનો પતિને ભાગિયો કરી દે. અને
“ આ અમારાં ગુણસુંદરી તો એકલપેટાં જ ! બધું દુઃખ જાતે વેસ્યું,
“ કોઇને કહ્યું પણ નહી, સહ વાતમાં ઘુટડા ગળી ગયાં, પોતાના દુઃ-
“ ખમાં કંઇ ભાગ વિધાયતુરને આપ્યો નહી અને સહ દુઃખ જાતેજ

“ વેડી લેવું—સક્ર જાતે જ એકલાં લેવું—સમજ્યાં ! મહારા વિદ્યાભાષ
 “ દુઃખના અનુભવ વગરના રહ્યા, અને સરસ્વતીચંદ્રને આરમાન માના
 “ હાથમાં ગયેલા આપના બોલનો ચાટકો કેમ લાગ્યો હશે તે અમારા
 “ અનુભવ વગરના વિદ્યાભાષના સમજ્યામાં ન આવ્યું તેનું કારણ
 “ અમારાં આ ગુણિયલ !—જો, આ વાત કરું છું ત્યારે કેવાં શરમાઈ
 “ જાય છે ?—પોતાનો વાંક તે કોને કહે ? એમણે મહારા વિદ્યાને એ-
 “ કહું સુખ આપ્યું છે ને દુઃખનું નામ સમજવા દીધું નથી એવું કામ
 “ કોઈ સજાત સ્ત્રીએ કરવું નહીં ! ધણીને દુઃખનો અનુભવ ન કરાવે-
 “ પોતાનાં દુઃખનાં રોદણાં રોઈ રોઈ કાયર ન કરે—એ તે સ્ત્રીની જાત ?
 “ માટે ચંદ્રકાંત, તમારે મહારા પુત્રનાં વચન સામું જોવું નહીં અને ગુણસું-
 “ દરીનો જ વાંક ફલાડવો કે વિદ્યાના કાનમાં સુખ વગર ખીજો શબ્દ
 “ આવવા ન દીધો ! ”

“ આટલો દોષ એમનો. મહારા પુત્રનો દોષ એટલો કે એણે
 “ એમ જાણ્યું કે આખા જગતમાં ઘેર ઘેર ગુણસુંદરિયો જ વસતી
 “ હશે ને ગુણસુંદરી થવું તે રમતવાત હશે. ઘેર ખાનાર જાર
 “ ખાનારની કથા ક્યાંથી જાણે ? પણ હું તો જાણું છું. સરસ્વ-
 “ તીચંદ્રને લક્ષ્મીનંદનનાં વેણુ વસમાં લાગ્યાં તે લાગે જ. એ કુમળું
 “ કુલ ! એ તે હિમના કડકાનો માર કેમ સહી શકે ? એનું શું. ગળું ?
 “ એણે ધાર્યું તે ખોટું નહીં; મહારી ગરીબડી કુમુદ ગુમાનના હાથ
 “ નીચે એકલી એકલી કચરાઈ રીયાઈ મરી જાત ! ગુમાનના સામાં
 “ તો મહારાં ગુણિયલ પણ ન ટકે તો કુમુદ તે કોણ માત્ર ? ગુમા-
 “ નને તો સામું લાંઠ માણસ જોઈએ—મહારી કુસુમના જેવું—કેમ કુ-
 “ સુમ ? ગુમાનને તું પાંશરી કરે કે તને ગુમાન પાંશરી કરે ? ”

“ હા, તે અમે એવાં પક્ષકાં હઈશું ? ” કુસુમ સુંદરને ખભેથી
 ઉતરી આવી બેસી બોલી : “ દાદાજી, તમે જ પક્ષકા છો; ગુણિયલનો
 “ વાંક ફલાડવાનું નામ દેઈ વખાણુ કર્યાં ! ”

“ શું પક્ષકાઈમાં કાંઈ ખોટું છે ? ”

“ ના, શું કરવા ? દાદા પક્ષકા ત્યારે દીકરી પણ પક્ષકી જ હોય કની ?
 “ હોય, તમારી વાત કરો—આડી વાત ક્યાં ફલાડી ? ”

માનચતુર પાછો વાતમાં પડ્યો : “ ચાલો ત્યારે, હવે તમારી માનાં
 “ વખાણુ નહીં કરિયે ને વાંકે નહીં ફલાડિયે. ચંદ્રકાંત, સરસ્વતીચં-
 “ દ્રને રોગ પરખતાં આવજો પણ ઔષધ આવડ્યું નહીં એમાં તો

“તમે પણ ના નહી કહો. એમણે કુટુંબ છોડી વનવાસ લીધો એટલી
 “બુદ્ધિ ઓછી. લક્ષ્મીનંદનથી જુદાં રહેવામાં કંઈ બાધ ન હતો.
 “ખરું પુછો તો મને સાહેબલોકનો ચાલ ધણો ગાલો લાગે છે કે પ-
 “રણે ક્યારે કે જુદાં રહેવાની તાકાત આવે ત્યારે જ, અને પરણે એ-
 “ટલે જુદાં જ રહેવું. આપણો ચાલ પણ ખોટો નથી, પણ તે ક્યાં
 “સુધી કે બધાંની આંખમાં અમીટ્ટિ હોય ને બધાંમાં સંપ હોય ત્યાં-
 “સુધી. સાહેબલોકને હતો ને હતીનું સુખ—પણ આપણાં કુટુંબનું
 “સુખ તેઓ સમજતા નથી. આ મ્હારી આશપાશ આ બધો વિ-
 “સ્તાર ભરાઈ બેઠો છે ને જે આનંદની રેલ આપણે ચાલે છે, ને હું
 “જાણું છું કે મ્હારાં ગુણસુંદરી અને ગુણસુંદરી જાણે છે કે મ્હારા
 “વડીલ, એ સુખનું સાહેબલોકને સ્વપ્ન પણ નહી હોં ! સાહેબલોકમાં
 “દીકરાને ઘેર સાસુ ને સાળી પોસાય અને ઘરડાં માઆપ એકલાં
 “પગ ધસે ! આપણાં કુટુંબમાં તો કહો કે મ્હારો અને આ મ્હારી
 “અનાથ ગરીબડી સુંદરગૌરી બેનો વગર ઉતરાવ્યે વીમો ઉતરાવ્યો
 “છે, અને અમારી આશિષ છે તે ગુણસુંદરીને આનંદ જ રહેવાનો.
 “અમારાં જેવાં ઘરડાં, લુલાંલગંડાં, અને નિરુદ્ધમી, ગુણસુંદરીને માથે
 “પથાં છિયે અને વિદાયતુરની હુંકી કમાધના દિવસ હતા ત્યારથી
 “એનું લોહી ચુસી લેતાં આવ્યાં છિયે—

“શું, વડીલ, શું બોલો છો ? કંઈક તો અમારા ઉપર દયા
 “રાખો !” ગુણસુંદરી બોલી ઉઠી.

“સાંભળો તો ખરાં. આમ છે તે છતાં અમે પણ એમને કોઈ
 “વખત કામે લાગ્યાં હજી અને આજ અમારાથી લોકમાં અને પ-
 “રલોકમાં એમને સુકીર્તિ છે. પણ આ વખત આવતા સુધી ટકી
 “રહે એવાં ગુણસુંદરી મ્હારા જ ઘરમાં છે, બીજે કોઈ કેકાણે નથી.
 “ગરીબ અને પગ ધસતા દીકરાઓની કમાઈ ઉપર ડાહ્યા મુકવું, ગાહી
 “અને મ્હેનતુ વહુરોને મજૂરી કરાવી કચડવી, તેમને જીવાનીનું સુખ
 “અને જીવાનીનો ઉમંગ જોવા વારો જ ન આવે તેમ એમની પાસે
 “રહી એમને કેદ રાખવાં, તેમના ઉગતા હાપણને અને તેમની
 “નવી બુદ્ધિને પોતાના કોણાપણમાં છેક પરતંત્ર કરી નાંખવાં—એ-
 “નાથી વધારે નિર્દયતા કેઈ હશે ? અને જાણ્યે અથવા અજાણ્યે અને
 “સમજ્યે અથવા અજાણ્યે કેટલાં માઆપ અને કેટલાં સાસુસ-
 “સરા આવાં નિર્દય થાયછે, તેનો મને અનુભવ છે. બોલનારી અને

“હલ્હતારી વહુરોનાં દુઃખ બધે ગવાય છે અને કપુત દીકરાઓનાં પ-
 “રાકમ જગતબળીતાં છે; પણ ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે અને
 “ડાહી વહુ રાધણું રાધે એ ફહેવત પ્રમાણે, ન બોલનારા દીકરાઓ
 “અને ન બોલનારી વહુરોની બપર કોને છે ? માઆપ અને સાસુ-
 “સસરાઓનો ધર્મ એ છે કે આવાં બાળકની દાઝ પોતાની મેળે જ-
 “ણવી અને ન બોલે તેને બેવડો માર ન મારવો અને મીઠાં જાડનાં
 “મૂળ ન કાપવાં. કોઈ માઆપ જાણી જોઈને માર મારતાં નથી,
 “પણ જાણી જોઈને કે અજાણ્યે કચરાય ત્યોયે ફૂલ તો ચોળાય જ!
 “મોટે મહારો અનુભવ એવું ફહે છે કે ઘરડાંઓનો તેમ ભાઈભાંડુ-
 “ઓનો ધર્મ એવો છે કે પોતે છુટાં થવાય કે ન થવાય તોપણ સા-
 “માને છુટાં થવા દેવા અવસર આવે એવી રીતે પોતે જાતે જ બ-
 “સતાં રહેવું. સરસ્વતીચંદ્ર મ્હોટા થયા ત્યાંથી જ એમને લક્ષ્મીન-
 “દને ભેગા ને ભેગા અને છુટા ને છુટા એમ રાખ્યા હતા તો આ
 “વખત ન આવત. કુસંપ થવા પહેલાં સંપને વખતે જ પોતે છુટાં
 “થવું અને સામાને છુટું કરવું એમાં માણસની દીર્ઘદષ્ટિ છે, ફલાપણ
 “છે, ચક્રારતા છે, અને એ જ એનો ધર્મ છે. એ વાતમાં લોક-
 “જનનો પ્રતિબંધ ગણવો એ મૂર્ખતા છે. બ્યારે મોડું પહેલું પહે-
 “ડિયે એ પહેડિયે જીદું પડ્યા વિના છુટકો નથી ત્યારે સમજ સમજ
 “જાતે છુટાં પડવું એ તો સંસારવ્યવહારની પ્રવીણતા રાખવા જેવું
 “છે. માઆપથી કેમ જીદું રહેવાય ? એવો વિચાર સરસ્વતીચંદ્ર દૂર
 “ન કરી શક્યા તે એટલું જ બતાવે છે કે એ બણ્યા પણ ગણ્યા
 “નાહી. એમાં શી મ્હોટી વાત હતી ?—જીદું રહેવું એ સંસારનો
 “રસ્તો છે તો તેમાં ઓસંગાવું શી બાબત ? સરસ્વતીચંદ્રને એ વા-
 “તમાં લાજ લાગી તેવું કારણ એ જ કે હજી એ બાળક છે. મ્હો
 “તો કેટલાક સિદ્ધાંત જ કરી મુકેલા છે તેમાં એક તો એ કે બ-
 “ધરાને એક ઘરમાં રહેવા ન દેવાં અને બીજું—ક્યાં પુરુષ કે ક્યાં
 “સ્ત્રી—સડને છુટાં રહેવાં દેવાં, અને મહારે જાતે કેટલું કરવું કે સૂર્ય
 “પોતે પૃથ્વીથી દૂર અને છુટો રહી આપણને પ્રકાશ અને તાપ એ
 “વાનાં આપે છે અને લોકનાં ઢાંકેલાં છાપરાં તજે અને ખુણેખોચે
 “શું થાયછે તે જોતો નથી અને તેની ચિંતા કરતો નથી તેમ મહારે
 “પણ કુટુંબમાં એ સૂર્યની પેઠે રહેવું; તેમાં સડને સુખ છે, અને સ-
 “ડવું કલ્યાણ છે. કુટુંબમાં વૃદ્ધજનનો ધર્મ આ છે અને તે સઉ વ-
 “દ્યોએ પાળવો જોઈએ—જો પોતાના કુટુંબ ઉપર ખરી પ્રીતિ

“હોય અને જો સહનું સુખ વાંછતા હૃદયે તો. તેમ હોય તો વૃદ્ધા-
 “વસ્થા મને સુખરૂપ છે તેવી થવાની; તેમ નહી હોય તો તેવા વૃ-
 “દ્ધોયે છોકરાંને ગાળો દેઇ ગાતું કે “ઘડપણ કોણે મોકલ્યું?” તમે
 “સર્વ વૃદ્ધ થશો માટે આટલું કહી મુકુ છું, અને આજને વાસ્તે તો
 “એટલું કહું છું કે સજ્જના સુખને વાસ્તે ઘરમાં કે કુટુંબમાં કંઇ ક-
 “રવાનું આવશ્યક લાગે તો ખાપડીઓની પેઠે અને સરસ્વતીચંદ્રની પેઠે
 “આમ કેમ થાય?—કરી લજવાશો નહી, પણ જે ઠીક લાગ્યું—તે
 “ધૈર્યથી અને ખબડદારીથી કરી દેવું જ અને રજ પણ આશંકા ન
 “ગણવી. આહારે વ્યવહારે ચ સ્પષ્ટવક્તા સુખી ભવેત.”

આ સર્વ વાર્તાપ્રસંગમાં શ્વશુર પાસે મર્યાદા રાખવાના સ્વભાવ
 વાળી ગુણસુંદરી કંઇ બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહી હતી તે માન-
 ચતુરનું ભાવણ થઇ રહ્યું એટલે મહોં મલકાવી ધીમે રહી બોલી :
 “હારે મહારા આગ્રહનો તિરસ્કાર કરી મહારા જોડને જુદા રાખ્યા
 “અને પાણીફેરનું નિમિત્ત ફાડી આપ અલિયાં રૂહેવા આવ્યા તેનો
 “મર્મ પણ આ જ કે, ?”

ડોકું ઉચું કરી, આંખો વિકસાવી, મુછે તાલ દેઇ, વક્ર મુખે
 હસી પડી, આડંબર કરી, ડોસાએ એકદમ ઉત્તર દીધો: “હાસ્તો
 વળી!”—મિતાક્ષર અને વેગભર્યો ઉત્તર સાંભળી ગુણસુંદરી ચુપ થઇ ગઇ.

વિદાયતુરની વાતથી ચંદ્રકાંત જોટલો મીઝળ જોઇ બેઠો હતો
 તેટલા જ પ્રમાણમાં માનચતુરની કંઇક અસંખદ પણ વેગવાળી અને
 અનુભવી વાતચીતથી તે ઠંડોગાર થઇ ગયો, અને રત્નગરીના પ્રધાન
 કરતાં પ્રધાનના પિતાની ખુદ્દિ આટલી વયે આવી ઉત્તેજિત જોઇ અ-
 કિત થઇ જોઇ જ રહ્યો—સાંભળી જ રહ્યો.

રાત ઘણી ગઇ હતી અને સર્વ પોતપોતાના શયનખંડ ભણી વે-
 રાયાં. સર્વને મોડી જોલી નિદ્રા આવી. માત્ર ગુણસુંદરી ઉઘાડી આંખે
 સુતી. તેનું સ્વાભાવિક ધૈર્ય આજ કુમુદસુંદરીના વિચારથી, અનિદ્ર
 શંકાઓથી, અને ઉદ્વેગકારક તર્કોથી, ખસી ગયું હતું. થોડીક વારે
 સુંદરગૌરીની આંખ રહેજ ઉઘડી જતાં એણે ગુણસુંદરીને જાગતી
 અને શેતી જોઇ, અને જોતામાં જ તે જાગૃત બની પુછવા લાગી :
 “ગુણિયલ ભાભી, શુ થાયછે? કેમ સવો છો?” ગુણસુંદરી બેઠી થઇ
 અને સુંદરની છાતી ઉપર માથું નાંખી રોઇ પડી: “સુંદર ભાભી, આજ
 “મને કંઇ કંઇ વિચાર થયાં કરેછે અને રોવાઇ જવાય છે; તેમાં કુ-

“મુદ્દનો કાગળ સંભારું છું. ત્યારે કોણ જાણે શું દોષલું મને ભરાય
 “આવેછે ને રૂઢેવાતું નથી.” આટલી વાતચીત થાયછે એટલાથી ચ-
 કાર કુસુમ ઉડી ઉભી થઇ, અને તે ઉભી થઇ નથી એટલામાં આ-
 રણે કોઇ કંઈ દોષતું અને ધીમેથી બોલાવતું સંભળાયું : “ગુણસુંદરીયા,
 “ગુણસુંદરીયા, જરી ઉઘાડો !” સહ્યે કાન માંડ્યા; કુસુમ બોલી ઉડી :
 “ફૂતેલસંગનો સ્વર ! ગુણિયલ ઉઘાડું ?” હાનો ઉત્તર મળતાં એ ઉડી
 અને આરણું ઉઘાડતાં ફૂતેલસંગ હાથમાં જ્ઞાનસ લેઇ દાખલ થયો; અને
 જ્ઞાનસ પાસે મુકી ગુણસુંદરીનાથી કંઇક છેટે બેસી, તરવાર. ઉભી રાખી,
 તેની મુઠ ઉપર હાથ મુકી, બોલ્યો.

“અધાં વચ્ચે ફૂલેવાય નહી એવી વાત હતી એટલે તે વખત
 “કહી નહી; તે હવે ફૂલેવા આવ્યો છું.”

સહની આતુરતા વધી. ફૂતેલસંગે કુમુદસુંદરીએ સરસ્વતીચંદ્ર
 વીશે ફૂલાવેલા સમાચાર કહ્યા અને બહારવટિયા એને ખેંચી ગયા
 ત્યાંસુધી અથ-ધતિ કહી બતાવ્યું. છેવટ વધારે પત્તો મેળવવા હુર-
 ભમજી ગયો હતો તે પણ કહ્યું.

ગુણસુંદરી અકળાઇ. “હું, શું સરસ્વતીચંદ્ર જણા અ. ખરા
 “ને બોલાયા પણ ખરા ? શું એને બહારવટિયા ખેંચી ગયા ? અરેરે !—
 “સુંદર ! એમનો ઉતારો બુદ્ધિધનને ઘેર હતો—કુમુદના પત્રનો અર્થ
 “સમજ્યાં કની ? હૈયું ખાલી કરવાનું એ લખે છે તે એ જ—ખીજું
 “શું ?—વડીલને અને ચંદ્રકાંતને ઉઘાડી સમાચાર કહીશું ?”

“નાજી, શું કામ છે તેમને અત્યારે મોડી રાત્રે જગાડીને ?”
 ફૂતેલસંગ બોલ્યો.

ચંદ્રકાંત નામના સરસ્વતીચંદ્રના ભાઈઅંધ છે તે ખીયારા એમને
 “જ શોધવા આવ્યા છે” સુંદર બોલી.

ગુણસુંદરી કંઇક શાંત થઇ, વિચારમાં પડી, નિઃશ્વાસ મુકી
 બોલી : “શા સારા સમાચાર ફૂલેવાના છે ? દુઃખના માર્યા અને થાક્યા
 “પાક્યા ખીયારા અત્યારે જ સુતા છે તે સુવા ઘો. જગીને શું ક-
 “રવાના હતા ? સમાચાર જાણશે એટલે આખી રાતની ઉંઘ ખોશે ને
 “હુરભમ આવ્યા સુધી કંઇ કરવાનું નથી. જા, ભાઈ ફૂતેલસંગ, સ-
 “વારે જ સહને જગાડીશું. પણ હુરભમ આવે એટલે તરત એને
 “લાવજો ને અમને જગાડજો.”

ફેતેલસંગ આરણું વાસી ગયો, કુસુમે સાંકળ વાસી, અને ગુણ-
સુંદરી બોલી: “સવાર સુધીમાં વળી કોણ જાણે શાયે સમાચાર આ-
“વશે. ચંદ્રકાંતને ભાષ્યઅંધનો દોષ ન વસે, પણ આવી દશામાં આવી
“પડવાનું સરસ્વતીચંદ્રને શું એવું કારણ હતું?”

સુંદર બોલી: “ભાવિમાં લખેલું તે એ પણ શું કહે?”

કુસુમ ગાતી ગાતી ગણગણી: “લખ્યા લેખ મિથ્યા ન થાયે લગાર.”

સુંદરગૌરીએ કુસુમને ખેંચી ફેડ સરસી ચાંપી.

ફરી આરણું ખખડ્યું, સહ ચમક્યાં, અને કાન માંડ્યા.

“કોણ?”—ગુણસુંદરી બોલી અને નેને બોલે રાત્રિ ભેદાઈ.

ફેતેલસંગ ઘરમાંથી નીકળ્યો અને તરત અંધારામાં સામાં બે માણ-
સના આકાર આવતા દેખાયા. તે આકાર ચોરના છે કે શાહુકારના,
ભૂતના કે માણસના, શત્રુના કે મિત્રના, તે સમજાયું નહીં ત્યાં સુધી
ફેતેલસંગ કમર બાંધી, સજ્જ થઈ સામે આવ્યો અને ખોખારી, હંડા
અંધકારમાં પડ્યા ફરાવતો, બોલ્યો: “ખમા મહારાજ ભણિરાજને!
“કોણ આવે છે એ?”

હંડાણમાંથી બે મુખમાંથી એકઠો ઉત્તર મળ્યો: “ખમા મહા-
“રાજ ભણિરાજને!”

સહ એકઠા થયા અને સ્વરથી સહયે એક બીજાને ઓળખ્યા.
રાત્રિના પ્રથમ ખેલારમાં ગામના ત્રિભેટામાં ખલારવટિયાઓનું રાવણું
મળ્યું હતું તે સર્વ વાત જાણી ગળમાં બેસી પ્રત્યક્ષ કરી, રાવણું
વેરાયા પછી ઉતાવળે પગલે ગામમાં આવી, મુખી પટેલને મળી,
એને સાથે લેઈ, ગુણસુંદરીને અને માનચતુરને સમાચાર ફેલેવા,
ઝડપથી હુરબમણ આવતો હતો તે ફેતેલસંગને મળ્યો. અંધારામાં
મુખ અને કાન વચ્ચે વાત ચાલી.

“કોણ? હુરબમણ?”

“એ જ. કોણ? ફેતેલસંગ?”

“એ જ. પાછળ કોણ છે?”

“મુખી પટેલ.”

“હીક થયું, ચાલો, ગુણસુંદરીઆ વાટ જ જીવે છે.” ફેતેલસંગ
સહમાં આગળ ચાલ્યો, આરણું ઠોક્યું, અને ગુણસુંદરીના “કોણ”
એ પ્રશ્નને, પ્રશ્ન નીકળતામાં જ, ઉત્તર દેવા લાગ્યો.

“આ, ઉઘાડો, એ તો હું ફેતેલસંગ અને હરભમછ.”

ઉત્તર પુરો થતાં ખેલાં બારણું ઉઘડ્યું અને કુસુમના હાથમાં ફાનસ હતું તેનું અન્નવાળું ત્રણે પુરુષોના મુખ ઉપર બરોબર પડ્યું. બારણું વાસી સર્વ અંદર આવ્યાં. ગુણસુંદરી અને સુંદર ખાટલામાં બેઠાં, કુસુમ તે બેની વચ્ચે ભરાઈ ગઈ, મ્હોં આગળ ખાટલા પાસે ફાનસ મુક્યું, થોડે છેટે સામા પુરુષો બેઠા, અને તેમાં જરાક આગળ ઉઘે પગે બેસી હરભમછ ખોંખારતો ખોંખારતો સમાચાર કહેવા લાગ્યો. અથથી તે ઇતિ સુધી ખહારવટિયાઓની કથા અને કુમુદસુંદરીને પકડવા તેમણે કરેલો સંકેત આખર કહી બતાવ્યો, અને ફેલેતો બોલ્યો :

“આ, રજ પણ ગભરાશો નહી. એક પાસ બુદ્ધિધન ભાઈની “લાક વાગે છે અને બીજી પાસ મહારાજ મણિરાજના નામથી જગત “ફંપે છે. વિદાયતુર ભાઈનાં છોરુ ઉપર હાથ ઉપાડનારનું ભવિષ્ય “ફરી વળ્યું સમજવું!”

સુંદરગૌરી રોઈ પડી, કુસુમ ફંપવા લાગી, અને ગુણસુંદરી સજડ થઈ ગઈ: “ફેતેલસંગ, એકદમ વડીલને જગાડ” —સક્રિ માન્યતુરના શયનખંડ ભણી દોડ્યાં.

સક્રિના પગના ધસારાથી જ, વગરકડાજી માન્યતુર અને ચંદ્રકાંત બગી ઉઠ્યા અને બારણું ઉઘાડી ખહાર આવ્યા અને ગભરાયલા જેવા પુછવા લાગ્યા: “શું છે? શું છે?”

ગુણસુંદરીએ ઉતાવળથી સર્વ સમાચાર કહી દીધા. સરસ્વતીચંદ્ર ખહારવટિયાઓના હાથમાં ગયો સાંભળતાં જ ચંદ્રકાંત નરમ બની ગયો. એનું તો જે થયું તે થયું—તરત તો કુમુદસુંદરીને બચાવવાના વિચારની વધારે અગત્ય હતી—પ્રધાનની આજ્ઞાના ઉચ્ચ ભાવિના શીઘ્ર કર્તવ્ય આગળ સરસ્વતીચંદ્રના સમાચાર, ભૂતકાળના સમાચાર જેવા બની, પ્રાતઃકાળના ચંદ્રોદયપ્રસંગે ચંદ્ર દેખાતામાં જ સૂર્ય-પ્રકાશમાં લીન થાય તેમ થયા. માત્ર ચંદ્રકાંત જ એ સમાચારથી અંતર્માં દાઝતો રહ્યો, અને ખીજવાતો ગયો; સરસ્વતીચંદ્રના હાસ્ય-હને ગાળો દેવા લાગ્યો તેમ જ પોતાની પણ મૂર્ખતાને ગાળો દેવા લાગ્યો: “મ્હેં આ રૂઢાપણ કરી પત્ર લખ્યો તે સુવર્ણપુર ખેલોચેલો- “તેમાં જ એણે સુવર્ણપુર પણ છોડ્યું.” દીન બની વિચારવા લાગ્યો, “હવે મ્હારે તને ક્યાં ખોળવો?—મને એ પત્ર લખવો ક્યાં સુઝ્યો?—

“કુમુદસુંદરી હેમલેખ ગુણસુંદરીને મળે ત્યાંસુધી હવે સરસ્વતીચંદ્રના
“શોધની વાત તે હું શી રીતે એમના આગળ કરવાનો હતો?” આ
સર્વ પ્રશ્નોત્તર એના મનમાં જ થયા. બાહ્યપ્રસંગ કુમુદસુંદરી આપ-
તની ગભરામણનો જ સાક્ષી રહ્યો.

સર્વ વાત ગુણસુંદરીએ પુરી કરી, એટલે માન્યતુરે હરભમજી
સાથે કેટલાક પ્રશ્નોત્તર કર્યા, અને હવે શું કરવું તે વીશે તેની સાથે
તેમજ મુખીની સાથે ટુંકી ગોટી જેવું કંઈક કર્યું. આખરે મુખી અને
સ્વાશેની સૂચનાઓ ઉપર સુધારા વધારા અને વિચાર કરી, પળવાર
શાંત વિચારમાં પડી, વીજળી જીજીકે તેમ કંઈ વિચાર સુઝી આવતાં,
માન્યતુરે ત્વરાથી આજ્ઞા આપી:

“મુખી પટેલ, તમારા ફહેલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે ગા-
“મમાં ચાળીશેક સ્વાર અત્યારે તૈયાર છે—એ બહુ સારો બેગ બ-
“ન્યો છે; હવે જીવો આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરો. આપણા ચાળીશ
“સ્વાશેમાંથી પાંચ તુકડીઓ કરી દેવી. જ્યાં કુમુદને અટકાવવાની
“ધારી છે ત્યાં આગળ વધારેમાં વધારે માણસની તુકડી રાખવી.
“એક તુકડી આ ગામમાં જ રહે; બીજી તુકડીએ ત્રિભેટાના વડની
“પાસેથી તે વાઘજી ફરતો હોય તેની પણ પેલી પાસ સુધી ફરવું.
“નદીના પુલ પાસે—આ પાર—બહારવટિયાઓની ઢોલ હોય તેની
“અને નદીનાં કોતર એની વચ્ચે ત્રીજી તુકડી રહે; ચોથી તુકડીને
“ક્યાં રાખીશું?—હા, સુભદ્રાનદીની પેલી તીરે, જ્યાં આગળ રસ્તો
“એ વનની વચ્ચે પેંસી આવે છે તેની પણ પેલી પાર, સુવર્ણપુરના
“રસ્તા ઉપર સુવર્ણપુરભણીની દિશામાં અને તેટલું વધારે,—એ ર-
“સ્તાપરજ ચોથી તુકડીએ રહેવું. પાંચમી તુકડી સહ તુકડીઓને
“મુકી કુમદ આવવાની છે તે રસ્તે જઈ તેને મળે. લઈ જવા
“લાવવા ફરે.”

“વળી જીવો. બીજું સરત રાખવાનું છે. મુખી પટેલ સહ રસ્તા-
“ના ભોમિયા છે માટે એણે વડપાસે રહી વડથી નદી સુધી બધે
“રસ્તે હેરાફેરા કરવા. પટેલ, તમારે રુઆબબંધ દોડાદોડ કરી મુ-
“કવી અને તમારી ખબરદારીથી અંજલશે તો લુચ્ચાઓની તાકાત
“નથી કે એવું કરવાની હીમ્મત કરે. મહારી ખાતરી છે કે ચંદન-
“દાસ અને વાઘજી એ જણ ત્હારાથી સચવાશે. મનહરપુરીમાં તુકડી
“રાખવાની છે તે તો ગમે તે સાધારણ પણ સાવચેત માણસને
“સોંપજો.”—

હરભમ બોલી ઉઠ્યો:—“હા જી, બરેબર છે. વિદ્યાચતુરભા-
 “ધના બંદોબસ્તમાં કોઈની આંગળી ખુંપે એમ નથી અને મણિરાજ
 “મહારાજની આણુથી બધો મુલક થરથરે છે—તે ત્યાં વગર ફાળે
 “ફાળ છે. આ ગામમાં માણસો રૂઢે તે તો ઠીક. ગમે તેને રાખો.”

પુત્રની સ્તુતિથી ઉત્કર્ષ પામતો ડોસો બોલ્યો: “હરભમ, મુખી
 “વડથી તે નદી સુધીનો રસ્તો સાચવી શકશે, એમાં વાંધો નથી.”
 હરભમનો મત માગતો હોય, અને મુખીની હીમ્મત નાણી જોતો
 હોય તેમ ડોસો તેમના સામું જોઈ રહ્યો. મુખીએ તરવારપર કાથ
 મુકી દાંત પીસ્યા તે દીવાને અજવાળે ચળક્યા. શુભ શકુન ગણી
 ડોસો બોલવા લાગ્યો.

“ફતેહસંગ, ત્યારે પુલ આગળ અને કાતરામાં રૂઢેલું અને ભી-
 “મજને અને પ્રતાપને આંચમાં રાખવા. એ તો તને આવડશે.”
 ફતેહસંગે પોતાની મુઠો આમળી.

“હરભમ, સડથી વધારે જરૂરનું કામ તને સોંપું છું. કેમ,
 “થશે કે ત્યારથી?”

હરભમ હસ્યો: “ગાજ્યો મેહુલો જસે નહી, માટે ગાજ્યું કાંઈ
 “વધારે છે?”

ડોસો:—“ઠીક, ત્યારે વરસો. અત્યારે ને અત્યારે ત્યારે સુર-
 “સંગનો પત્તો ખોળી ફલાડવો અને ચોથી તુકડી લેઈ એવી રીતે રૂઢેલું
 “કે એના સાથી એની સાથે મળવા કે સંદેશો પહોંચાડવા પામે નહી
 “અને ભાઈસાહેબ નદી કે રસ્તો ઝોળંગી પેલી પાસ જવા પામે
 “નહી અને જ્યાં જાય ત્યાં તને જ સામે દેખે!”

હરભમ આ મોટા કામથી ખુશ થઈ બોલ્યો: “બસ, એ
 તો થયું સમજો. પણ હજી એક તુકડી રહી.”

ડોસો: “ત્યારા મનમાં ધીરજ નથી તે બોલવા સરખું ક્યાં દે
 “છે જે? એ તુકડી અખડુલાને સોંપું છું.”

“અખડુલો તરવાર ખલાદુર છે પણ ત્યાં તો બુદ્ધિવાળું કપાળ
 “જોઈએ. કુમુદજીને આવવાનું ત્યાં આગળ પ્રતાપ પણ પાસે ર-
 “ખડવાનો; તે કપટ કરવાનો એ નક્કી. અખડુલો એને નહી પહોંચે”
 હરભમ બોલ્યો.

ડોસો બોલ્યો: “હુ જઈશની અખડુલા જોડે જો!” ડોસો છાતી
 ફલાડી બોલ્યો.

હુરભમ: “ત્યારે તો ઉત્તમ.”

“ના, ના, વડીલ, તમારે એ જોખમમાં પડવાનું નહી. વૃદ્ધ શરીર અને આપણો ધંધો નહી!” ગુણસુંદરી બોલી ઉઠી.

ડોસો હસ્યો: “વારુ, ગુણસુંદરી, ડોસાને પણ જીવો તો ખરાં! “તમારો તો જન્મ પણ ન હતો અને આ બધા દેશમાં સાહેબલોક “નવા આવતા હતા તે વખતે તમારો વડીલ તરવાર બાંધી રજપુતો “ભેગો દોડતો હતો. શું કુમદને માથે હરકત આવે ને હું જોઈ રહું? “જો એમ થાય તો મ્હારો અવતાર નિષ્કળ જ. જો હુરભમ, હું “અને અમ્મલો અમારી તુકડી લેઈ અત્યારે નીકળીશું તે સુભંદ્રા “ઓળંગી આગળ ચાલ્યા જઈશું તે જ્યારે કુમદ મળશે ત્યારે અટ- “કીશું અને એને લેઈ આવીશું. એની સાથે પણ માણસો દશે તેને “સાવધાન કરી આગળ પાછળ ચાલીશું. જાવ, મુખી અને હુરભમ, “તમે કહ્યા પ્રમાણે તૈયારી કરી પલકારામાં પાછા આવો; અને ગુ- “ણસુંદરી, તમે જરા મ્હારાં જીનાં કપડાંમાંથી પાચનમે ફાડાવો “અને બીજાં કપડાં કાઢું તે ફાડાવો. ફતેહસંગ, તું મ્હારે સારુ તમા- “રા બધાંમાંથી કોઈની તુરવાર સારી જોઈને લાવ, અંધુક પણ “લાવજો, અને

ડોસો વધારે બોલવા માંડે છે એટલામાં તો સર્વ શરમંડળ તેના હુકમનો અમલ કરવા વેરાઈ ગયું.

સ્ત્રીમંડળ ડોસાનાં કપડાં લેવા ગયું. જીના કાળમાં જ્યારે ઇંચેછ રાજ્યનો અમલ એકો ન હતો અને બધો દેશ જુદારા લોકના ત્રાસથી બારે માસ હથિયારથી સજ્જ રહેતો હતો, જ્યારે બ્રાહ્મણોને અને સ્ત્રીઓને પણ પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલી તત્પરતા રાખવી પડતી હતી, તેવા ભયંકર સમયમાં જેની જીવાનીનો મુખ્ય ભાગ ગયો હતો તે માનચતુર હથિયારના ઉપયોગમાં પાવરદા હતો, અને તેના હાથને એવી રીતે કસાવાના પ્રસંગ પણ ઘણા મળ્યા હતા. નાનાસાહેબના બંડ પછી દેશ અશસ્ત્ર થયો છતાં, સશસ્ત્ર અવસ્થાનું શરાતન, બળ, અને આવડ માનચતુરમાંથી અદૃશ્ય થયાં ન હતાં અને ઘણે વર્ષે પ્રસંગ આવ્યે સુતેલો સિંહ જગ્યા પછી પણ સિંહ જ હોય છે તેમ માનચતુર આજ શૂર જનની ઉશ્કેરાયલી અવસ્થા અનુભવવા લાગ્યો.

“ચંદ્રકાંત, તમે તો ઘેર જ રહેજો—બધી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ થશે “તે ભેગું તમારું પણ થશે. ખમા ઇંચેજ બહાદુરને કે હથિયાર લેઈ

“લીધાં અને સ્ત્રિયોની તેમ જ તમારા જેવા પુરુષોની સહ ચિંતા
“ઉપાડી લીધી !”

પોતાની ચિંતામાં પડેલો ચંદ્રકાંત આ વાક્યથી સાવધાન થયો,
આભો બન્યો, અને દેશને અશસ્ત્ર કરનાર ધારાના વિચારમાં પડી
સરકાર ઉપર મનમાં ખીજવાયો.

માનચતુર બોલ્યો: “ મુંઝાશે નહીં; આ ઉતાવળને પ્રસંગે વાદ-
“વિવાદ કરવાનો નથી. તમથી કાંઈ અમારી સાથે આવી નીપજો એમ
“નથી. કાયદાની તકરારો બહારવટિયા સાંભળે એમ નથી. હું તમને
“અંધુક આપું પણ દારુગોળાને ઠેકાણે કાંઈ તેમાં ચોપડીઓ ભરાય
“એવું નથી. મને વાત કરવા વખત નથી. હું હથિયાર બાંધી ગઈ
“હું. પાછો આવું એટલામાં આ વાત ઉપર એક નિર્બંધ લખી
“ફાડાડજે.”

માનચતુર ઉત્તર સાંભળવા ઉભો ન રહ્યો પણ ખીજા ખંડમાં
ચાલ્યો ગયો. ચંદ્રકાંત શરમાઈ, ખીજવાઈ, સજડ થઈ જઈ, ખેસી
જ રહ્યો. થોડીવારમાં ઘર બહાર થતા પગરવથી, કોલાહલથી, એકદમ
આવતા જતા મસાલોના અજવાળાથી અને પાછા થઈ જતા અંધા-
રાથી, અસ્પષ્ટ સંભળાતા ઘણાક જનના ગભરાયલા ઉતાવળા બોલથી,
ઘોડાઓની ખરીઓના પડવાથી, હથિયારોના ખડખડાટથી, સહને અંતે
“ચાલો ચાલો” એવા માનચતુરના દૂર જતા રહી જતા તીવ્ર શ-
બ્દથી, અને આખરે એ સહને ઠેકાણે થઈ જતાં અંધકાર” અને
નિઃશબ્દતાથી, સહ લશ્કરનું પ્રયાણ થયું અને પોતે એકલો રહ્યો એવું
ગુંચવાયલો ચંદ્રકાંત સમજી ગયો, અને વિચારમાં ને વિચારમાં એકો
હતો ત્યાં ને ત્યાં એમનો એમ રાત્રિના ત્રણ વાગતાં ઉઠી ગયો.

પ્રકરણ ૭.

જંગલ, અંધારી રાત, અને સરસ્વતીચંદ્ર.

સરસ્વતીચંદ્રના ચિત્તની પરમાર્થવૃત્તિ કદપવા પણ અસમર્થ સ્વાર્થ-
લોચનથી જ લોચનવાન અર્થદાસ મણિમુદ્રા લેઈ પલાયન કરી ગયો
તે પ્રસંગે દિવસ પુરો થતાં રાત્રિ આકાશના ગર્ભસ્થાનમાંથી અર્ધી જ-
ન્મેલી હતી અને અર્ધ ભાગે આકાશના ઉદરમાં હતી. આકાશ પણ
પ્રસૂતિકાળની ભયંકર અવસ્થા ભોગવતું હતું. તેને મૂર્છા આવતી હોય

અને તેની ચેતના દૂર જતી રહેતી હોય તેમ પક્ષિમાત્ર અધીરાં બની ટોળે મળી પૃથ્વી ભણી ઉડી આવતાં હતાં અને વૃક્ષોમાં અદૃશ્ય થતાં હતાં. કંઈક પ્રકાશ અને કંઈક અંધકાર એ બેની મેળવણી શૂન્ય અરણ્યમાં એકલા માનવીનું તદ્દય કંપાવે એવી ત્રાસદાયક લાગતી હતી અને ઝાંખી દુબળી ચંદ્રલેખા પણ વિશાળ આકાશના એક ખુણામાં ઉગી, ઉગતાંવાત જ જગતના આ દેખાવથી ત્રાસી, અસ્તાચળની ઉડી ગુફામાં ભરાઈ જવાનું કરતી હતી. તેવે પ્રસંગે સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છામાંથી જાગી ઉઠ્યો અને તેની આંખ આ આકાશ, અરણ્ય, અને દૂરથી ચીસો નાંખતી રાત્રિપર પડી. મનુષ્યવસ્તીની છેલ્લી નીશાની અર્થદાક્ષ કેઈ દિશામાં ગુમ થઈ ગઈ તે શોધવા સરસ્વતીચંદ્ર બેઠો થયો કે રસ્તા ઉપર એ પાસ લાંખી દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો, પ્રયત્ન નિષ્ફળ થતાં ઉપરનું આકાશ પળવાર જોવા લાગ્યો, પળવાર પવનથી ખડખડતા ચારેપાસના જંગલભણી નજર ફેરવવા લાગ્યો, અંતે જંગલના ઉડા ઉડાણમાં પડવા માંડતી ભયંકર પ્રાણીઓની ચીસો સાંભળી ચમક્યો, અને ભુખ્યો ન હોય, અશક્ત ન હોય, ને ખિન્ન પણ ન હોય, તેમ સફાળો એકદમ ઉભો થયો. તે જ ક્ષણે ચંદ્રલેખા પણ ખડીની હોય તેમ સંતાઈ ગઈ અને વાઘ જેવો અંધકાર વિશ્વ ઉપર ફાળ મારી કુદી પડ્યો અને સરસ્વતીચંદ્રના પણ સામે આવી ક્રોધભરેલા ડોળા ધુરકાવવા લાગ્યો.

પળવાર આ નવા અચિન્ત્ય સ્વપ્નથી હૃદયસ્તંભ પામી, છાતી પર હાથ મુકી, કાંઈ નવો શોધ થયો હોય તેમ સરસ્વતીચંદ્ર ચંચળ બની ચાર પાસે દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો, કાન ધરવા લાગ્યો, અને તેના મુખ પર આનંદ ચમકવા લાગ્યો. “હા ! જે મહારાત્રિનાં દર્શન કરવાનો અભિ-
 “લાપ હતો તે આ જ ! કુમુદ ! હવે હું તને લુહું છું ! તું દિવસમાં
 “રહી—હું રાત્રિમાં આવ્યો ! યમરાત્રિના પ્રતિબિમ્બરૂપ રાત્રિ ! યમ-
 “રાત્રિ કેવી હશે તે ત્હારા દર્શનની સહાયતાથી હું અચારે કદખું છું.
 “ચંદ્રકાંત ! તું વળી મને આમાંથી અટકાવતો હતો—અટકાવવા
 “આવ્યો છે ! ગુમાનબા, આ સહ તમારો આભાર છે ! પિતાજી !
 “તમે મહારા ઉપરથી સ્નેહ ઉતારી મને માયાના દ્વન્દ્વમાંથી મુક્ત
 “કર્યો ! સંસાર, સ્નેહ, લક્ષ્મી, અને ખીજ બધી માયામાંથી મુક્ત થઈ
 “આખર હું આ આખરની અવસ્થા અનુભવવા પામું છું. આ નિ-
 “ર્જન ધોર અરણ્યમાં શૂન્ય રાત્રિમાં ફૂર પ્રાણીઓ વચ્ચે માત્ર

“ ઇશ્વરસનાથ હું આવી પહોંચ્યો અને જે દશા અંતે થવાની તે
 “ આજથી આણી ! ગૃહ અને લક્ષ્મીનાં જળ ચીરી નાંખ્યાં ! ”

“ આમ જ ચોરો એ દમ્ભ નોંચે,

“ આમ જ એ સઉ દમ્ભ નોંચે,

“ ઉતરો પજો હું નોંચે નોંચે !

“ એ જગ-દમ્ભ તણા સાગરની નોંચે નોંચે આવ્યો !

“ સમુદ્રતળિયે ઉતરો પજો, પડો નોંચે નોંચે આવ્યો !

“ આમ જ હજી આ દમ્ભ નોંચે,

“ કામણ કંઈ મુજ કાજ હોંસે;

“ ધન્યભાગ્ય ! આ દમ્ભ નોંચે,

“ હજી ઉતરો પડું નોંચે નોંચે

“ નોંચે નોંચે !! ”

“ મુંબાઇનગરીના લક્ષાધિપતિપણામાંથી યુદ્ધિધનના ધરમાં છુદ્ર
 “ અતિથિની અવસ્થામાં, સાંથી આં અન્ધ અરણ્યમાં—અને અંહીથી
 “ પણ નીચે હવે જવાનું નિશ્ચિત ! ”

પોતે બોલે છે તેના પણ ભાન વિના આ શબ્દો બોલી, તેનો
 પડવા સાંભળતો—ઉત્તર સાંભળતો હોય તેમ, મનમાં ને મનમાં આનંદ
 પામતો, અંધકારને જોતો, કૂર ગર્જનાઓ સાંભળતો, અંધકારમાંથી
 શાંત તેજ નીકળતું હોય અને ગર્જનાઓને ભેદી આઘેથી ઝીણું કો-
 મળ ગાન આવતું હોય અને તે તેજને જોવાને અને ગાનને સાંભળ-
 વાને રસિક આતુર બનતો બનતો, હૃદય ઉપર હાથનો સ્વસ્તિક રચી
 સરસ્વતીચંદ્ર કેટલીક વાર સુધી એમનો એમ ઉભો.

જે ક્ષણે સરસ્વતીચંદ્ર જડ જેવો, મૂર્ખ જેવો, શય જેવો, સ્વ-
 પ્રસ્થ જેવો, સમાધિસ્થ જેવો, આ પ્રમાણે ઉભો હતો તે પ્રસંગે રાત્રિ
 પણ, એના જેવી જ નિરંકુશ બની, સંસારનાં સુખ-દુઃખની ચેતના નષ્ટ
 કરી, નિશ્ચેતન જેવી પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વ્યાપી
 રહી જડ જેવી ઉભી રહી; કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું—યોગ્ય-અયોગ્યનું—ભાન
 નષ્ટ કરી, મુકુટ ધારણ કરનારાઓને સ્ત્રીવશ કરી, પંડિતોને બુદ્ધિ-
 હીન નિદ્રાવસ્થામાં નાંખી, બ્રહ્મચર્યા અને સંન્યાસના વ્રતસ્થ પુરુષોને
 સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રમાડી, સ્થળે સ્થળે મૂર્ખચેષ્ટા કરી રહી; વસ્ત્રહીન પ્રકા-
 શહીન ચેતનહીન થઇ ગયેલા સંસારરૂપ આ મહાસ્મશાનમાં નિશ્ચેષ્ટ

શબ્દરૂપે પડી પડી, ધ્રુવડ અને શિયાળ જેવાં પોકે પોક સુકી રેતાં સંબંધિયો વચ્ચે, કાળામિની ભડભડ બળતી અજરામર એકાંત અને ભયંકર ચિતાના મુખમાં ખવાવા લાગી; શૂન્ય જેવા દશે દિશ વ્યાપતા અંધકારના અદૃષ્ટ અવયવોમાં કદપનાનીપેટે ભરાઇ મચી રહેલા જંગલો, પર્વતો, નગરો અને પ્રાણીઓના-અંતર્ગત દૃઢ દાઢને આંખો મીંચી જોઇ રહેતી હોય, તે મહાસ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં જ સિંહ વાઘ વગેરેની ભયંકર ગર્જનાઓને લવતી હોય, તેમ સુષુપ્તિસમયે જાગૃત સંસ્કારોમાં પ્રવાહપતિત થઇ ગઇ; આજી સંસારના પ્રપંચોને અગોચર કરી ચારે પાસે અંધકાર ભરી સરસ્વતીચંદ્રના મગજમાં કોઇ સર્વવ્યાપી એક તત્વનો લય કરી એ લયમાં જ સમાધિસ્થ થઇ ગઇ. ઘર છોડ્યું, લક્ષ્મી છોડી, પિતા છોડ્યા, મિત્ર છોડ્યો, કુમુદ છોડી અને સ્નેહ પણ છુટી ગયો; એ સર્વ પટ સરી ગયા તેની સાથે જ એ ઉપાધિપટમાં ઢેકાયલું તત્ત્વ જાતે અપ્રયાસે દૃષ્ટિગોચર થયું હોય તેમ તે જોતો સરસ્વતીચંદ્ર અત્યારે જંગલવચ્ચે અંધકાર વચ્ચે ઉભો રહ્યો અને ઉડા વિચારમાં વિચારશૂન્ય જેવો લીન થઇ ગયો.

પરંતુ આ અવસ્થા ધણીવારે ટકી નહી. થોડીક વારમાં શરીરચંત્રની કમાને, બળ કરી, એકાંત મનોવૃત્તિને, નદીની રેલનો પ્રવાહ કીનારાની ભેખડને તોડે તેમ, તોડી પાડી અને પોતાના પ્રવાહમાં લીન કરી.

“શરીરચંત્રને પ્રકોપકાળે શિથિલ યોગની માયા !”

આખા દિવસની ક્ષુધા વિચારમાત્રનું ભક્ષણ કરવા લાગી અને મસ્તિક ખાલી પડ્યું; તૃપા કંદને રોડી ખેઠી અને સરસ્વતીનો પ્રવાહ નીકળવા પામે તે પહેલાં તેનું આચમન કરવા લાગી; અંધકારે નકામી કરેલી આંખોને શરીરની અશક્તિએ ફરી મીંચાવી અને સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છા ખાઇ ફરી પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યો. પશ્ચાત્તાપ કરાવનાર બુદ્ધિ અધિષ્ઠાન વિનાની થઇ પડી; ભય અને શોક કરાવનાર ભાન ઉડી ગયું. ધણાક ઉદ્ધત પુરુષો મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરી વાતપ્રમાણે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યે ડરી જઇ કંપારી ખાય છે; સરસ્વતીચંદ્રે તે કંપારી ખાધી નહોતી. તામસને વશ થયેલા ધણાક મૂર્ખો વિચારશૂન્ય કામ કરી બેસી પશ્ચિમબુદ્ધિના કાંઠા વાગતાં કર્યું ન કર્યું કરવા મથે છે; એક કુમુદસુંદરીની વાતમાં તેમ કરવા ઇચ્છા હોય તો તે પુરી પાડવી અશક્ય હતી અને બીજી કંઇ પણ વાતમાં તેમ કરવા સરસ્વતીચંદ્રને ઇચ્છા સરખી થઇ હતી નહી અને તે જ કારણથી ચંદ્રકાંતથી નાસતો ભાગતો આ જંગલના દુઃખમાં મંજળ ગણવા લાગ્યો હતો. એ સર્વ વિચિત્ર નાટકનું

વિચિત્ર અવસાન આવ્યું હોય અને પડદો પડ્યો હોય તેમ અભ્યારે થયું. પોતે મૂર્ખતા કરી છે કે ઉચ્ચાભિલાષ સિદ્ધ કર્યો છે તે વિચારનાર પણ કોઇ રહ્યું નહીં અને સ્થળસમયની અવસ્થા પણ સરસ્વતીચંદ્રને જગાડે એવી ન હતી.

અંધકારની સેના ચારે પાસ ઘણા જોરથી ધસારો કરતી હતી અને દશે દિશા છાઇ લીધી હતી. ઘોડેસ્વારો વેગથી સ્વારી કરતા હોય અને ઘોડાની ખરીઓના ડાબલાના ડાબકા જમીનપર દેવાતા હોય તેમ કાળરાત્રિ ગાજતી હતી. અનેક તરવારો અથડાતી હોય તેમ પવનને બળે અનેક ઝાડોનાં પાંદડાં તથા ઝાળો અથડાઇ અવાજ કરતાં હતાં. મ્હોટા બાણાવળી ઉગ્રબળથી બાણ ફેંકતા હોય અને તેના સુસવાટ ચારે પાસ મચી રહ્યા હોય તેમ પવન સુસવાટા નાંખી રહ્યો હતો અને વૃક્ષો વચ્ચેના, પાંદડાં વચ્ચેના, આંતરાવચ્ચે થઇને ધસી આવતાં, ચીસો નાંખતો હતો. ચારે પાસ યુદ્ધનાં ભયંકર વાજાં વાગી રહ્યાં હોય અને યુદ્ધની ખુમમાં બરોબર ન સંભળાતાં સ્થળે સ્થળે તેનો નાદ સ્ફુરતો હોય તેમ સર્વ પાસ તમરાં નિરંતર ખેલતાં હતાં. ધવાઇ ધવાઇ, કોઇ હાથ ખોઇ, કોઇ પગ ખોઇ, પડેલા જોડાઓ દોડતા લહડતા જોડાઓના પગ તળે કચરાતાં છુંદાંતાં દુઃખથી અશરણ બની હૃદયવેધક ચીસો પાડી ઉઠતા હોય તેમ હરણુ, સસલાં, અને અનેક ગરીબ પશુઓ, ખોડમાં ઉંઘતાં પ્રાણીઓ શોધી ખાનાર વરુ જેવાં કૂર ચોર પશુઓનાં પંઝામાં પોતાને અથવા નરને કે માદાને કે જાન્યોને ફસાયલાં દેખી, ઉંડાણમાંથી કારમી ચીસો નાંખતાં હતાં. આખા જંગલમાં શીકારી અને શીકારની દોડદોડ મચી રહી હતી અને સિંહવાધના પંઝા અને નખ ધબ લેઇને પડતા હતા અને ગરીબ પ્રાણીઓના કોમળ માંસમાં ખુંખી જતા હતા. શીયાળનાં ટોળાં ચારેપાસથી કાયર જોડાઓ નાસતાં નાસતાં ચીસો પાડે તેમ રેતાં હતાં. શૂરા સ્વારો પેઠે વાઘ, ન્હાનાં ઝાડ અને ધાસ ઉપર ફાળ ભરતા, વેગથી ચાલ્યા જતા હતા અને ચોમાસાના પૂરપેઠે ઠેકાણે ઠેકાણે ધુધવાટ કરતા હતા. સેનાના નાયક જેવો મૃગપતિ સિંહ અંધરાત્રે રસ્તા વચ્ચે બેઠો બેઠો-મ્હોડું વાદળું ગાજતું હોય-તોપ ધડકતી હોય-તેમ મહાગર્જના કરી રહ્યો હતો. એ ગર્જના સાંભળતાં વાઘસરખાં પ્રાણી ચુપ થઇ લપાઇ જતાં હતાં, હાથીઓ અને પાડાઓ બરાડા પાડતા પાડતા નાસાનાસ કરી મુકતા હતા, ઝાડ ઉપર સુતેલાં પક્ષિયો જાગી ઉઠતાં હતાં અને કંપતાં કંપતાં કાન માંડતાં હતાં, આખા જંગલમાં અને

આથેના સુંદરગિરિનાં કોતરોમાં વિકરાળ પડ્યા ઉડી રહ્યા હતા, અને ધોરી માર્ગપર એક ઠેકાણે એકલો બેઠો બેઠો આવી મહાગર્જના કરતો મહોન્મત સિંહ પશુમાત્રમાં પોતાની આણુ વર્તાવતો હતો અને આખા જંગલમાં ખુણેથી ખુણે સર્વત્ર તેની હાક વાગી રહી હતી. અગ્નિના અંગારા પેઠે તેની આંખો રાતા તેજથી ચળકતી હતી અને આથે સુધી તીવ્ર ભયંકર કટાક્ષ નાંખતી હતી. ફૂર પશુઓનો આ મહારાજ ધડી ધડી યાળ ફેંકારતો હતો અને તે વીંઝાતી તેના સ્વરથી ચમકતાં તમરાં પણ ચુપ થઈ જતાં હતાં. જે રસ્તાને એક છેડે આ વનરાજ આવી રીતે ખીરાજતો હતો તે જ રસ્તાને બીજે છેડે તે જ સમયે, કાળજી કહું ન કરે એવે સ્થળે ને સમયે મનસ્વી મન-રાજ સરસ્વતીચંદ્ર ત્રિભેટા આગળ વચ્ચોવચ એકલો પજો પજો નિર્ભય અને નિશંક મૂર્છાસમાધિ સાધતો હતો.

આ પ્રસંગે આખા જંગલમાં પેસવા કોઈ માનવીની છાતી ચાલે એમ ન હતું અને ખરા શૂરવીરો પણ રાત્રિસમયે આ ભયંકર જનાવરોને છંછેડવા હીંમત ધરતા નહોતા. આખા જંગલમાં માત્ર જનાવરોની કારમી ચીસો સંભળાયાં કરતી અને ખહારવટિયાઓ રાવણું કરતા તે પણ મનહરપુરીની બાજુના વડમાં ભરાતા. સરસ્વતીચંદ્ર પજો હતો તે જગા વડથી થોડે છેડે હતી અને વડ નીચે ઉઠતો શીરબંધાર પણ અંધારામાં કાન ઉપર અફળાતો ત્યારે ઓછો ભયંકર નહોતો લાગતો. આકાશમાં તારાનાં ઝુંડ ઝમ્મકતાં હતાં તે પણ ભયંકર પ્રાણીઓની આંખો જેવાં વિકરાળ પ્રકાશવાળાં લાગતા હતાં અને જંગલનો આ ઠાઠ જોઈ નબળો પોચો માણસ તો ભયથી ગાંડો જ થઈ જાય. સરસ્વતીચંદ્રની મૂર્છા વળી, તોપણ ઉઠવાની કે બોલવાની તેનામાં શક્તિ રહી ન હતી. રસ્તાની ધુળમાં ચતોપાટ પડેલો હતો તેને કાંઈક શુદ્ધિ આવતાં, પ્રથમ કાન સચેત થવા પામતાં, સિંહની ત્રાડતી ગર્જના અને તેની સાથે જ બીજાં પ્રાણીઓની ચીસો એકદમ એ કાનમાં દોડી આવવા લાગી, અને આંખો ઉઘડતાં એ ગર્જનાઓથી ગાજતો વીંઝાતો ત્રાસ વર્ધાવતો અંધકાર અને અંધકારસાગરને પેલે કીનારે ચાંચિયાઓની તરવારોની અણિયોપેઠે ચળકતા ચમકતા તારાઓ દૃષ્ટિમાં ઉપરા ઉપરી ઉભરાવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્રના પંડિત વિચાર નાસી ગયા; કવિતા તો પાસે આવી જ નહી; જ્ઞાનમાર્ગ તો સુઝ્યો જ નહી; માઆપ, કુમુદસુંદરી, અને ચૈદ્રકાંત પણ એના મનની દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી ખસી ગયાં; મરણકાળે સઉને મુકી એકલાં જ-

વાનું તેવી જ રીતે આ મહાભયપ્રસંગે પણ સરસ્વતીચંદ્ર એકલો અનાથ ભાંય નાંખેલા જેવો કાળરાત્રિના ધોર ભયભૈરવનું ઉગ્ર સ્વપ્ન જેવા લાગ્યો. ઉઠવાની શક્તિ નહીં તો નાસવાની ક્યાંથી હોય ? નાસીને પણ આ અગ્નિદેવતા નંગલમાં અંધકારે કેઈ દિશાએ જવું ? ગમે તો ભુખ અને અશક્તિથી અથવા ગમે તો કોઈ ભયંકર પ્રાણીના મુખમાં આહુતિ પેઠે પડી, સંસારને છેલા નમસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રલક્ષ્ય લાગ્યો. તેની સાથે ભૂતકાળ દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો. પિતા, કુસુદસુંદરી, અને પ્રિય ચંદ્રકાંતનાં દીન મુખ નેત્ર આગળ આવી ઉભાં, અને તે સર્વનાં નેત્રમાં આંસુની અખંડિત ધાર વહેતી દેખાઈ. બોલવાની શક્તિવગર, બોલ્યાવગર, સરસ્વતીચંદ્રનો આત્મા જ આ જોઈ રોવા લાગ્યો; સઉની ક્ષમા માગવા લાગ્યો; કરગરવા લાગ્યો; અક્ષહલ્યા જેવી સ્નેહહલ્યા ફરી ફરી સાંભરી આવી તેના આખા શરીરને કંપાવવા લાગી; એની આંખોમાંથી આંસુ જતે નીકળવા લાગ્યાં અને બેપાસ આંખના ખુણામાંથી લમણા ઉપર થઈ કાન આગળ થઈ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં; તેને શીત આવ્યા જેવું થયું; રોવાની શક્તિ હત તો પોકે પોક મુકી રોવાઈ જત, પણ રોવા જેટલી શરીરમાં શક્તિ સરખી ન હતી તેથી શરીર અને મુખ શોક થઈ ગયાં; લક્ષ્મીનંદન, કુસુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત એ શબ્દથી ભરેલા નિઃશ્વાસ અને પ્રાણ છાતીમાં ધડકવા લાગ્યા; એ નિઃશ્વાસ અને પ્રાણ હવે તો નળ તો સારું એવું ધમ્મળી તેનો માર્ગ મોકળો કરવા ગરીબનું મુખ પહોળું થઈ ગયું; પગ ચુસાવા લાગ્યા પણ હલાવવાની શક્તિ ન હતી; પેટમાં દાહ ઉઠવા લાગ્યો અને યમરાજના દૂતનાં પગલાંના જેવા ધબકારા સંભળાયા. અત્યારે એને કોઈ અગ્નિદાહ કરવા નહોતું; એના શબ પાસે મરણપોક મુકનાર પણ ન હતું. માત્ર અંધકાર ભરેલું નંગલ ભયાનક અને ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી ચારે પાસેથી ત્રાડો નાંખતું, મારેલા શીકારપાસે ગાજતો વાઘ બેઠો હોય તેમ, બેઠું હતું અને ખાવા ધાતું હતું.

એવામાં રસ્તાની એક બાજુ પરની ઝાડીમાં કાંઈક ખખડાટ થયો, અને થોડી વારમાં એક મહાન અજગર—કાળો નાગ—કુંદ્રવાડા મારતો ઝાડીમાંથી રસ્તાઉપર દાખલ થયો, અને કુવારાના પ્રાણીપેઠે ઉછળતો ઉછળતો સરસ્વતીચંદ્ર પગો હતો એણી પાસ સમુદ્રના-અટકે નહીં એવા—મોજાપેઠે આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના અશક્ત શરીરમાં એના ધસારાએ અને કુંદ્રવાડાએ અર્થિતી લેશ શક્તિ આણી અને ઉ-

દાંતું તો નહીં પણ નાગ આવતો હતો તે ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી અને યમ-
 દૂત જેવા નાગને એણે દીઠો અને તેની સાથે આંખો આકાશ ભણી
 હતી તેવી કરી દીધી. સગાંસ્નેહીના વિચાર, પશ્ચાત્તાપ, દીનતા, શોક,
 અને આંસુ એ સર્વ સંસારના પદાર્થોનો વીજળીની ત્વરાથી લાગ કરી
 દીધો, અને મહામંગળસમય જેવા મરણકાળને વાસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર
 આંખના પલકારા જેટલી વારમાં સજ્જ અને સાવધાન થઇ ગયો.
 આ સર્પ પોતાને ક્યારે ડસે છે તેની વાટ ધડકતા હૃદયથી જેવા લાગ્યો.
 સર્વ સંસારનું હવે અવસાન આવે છે સમજી, ક્ષોભ તજી, તે શાંત થઇ
 ગયો. વિચારનો અવકાશ મળ્યે, ઉપજેલું મરણ-ભય, અવકાશ જૂતો
 રહ્યો તેની સાથે, જતું રહ્યું. માત્ર આત્મરક્ષણની સાહજિક વૃત્તિ?
 સૂર્ય ગયા પછી પણ સૂર્યનાં કિરણ રસજે તેમ હજી રહી હતી અને એ
 વૃત્તિએ પણ એવું જ શીખવ્યું કે નાગની પાસે સચેતન દેખાવા કરતાં
 જડ દેખાઇ, જાય તે રસ્તે તેને જવા દેવો એ જ સારું છે. મહાસર્પ
 દોડતો દોડતો આવ્યો તે ક્ષણે સરસ્વતીચંદ્ર આવાં કારણથી હાલતો ચાલતો
 બંધ થઇ સ્તબ્ધ બની શ્વાસ રૂંધી પડી રહ્યો. સર્પ આડો અવળો
 વાંકો થતો એની પાસે આવ્યો, પોતાના માર્ગનો અવરોધ કરતો એને
 દેખી એની ચારે પાસ પ્રજ્ઞક્ષણ કરવા લાગ્યો, અને અંતે પ્રથમ હતો
 તે પાસે આવી એની છાતીપર ચઢી ગયો. સાપ પાંચ જ હાથ લાંબો,
 ચાર પાંચ આંગળ જડો, અને વિકરાળ હતો. તારાના તેજમાં એની
 તીવ્ર આંખો, ઘોળી મુછો, અને કાંચળીમાંના પટા આભાસ ધરવા
 લાગ્યા. પોતાની પ્હોળી મ્હોટા પાંદડા જેવી અગ્રક્ષણ ઉઘી કરી કં-
 પાવવા માંડી સરસ્વતીચંદ્રની છાતીપર નાગરાજ ડોલવા અને ભયાનક
 ડાકલી વગાડવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના ધૈર્યની સીમા આવી ગઇ અને
 સાપ કરજો હોય એવી જ વૃત્તિ આ દેખાવ જોઇ એને થઇ ગઇ.
 તેના ઓઠ, નખ, અને દાંત કાળા પડ્યા હશે તે તો અંધારામાં શું
 જણાય પણ તે સર્વમાં શીત વ્યાપી ગયું, કાન ખૂંદરા થઇ ગયા, શ-
 રીરમાંથી લોહી ફટકી ગયું, અને આત્મા શય જેવા શરીરમાં માત્ર
 સાક્ષીરૂપે રહ્યો. પાંચ સાત મીનીટ સુધી વિષમય પ્રાણી આ શરીર
 ઉપર આમ તેમ ફર્યો અને એના ભાર નીચે ચગદાતા ગયા તેમ તેમ
 શરીરના અવયવ એક પછી એક મરી ગયા જેવા થયા. અંતે એકદમ
 પુંછડુ જોરથી સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોંપર ઝાપટી, શરીર ઉપરથી ઉતરી,
 સાપ સામે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. તે પળે “ઓ કરજો!” એવી વેદના

સરસ્વતીચંદ્રના રહેલા ભાનના અંગારામાં વિષપેટે વ્યાપી ગઇ અને તેની સાથે એ અંગારો હોલાઇ ગયો. જંગલ પાછું હતું તેવું થઇ ગયું; સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયના ધબકારા પણ અંધ થઇ ગયા; એને ધારણ કરનારી રાત્રિચિતામાં અંધકાર ભડભડ લાગવા માંડ્યો; અને જંગલ-સ્મશાનમાં પ્રાણી અંધુઓની પોકેપોક ચારે પાસ ગાછ રહી અને આકાશને ભેદવા લાગી. કંઠલુમાં કંઠલુ બ્રહ્માજી ચીરી નાંખે એવી મરણપોક જેવી સિંહગર્જના બીજા સર્વ નાદને ડુબાવી દેઇ એકલી સંભળાવા લાગી; અને દશે દિશાએ ધોર શૂન્ય અંધકારમાં યમને ખોળે પડેલા સરસ્વતીચંદ્રની પ્રાણયાત્રાના અવસાનના સાક્ષીભૂત થવા, એ સુતો હતો ત્યાંથી ફરતા એ ત્રણ ગાઉ સુધીમાં, કોઇ માનવી આ ભયંકર પ્રહરે હશે એવી કલ્પના પણ થવાનું કારણ ન હતું. ચારે પાસનું જંગલ, પૃથ્વી, આકાશ, અને સર્વ દિશાઓ એકદમ આ પુરુષના પ્રાણને વાસ્તે પોકારતી હતી અને એ પોકાર અંધકારમાં પડેલા પામી ગાછ ઉઠતો હતો. “ઓ સરસ્વતીચંદ્ર !” — “સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ઓ ! ઓ !”..... એવી લંબાતી કારમી ચીસ આખા અરણ્યમાંથી ઉઠ્યા તાડોનાં વચાળાંમાં થંધને નીકળતી લાગતી હતી, અને ઠેક મનહરપુરીમાં પહોંચી ચંદ્રકાંતના હૃદયને ચીરતી હતી, અને સુવર્ણપુરસુધી પહોંચી ગરીબ કુમુદસુંદરીની આંખોમાંથી ઉંધને હાંકી ફાડી આંસુનો સાગર ઉભરાવતી હતી અને અમાત્યનો મહેલ અને પ્રમાદ-ધનનું રંગભવન તેને મન સ્મશાન જેવું કરી દેતી હતી.

માનવીનો પગસંચાર આ અરણ્યમાં થયો અસંભવિત હતો તેવે આ પ્રહરે જે રસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર શયન પડ્યો હતો તે રસ્તાપર કેટલેક છેટે પૂર્વદિશામાં ભૂતાવળી જેવું એક ટોળું આવતું હતું. એ ટોળું બહારવટિયાઓનું ન હતું, કારણ એ લોક તો ક્યારના વડ આગળથી વેરાઇ ગયા હતા. અત્યારે રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા હતા, અને રાત્રિ વધી તેમ તેમ ભયંકર થતી ગઇ. ભયંકર પશુઓની ચીસો વધતી ગઇ, અને ધ્રુવડ ઠેકાણે ઠેકાણે નીકળી પડી ધ્રુવવવા લાગ્યાં. જંગલમાં પડતી ચીસોનો પ્રત્યુત્તર મનહરપુરીની શેરીઓના કુતરા મહોટે સાદે કરવા લાગ્યા અને તેમનું ભસનું અને રોનું આ રસ્તા સુધી સંભળાવા લાગ્યું. આકાશમાં તારાઓના પોપડે પોપડા બંધાયા અને તેમનું તેજ એકાંત ભયસૂચક લાગવા માંડ્યું. ક્વચિત્ એકાદ રડીખડી કાળાશ મા-રતી ન્હાની વાદળી શીવાય જ્યાં જુવો ત્યાં તારા જ તારા અને વચ્ચે

ભયંકર કાળું આકાશ. ઝાકળ પણુ પડવા માંડતું હતું અને ભયભીત જગતને શરીરે પરસેવાપેઠે એકદું થઇ સર્વને દંડાંગાર કરી નાંખી કંપાવતું હતું. ત્રિભેટાની પૂર્વ ભણીથી આ ઘડિયે ભયંકર ભૂતાવળી જેવું ટોળું આવતું હતું અને રાત્રિની ભયંકરતાને વધારતું હતું.

આ ટોળાની આસપાસ કેટલાક જણ વાંસના ભારા બાંધી તેને મસાલો પેઠે સળગાવી ચાલતા હતા. એ ઉંચા વાંસની મસાલો વગરતેલે બળતી હતી અને તેના શિખરો ઉપર બળતા રાતા-પીળા ભડકા ધણેક છેટે સુધી પ્રકાશ નાંખતા હતા, અને ઝાડો અને તાડોની વચ્ચે અંધકારના ઉંચા શિખર-કળસ જેવા લાગતા હતા. કોઇ કોઇ વખત તો વાંસોની ગાંડો બળતાં ફુટતી અને ચારે પાસ તેના તનખા કડાકા કરતા ઉડતા હતા. આ ટોળામાં સર્વે માથે શિવના ગણુનીપેઠે મ્હોટી જટાઓ ઉંચી બાંધી લીધી હતી અને કાળા વાળની ઉભી ગડો અજવાળામાં મ્હોટા સાપની પેઠે ચળકતી હતી અને જટાઓ ઉભા રાફડાઓ જેવી લાગતી હતી. આ ટોળું બાવાઓનું હતું અને તેમના પગનો ધસારો ધણે છેટેથી સાંભળીને સાપ સરસ્વતીચંદ્રના શરીરપર પળવાર ફતખ્ધ ઉભો રહ્યો હતો અને તે ધસારો તથા પ્રકાશ દૂરથી પાસે આવતો સમજી એકદમ ન્હાસી ગયો હતો.

નાગ ગયો અને થોડીક વાર થઇ હશે એટલામાં તો બાવાઓ સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર પડ્યું હતું તે જગા આગળથી દૃષ્ટિગોચર થયું. આશરે ત્રીશ ચાળીશેક બાવાઓનું ઝુંડ હતું અને સઉની વચ્ચે એક રથ હતો તેને બળદ ન જોડતાં બાવાઓ જ ખેંચતા હતા. બાકીના બાવાઓમાંથી કેટલાક, હાથમાં કરતાળ, ડફ, કાંશીઓ, વગેરે લેઇ, વગાડતા હતા. કેટલાક પાસે માત્ર મસાલો જ હતી. કેટલાકની પાસે લાંબી ઉઘાડી તરવારો હતી અને તરવારવાળાઓ રથની આશપાશ અને ટોળાની આશપાશ યોગમ આંખો ફેરવતા ફરતા હતા. એક જણની પાસે ભગવા રંગનો ઉંચો ઝુંડો હતો તે રાત્રે પણુ ઉન્હાળાના પવનના સપાટાથી ફરફરતો હતો અને મસાલોના વીંઝાતા ભડકાઓની ભભક સામે વીંઝાતો હતો અને લાલ ભગવો રંગ ભડકાઓના રંગથી રંગાઇ ચારપાસના અંધકારમાં સઉથી ઉંચે જતો એક ભડકો જ હોય તેમ ભભક મારતો હતો. રાખથી ભરેલી જટાઓ, ભસ્મથી ભરેલાં માળાઓના ભારાથી લચી પડતાં અર્ધા ઉઘાડાં અને અર્ધા ભગવે લુગડે ઢંકાયલાં કાળાં પ્રૌઢ બળવાન શરીર, આકાશ સુધી ગાજી નીકળતી સિંહવાધને પણુ ડરાવતી આખા વનમાં પડ્યા ભરતી ઝડી ફાટી ભજનની નિર્ભય યુગ્મો, અને એકાંત ભયં-

કર જંગલમાં ભજનની લહેમાં ઉન્મત્ત પડતા પગના ધબકારા : આ સર્વથી આ અદ્ભુત જોગિઓનું ટોળું આખા જંગલને, ચઢાઈ કરી, સર કરતું લાગતું હતું અને સિંહવાધનાથી ત્રાસ થાય તેના કરતાં આ સ્થળે આ સમયે તેમની આ દશાનું દર્શન માણસની છાતીને ઓછી કંપાવે તેવું ન હતું. ફાળો ભરતા ભરતા, ત્રાડો નાંખતા નાંખતા, મસાલોની ઉંચી ઝાળોની ગુફાઓમાંથી ઉછાળા મારતા હોય તેમ, ધસતા ધપતા સર્વ ખીલામણા બાવાઓ સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમના શરીરપર જુદે જુદે ઠેકાણે કરેલાં ગોપીચંદન, કંકુ, અને સિંદૂરનાં છાપાં તિલકને લીધે મ્હોટા વાધના ટોળાના જૈવા તે લાગતા હતા. તેમના ખખડતા લાંબા કાળા ચીપીઆ મ્હોટા નાગની પેટે તેમની કેડોથી, ખભાથી, અથવા હાથથી લટકતા હતા. સઉના ખભા પાછળ હોડકાના આકારનાં જડાં લાંબાં લાકડાનાં ભિક્ષાપાત્ર નાંખી દીધાં હતાં અને ભરેલી ભગવી ઝોળિયો સઉની બગલો નીચે ઝોળા ખાતી હતી. મહારુદ્રની આસપાસ વીંટાઈ વળી આવતા ભયંકર ગણોના ટોળાપેટે ઓ ટોળું ફાળો ભરતું સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પહોંચ્યું, અને એ શરીર ચગદાઈ જાય તે પહેલાં મસાલોનું અજવાળું એના પર પડવાથી સઉની આગળ ચાલતો આવો ચમક્યો, ખચક્યો, એ શરીરપર દૃષ્ટિ નાંખી ઉભો રહ્યો, અને તેની સાથે જ સર્વ ટોળું ઉભુ રહ્યું, નિશ્ચેષ્ટ થયું, એકદમ બોલતું બંધ થઈ ગયું, અને ગાડીમાંથી જોગીશ્વરે ખુમ પાડી : “ મોહનપુરી, શું છે ? ” આગળ ચાલતા બાવા મોહનપુરીની આશપાસ તરવારબંધ ફેટલાક બાવા ભરાઈ ગયા. સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને નીચે વળી મસાલવડે ન્યાળતો પ્રચંડ આવો મોહનપુરી બોલ્યો : “ ગુરુજી, માણસનું શરીર શબ્દવત “ પડેલું છે. ” વધારે ન્યાળી બોલ્યો : “ આજા હોય તો સ્પર્શ કરીને “ જોઉં કે જીવે છે કે શબ્દ છે. ” પરીક્ષા કરી સર્વેયે ઠરાવ કર્યો કે જનાવરે એને માર્યો નથી અને એ મરી ગયો નથી. ગુરુજીએ ધ્યાન ધરી આજા કરી : “ બચ્યા, એ પુરુષને ઉચકી લે. શ્રી જગદીશની ઇચ્છા “ છે કે સુંદરગિરિના મહતો આ પુરુષ ઉત્કર્ષ કરશે અને સાંના સાધુ “ ગોસાંધઓ જતે દિવસે એના આશ્રિત થઈ રહેશે. બચ્યા, એને “ જીવની પેટે જળવજો ! એ મહાપુરુષ થશે અને સાધુસંત એના ચર- “ જીવવિદની સેવા કરશે ! ”

ત્રિકાળજ્ઞાની ગણાતા જોગીશ્વરનું આ અણુધાર્યું વચન સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને બળવાન મોહનપુ-

રીએ બાળકના શરીરની પેડે પોતાને ખભે નાંખ્યું. આવ્યા હતા તેવા જ સર્વ કીર્તન કરતા ચાલ્યા. આગળ જતાં આખું જંગલ બળતું હતું અને ગાઉના ગાઉ સુધી ભયંકર દવ પ્રકટી રહ્યો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે બળતા વાંસોની ગાંઠો ફુટતી હતી અને તનખા ઉડતા હતા. ન્હાનાં મ્હોટાં પશુઓ પરસ્પર-વિરોધ ભુલી જીવ સાચવવાની સર્વસામાન્ય ઇચ્છાને વશ થઇ દોડધામ કરી રહ્યાં હતાં. ઉંઘેલાં પક્ષિયો માળાની સાથે બળી જતાં કારમી મરણચીસો નાંખી શાંત ભસ્મ બની જતાં હતાં, દવના પ્રકાશથી અને ધુમાડાથી ઉભરાતા આકાશમાં પણ આગ લાગેલી જણાતી હતી. આ ભયંકર દવથી બળતા જંગલ વચ્ચે મર્ગ શોધી ફાડી આગમાં પ્રવેશ કરતું હોય, દવ વચ્ચે ચાલતું હોય, અ-મિલોકમાં જ જીવતું હોય તેમ જોગિયોતું ટોળું પ્રકાશમાં, તાપમાં, ભડકામાં લીન થઇ ગયું, અદૃશ્ય થઇ ગયું. મોહનપુરીના ખભાઉપર પડેલા સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગમાં લટકતાં લોચનકમળ, તાપને બળે ઉધડ્યાં હોય તેમ પળવાર ઉધડી, આ ચિત્રસ્વપ્નને જોઇ, કંઈ પુછ્યા વિના, બોલ્યાવિના, વિચાર્યા વિના, પાછાં મીંચાઇ ગયાં, અને એ પણ આખરે અદૃશ્ય થઇ ગયાં.

પ્રકરણ ૮.

કુમુદસુંદરી સુવર્ણપુરથી નીકળી.

નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર જ છે, ચંદ્રકાંત હવે તેને મુંબાઇ લેઇ જશે, તે પાછો મુંબાઇનગરીમાં યશસ્વીપણે વર્તશે ઇત્યાદિ વિચારથી આનંદમાં આવેલી કુમુદસુંદરી પ્રાતઃકાળે એ સર્વ આશાનું ઉચ્છેદન કરવા સુવર્ણપુરમાંથી પણ જતો રહેતો એને જીવે અને પોતાને તે મુગે મ્હોડે જોઇ રહેતું પડે એના જેવી વેદના બીજી કેમ? છુદ્ધિનના ઘરમાં અત્યંત ઉત્સવને ફાળેજ તેને આ ગુપ્ત ધા પડ્યો અને સર્વના દેખતાં મૂર્છા ખાઇ તે ટળી પડી હતી તે આપણે જાણીએ છીએ. પિયર જઇને આ વાત માતાપિતાને જણાવું અને સરસ્વતીચંદ્રની શોધ ફાડાડાવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને એ નિશ્ચય નિષ્ફળ થતો અટકાવવાને જ હુરબમ વગેરે સ્વાશેને એણે મનોહરપુરી મોકલ્યા હતા, કારણ પોતાને તે દિવસ મુકી બીજો દિવસે નીકળવાનું હતું.

એ જવાની તે વાતથી કૃષ્ણકલિકા અને પ્રમાદધન પણ આ-

નંદમાં આવ્યાં હતાં. પણ યુદ્ધિધને તેમની વાત જાણી, એવું જાણવાથી તેમના આ રંગમાં ભેગ પડ્યો; એટલું જ નહીં, પણ યુદ્ધિધને પોતાને કાંઈક શિક્ષા કરવા ધારી છે તે જાણી ગભરાટ વધુટયો. નવીનચંદ્ર મદદ કરવાની ના કહીને ચાલ્યો ગયો જાણી ગભરાટ વધ્યો, અને સલાહ લેવાનું કોઈ ન મળતાં કૃષ્ણકલિકાને શોધી ફાડી તેની જ સલાહ લેવા ધાર્યું. કૃષ્ણકલિકાને સંજ્ઞેશો મોકલી રાજેશ્વરમાં બોલાવી; એણે અક્ષય આપી કે કુમુદસુંદરી અને નવીનચંદ્રને આડો સંબંધ છે તે વાત મહેં તમને કહી અને તે જાણવાથી કુમુદસુંદરીએ આ આરોપ ઉભો કર્યો છે એવું તમારે કહેવું. પ્રમાદધન ઘેર ગયો અને વિચાર સુઝ્યો કે આ વાત કહીશું તે કોઈ માનશે નહીં. એ વાતને ટેકો આપવા શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં કરતાં મેડીમાં ફર્યો કર્યું અને ફરતાં ફરતાં “મર્મદારક ભસ્મ” બની ગયેલા કાગળોમાંનો એક કાગળ કુમુદસુંદરીએ ફાડી નાંખેલો પણ તેના ઝીણા કડકા થયેલા તેમાં ચારપાંચ કડકા બાળી નાંખવા રહી ગયેલા તે પોતાના ટેબલ નીચે પડેલા હાથ આવ્યા, તેને સાંધી વાંચી જોયા, નવીનચંદ્રના અક્ષર ઝાળખ્યા, વાંચવા માંડ્યાં, અને તે વાંચતાં એવું લખેલું નીકળ્યું કે

“હતી લક્ષ્મી ! હતા તાત ! હતી વ્હાલી ! હતો બ્રાત !”

આટલું બેસતામાં પ્રમાદધન આનંદમાં આવી ગયો;—વ્હાલી એવું “નવીનચંદ્રે લખ્યું ! આથી શો બીજો પુરાવો ?” વળી ક્રોધ ચ્હલ્યો : “વાહ વાહ ભણેલી ! મને ખબર નહીં કે નવીનચંદ્રની વ્હાલીતું હઈશ !” આ વિચાર કરે છે એટલામાં કુમુદસુંદરી આવી પ્રમાદધનની મુખ-મુદ્રા ઉપર કંઈક નવો જ ફેર પડેલો તે ચતુરા ચેતી ગઈ. એ કંઈ પુછે એટલામાં તો પ્રમાદધન જ ધડકા ઉઠ્યો : “કેમ, મ્હારાં ગણાં “ને શાણાં ભણેલાં ! તમે આવાં ઉઠ્યાં કે ?”

કુમુદસુંદરી અત્યાર સુધીના દુઃખમાં જડ બની ગઈ હતી, બેભાન જેવી થઈ ગઈ હતી, તે આ અપૂર્વ પુષ્પાંજલિના વર્ષાદથી ચમકી જાગી ઉઠી, જોઈ રહી, ધીરજ પકડી, અત્યંત નરમાશથી ધીરે પણ સ્થિર સ્વરે બે અક્ષર બોલી : “શું છે ?”

અધીરાની ધીરજ રહી નહીં, અને વધારે ખીજાધને બોલ્યો : “શું છે—શું છે—શું ? આ પેલા નવીનચંદ્રની વ્હાલી થનારી તે તું ! “નહીં કે ? વાંચ આ અને ફેડ આંખો !” કાગળના કડકા ધ્રુજતી કુમુદ ઉપર ફેંક્યા.

ગરીબ ખીચારી કુમુદસુંદરી ! એને બળતામાં ધી હોમાયું, પડ્યા ઉપર પાડું થયું. એના મ્હોં ઉપરનું તેજ ઉતરી ગયું, એના પગ ધ્રુજવા લાગ્યા, પરસેવાના ઝાંખેઝાંખ વળી ગયા, નીચું જોઇ રહી, અને આંખમાંથી ખરખર આંસુની ધારા ચાલવા લાગી. પળવારમાં પાંચસો વિચાર એના કુમળા દુઃખી મગજમાં તરવરી રહ્યા અને એના અંતઃકરણને વલોવવા લાગ્યા. “અરે ! હું સાચી વાત કોને કહું અને કોણ “માનશે ? મ્હારે કપાળે આ કાળી દીલી આવવી તે પણ બાકી રહી ! “જુહું કેમ બોલું ? આમને કેમ છેતરું ? દમયન્તીનો હાર ચોરાયો “હતો તેના જેવી આ મ્હારી દશા થઇ ! એથી પણ બુંદું થયું. “સાચી વાત જાણનાર પરમેશ્વર ! હું સર્વ વાત તને સોપું છું. ત્હારે “જે કરવું હોય તે કર—જે રસ્તે ગોળો ફેંકવા ધાર્યો હોય ત્યાં પહો- “ચાડ. હું તો અપરાધી પણ નથી અને નિરપરાધી પણ નથી ! શું “બોલું ?” કંઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના કાગળના કડકા પ્રમાદધનના હાથમાં પાછા મુક્યા.

પ્રમાદધન વધારે રહીડાયો : “કેમ ! ખરી વાત માનવી છે કે “નહી ? બોલ !” કુમુદસુંદરીને એક લપડાક રહડાવી દીધી. એના ઉત્તરમાં—ઉત્તર દેતા પહેલાં—કુમુદસુંદરીનાં આંસુ જતાં રહ્યાં, પરસેવો બંધ થયો, ધ્રુજતી રહી ગઇ, અને ગાલ પંપાળવો સરખો મુકી દઇ, બેધડક આંખે પતિના સામું જોઇ એ બોલી : “શાવાસ્તે આટલો “આચકો ખાવ છો ? ઘોલ મારીને કેમ અટકો છો ? આ મ્હારા સર- “દાર ! આ પેલા ખુણામાં તરવાર પડી છે તે મ્હારે ગળે મુકો, ત- “મારી મ્હારી વચ્ચે વ્યર્થ બોલાબોલી થાય તે શું કરવા જોઇએ ? તમારે “હાથે હું મરીશ તો મ્હારો મોક્ષ થશે. તમારે હાથે મરવાનું ક્યાંથી ?” જાતે જ તરવાર આણી પ્રમાદધનની પાસે મુકી અને તેના આગળ ગળું નીચું કરી ઉભી—“રખે અટકતા ! મુકો આ ગળા ઉપર તરવાર ! “મ્હારે ધન્ય ધડી ને ધન્ય દૂહાડો કે આ વખત આવ્યો !”

ઉશ્કેરાયલો પતિ પોતાને મારી નાંખશે એવો નિશ્ચય કરી, અને હું આ દુઃખના ભરેલા ભવસાગરમાંથી છુટીશ એવું જાણી, પ્રતિપળે તરવારના ધાની વાટ જોતી કુમુદ ગળું નીચું કરી રહી, અને થાકી ઉયું જુવેછે તો પ્રમાદધન મળે નહી. કુમુદસુંદરીની આવી ભયંકર સ્થિતિમાંથી આભો બની જઇ, સજડ થઇ જઇ, શું કરવું તે ન સૂઝતાં, કાગળના કડકા ખીસામાં નાંખી એ ચાલ્યો ગયો. વધારે બોલવા કે

કરવાની તેની શક્તિ ન રહી. ગુંચવારામાં પડેલી, દુઃખમાં પડેલી, કુમુદ ખુરસીપર માથું ઢંધું નાંખી રેતી રેતી બેઠી.

પ્રમાદધને કૃષ્ણકલિકાને શોધી ફહાડી, હકીકત કહી, અને શી-ખામણ મળી કે “હવે કુમુદસુંદરી સાથે લાંબું કરવામાં માલ નથી; “એને ફહો કે ત્હારી પરીક્ષા કરવા આટલું કર્યું હતું, તું બગડેલી “નથી એવી મ્હારી ખાતરી થઇ એણે ફહો, એને બહાલ દેખાડો “અને છેતરી પિયર મોકલી દો, એ જાન્ય એટલે આપણે બેનો કાંટો “જશે, તમારા મનમાં મેલ રહ્યો એને લાગશે તો જવાનું બંધ, રા- “ખશે અને આપણે સાલ રૂહેશે, એ જાન્ય તે પછી તમારા પિતા “આગળ મ્હારી બાબત ફરિયાદી આવે તો આ કાગળના કડકા બ- “તાવળે અને ફહેળે કે તમને કુમુદની નહારી ચાલની ખબર પડી “એટલે એણે આ તમારા સામી વાત ચલાવી. પણ એ બધું એના “ગયા પછી કરળે.”

પ્રમાદધનને આ યુક્તિ ગમી, તેણે તે સાંગોપાંગ પાર ઉતારી, કુમુદસુંદરી છેતરાઇ, અને પિયરના અને સાસરાના સ્વારોની વચ્ચે ગાડી રાખી, તેમના રક્ષણમાં રહી, સરસ્વતીચંદ્ર નીકળ્યો હતો તે દિવસ વીતતાં અડધી રાત્રિ ગયા પછી છેક પાછલી રાત્રે નીકળી. સાસુ અને નણંદ તે પ્રસંગે વહુને બેઠયાં અને સર્વે પુષ્કળ રોયાં, યુદ્ધિધન ગળગળો થઇ ગયો, અને પ્રમાદધન વગર બાકી ધરનાં સર્વ માણસ ઉદાસ જેવાં થઇ ગયાં. યુદ્ધિધનના ઘર આગળથી ગાડી ચાલી. “કુમુદસું- “દરી, બહેલાં આવળે,” “ભાભી, જો જો, પંદર દિવસથી વધારે “એક દિવસ પણ રૂહેશે નહી, હોં!” “બેટા, પિયરમાં તો સઉને “આનંદ થશે પણ મારું તો ઘર તમે આવશે ત્યાં સુધી સુનું, હોં— “બેટા, જરૂર બહેલાં આવળે—સાસુની દયા જાણજો,” “ભાભી “સાહેબ, સંભાળ રાખજો ને બહેલાં આવળે” આવા અને એ જા- તના બીજા શોકમય શબ્દોથી, યુદ્ધિધનના નિઃશ્વાસથી, સૌભાગ્યદે- વીનાં હુસકાંથી, અને અલકકિશોરીના મ્હોટે સાદે રેવાથી, વીંધાયલા અંધકારને પાછળ મુકી સર્વના શોકને સમાસ આપતી રેતી રેતી બેઠેલી કુમુદસુંદરીના રથનાં ચક્રો સ્વર અને સ્વારોના ઘોડાઓના પગના ડાબકા અંધકારમાં સંભળાતા બંધ થઇ ગયા, તેની સાથની મશાલોનો પ્રકાશ અદૃશ્ય થયો, અને બાકી રહેલી રાત્રે હંધવાનું મુકી દઇ સુવર્ણપુરના નવા કારભારીના ઘરમાં સર્વ મંડળ ચતુર અને સુ- શીલ વહુના ગુણની વાતોનાં કીર્તન કથા કરવા મંડી ગયું, અને માત્ર

પ્રમાદધન નીરાંત વાળી, ઉઘાસ પામી, ઘસઘસાટ ઉઘી ગયો અને કૃષ્ણકલિકાનાં સ્વપ્નમાં પડ્યો.

કુમુદસુંદરીએ ગામ છોડ્યું ત્યાર પહેલાં તેના રથને રોકનાર માત્ર વનલીલા મળી. કૃષ્ણકલિકાને પ્રમાદધન મળ્યો હતો અને તેમની ખેની વચ્ચે વાત થઈ હતી તે સર્વ એણે અકસ્માત સંતાઈ રહી જાનીમાની સાંભળી હતી અને કુમુદસુંદરીને કહ્યું તો એને નકામું દુઃખ થશે એમ જાણી તથા પ્રસંગ ન મળવાથી એણે એ વાત એને કહી ન હતી, પરંતુ આખરે એ વાત પેટમાં રાખી શકી નહીં અને છેક મોડી રાત્રે વિચાર થયો કે હું જ્યારે કુમુદસુંદરીને નહીં કહ્યું ત્યારે કોણ કહેશે? આથી એણે બધી વાત કાગળપર ચીતરી ફાડી અને પાછલી રાત્રે પોતાના ઘરની બારીએ જાગતી ઉભી રહી તે જ્યારે રથ અને સ્વાર આવતા દીઠા એટલે નીચે ઉતરી રથ ઉભો રખાવી માંછ ચ્હડી, કુમુદસુંદરીના હાથમાં કાગળ આપી અજવાળું થાય ત્યારે વાંચવા કહ્યું, અને બોલી કે “કુમુદપ્રેન, આ કાગળમાં “સ્નેહ હકીકત લખી છે તેથી રજા ગભરાશો નહીં—ટપાલમાં કા- “ગળ લખાય નહીં અને આ ગાડીમાં વાત થાય નહીં માટે આ “કાગળ લખી આપ્યો છે તે નીરાંતે વાંચજો. તમારા પ્રતાપથી સહ “વાનાં સારાં થશે.” વળી જતી જતી બોલી “કુમુદપ્રેન, માયા “રાખજો” “તમારો સ્નેહ ભુલાવાનો નથી,” “મ્હારે તમારા વના “વાત કરવાનું ઠેકાણું નથી,” “કાગળ હું લખીશ—તમે લખજો,” “બહેલાં આવજો,” “ધીરજ રાખજો,” “તમારાં ગુણિયલને બો- “લાવજો” “અરેરે, માયા જ બોટી—પાછી જવાનું કરું છું પણ “જવાનું નથી,” “તમારા ગુણોવડે અમે સહ કાચે તાંતણે બંધાયલાં “છિયે,” “હાય, હાય, શું જશો જ!” આ અને એવાં અનેક કરુણ વાક્યો બોલતી રેતી વનલીલા કુમુદસુંદરીને ભેટી પડી, બેજાણ રેયાં. “ઓ મ્હારી વનલીલુડી—એક રાત ત્હારી સાથે વાત કરવાની “મળી હત તો વરાળ ફાડત!—પણ હવે તો જે થયું તે ખરું”— “માયા રાખજો,” “રતનગરી અવાય તો આવજો” વગેરે બોલતી કુમુદ ફરી ફરી ભેટી અને રોઈ, અને આખરે બે જુદાં પડ્યાં. વન- લીલા રેતી રેતી ઘરમાં પેડી; અને એણે આપેલા કાગળમાં લખેલા ભયંકર સમાચાર ન જાણી, એમાં કાંઈ ગામગપાટા હશે એમ કદપતી કુમુદસુંદરીએ એ કાગળ નિશ્ચિત ચિત્તથી કમખામાં મુક્યો. રથ ચાલ્યો. પિયરના, સરસ્વતીચંદ્રના, પ્રમાદધનના, સાસુસસરાના અને નણંદના,

અનેક અનેક વિચારો કરતી બાળા હાલતા ખડખડતા રથમાં શરીર અને મન થાકી જતાં ઉંઘી ગઇ, ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં થોડી થોડી વારે જરી જરી રોવા લાગી. એનું નિર્દોષ અને દુઃખી ચિત્ત આ અનેક ખટપટથી ભરેલા દુષ્ટ સંસારમાંથી પળવાર વિરામ પામ્યું ન પામ્યું થયું. સ્વપ્ન-સંસારે પણ એની નિદ્રાને શાંત થવા દીધી નહીં. છતાં સ્ત્રીજાતનો પક્ષ ખેંચી નિદ્રામાતાએ સર્વ કૂર સ્વપ્નોને કુમળા મગજમાંથી હાંકી ફૂલાડ્યાં, અને પવિત્ર દીકરીની ધડકતી છાતી ઉપર અદૃશ્ય આશ્વાસક હાથ ફેરવવા લાગી.

અંધારી પાછલી રાત્રે તારાઓના પ્રકાશથી અને મસાલોના અ-જવાળાથી થતા પ્રકાશ વચ્ચેવચ્ચે, મધુરી મધુરી ત્હાડ વાતી હતી તેનું સુખ અતુલવતું અને કુમુદસુંદરી જાગે નહી માટે ધીમી ધીમી વાતો કરતું સ્વારોનું મંડળ રથની ચારે પાસે ચાલવા લાગ્યું. ગામનો દર-વાળો છોડ્યો અને સહ જંગલમાં માર્ગઉપર ચાલ્યાં. કૂર માનવીઓથી થાકેલી બાળકીની દયા જાણતાં હોય તેમ કૂર પશુઓ રાત પુરી થવા આવતાં શાંત થઇ સંતાઇ જતાં હતાં, તેમના સ્વર બંધ પડ્યા હતા, અને કુમુદસુંદરીને માટે આખું જંગલ નિર્ભય થઇ જતું દેખાયું. ઝા-ડોનાં પાંદડાંમાં, ફુલોના સુગંધમાં, સુકાતાં ખખડતા ઘાસમાં, તળા-વોમાં, નદિયોમાં, અને વિશાળ આકાશમાં થઇ આવતો શાંત ધીરો ઠંડો વાયુ રથના પડદાઓમાં પેંસી, સ્વપ્નમાત્રને હાંકી ફૂલાડી, ગરીબ કુમુદના નિદ્રાવશ હૃદયની શાંતિ વધારવા અને અબજાની આશ્વાસ લેવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૯.

પ્રાતઃકાળની તૈયારિયો.

સુવર્ણપુરી અને મનોહરપુરી વચ્ચેનો રસ્તો સુભદ્રા ઉપર પુલ-ઉપર થઇને જતો હતો; એ પુલ પાકા પથ્થરનો બાંધેલો હતો અને એની નીચે કરેલી કમાન તળે થઇને નદી ધુવવાટ કરતી ચાલી જતી હતી. સમુદ્રપાસે હોવાથી ચૈત્રમાસ છતાં પણ પાણી માથોડું માથોડું રૂહેતું, અને પુલ આગળ તો ઉંડાણ હતું. ઉંડાણમાં ધસી પડતું અને કમાનમાં અટકી જોરથી માર્ગ કરતું પાણી કમાનથી બહાર નીકળતાં બે પાસની ભેખડોને કાપતું તે એવી રીતે કે અબજયું માણસ ત્યાં ઉભું રૂઢે તો ભેખડ ભાગે ને માણસ નદીમાં પડી જાય. અહીં આ-

ગળ નદીમાં તાણુ એટલું હતું કે મ્હોટા મ્હોટા તારાઓ તરવાની છાતી ચલવતા ન હતા.

આજની મધ્યરાત્રિ પછી આ જગાએ અંધકારમાં છાનીમાની ધા-મધુમ થવા માંડી. બરોબર બારેક વાગે શંકરમહારાજ હાથમાં જાડી ડાંગ લેધ આ રસ્તેથી સુવર્ણપુરની વાટે દોડ્યો, અને ધોરી રસ્તાથી આડું ગાઉ ઉપર સુવર્ણપુરના તાપ્તમું ગામડું હતું ત્યાં ફલંગો મારતો ગયો. જંગલનાં ફૂર પ્રાણિયોની તેમ સુરસંગની ખીંક રાખવાનું છોડી દધ આ શર-આઘણુ નકાળજે થઇ ગયો હતો, અને ખીજાં વાધવરુમાંનું એ પણ એક પ્રાણી હોય તેમ જતો આવતો. એને ગયે એ ત્રણ કલાક ભાગ્યે થયા હશે એટલામાં તો મનહરપુરીથી નીકળેલી જથાવાળી ધોડેસ્વા-રોની તુકડી બેઘડક સરિયામ રસ્તે થઇને આવી, પુલ છોડતા પહેલાં તરત એ તુકડીના બે ભાગ પડ્યા, એક ભાગને લેધ વૃદ્ધ માનવતુર અને અખંડુલો આગળ ધસતા ચાલ્યા, ખીજે ભાગ લેધ ફૂટેહસંગ પુલ નીચે રસ્તાની એક પાસ રહ્યો, તેમાંથી બે ચાર જણાઓ ધોડા ઉપરથી ઉતરી મ્હોટાં તાપણાં સળગાવવા લાગ્યા, અને ચારે બાજુએ નજર નાંખતું સાવધાન રહી સડ મંડળ શૂરી વાતોમાં રાત્રિ ગાળવા લાગ્યું. એ પછી પા કલાક થયો નહી હોય એટલામાં તો ત્રિભેટાના વડથી આણીપાસ બંને ગાઉ સુધી હેરાફેરા કરતાં મનહરપુરીનાં માણસોની બુમો સંભળાવા લાગી: “ખમા મહારાજ મહિરાજને!”, “ન્હાસો! ન્હાસો! મહિરાજના શત્રુઓ જ્યાં હોય ત્યાંથી ન્હાસો!”, “જ્યારે પુલની દક્ષિણે તાપણીઓના ઉંચા ભડકાઓ ચોપાસ અને આકાશમાં વિકરાળ સિંદૂર જેવી જ્વાળાઓ ફેલાવતા હતા, ધુમાડાના ગોટેગોટ તારામંડળને રાહુપેડે છાઇ દેતા હતા, અને તાપ ભડુક ભડુક કરતો ગાજતો હતો, ત્યારે ઉત્તર પાસે મહિરાજના વિજયધ્વનિ આવી રીતે ગાજી રૂહેવા લાગ્યા. માનવી તો અહીં આવે ત્યારે આવે પણ જંગલમાં આજના આ અપૂર્વ ઠાઠથી સિંહ વાધ જેવાં પ્રાણિયો તો અત્યારથી જ દિવસ ઉગ્યો હોય તેમ શાંત થઇ જવા લાગ્યાં, અને આશ્ચર્યથી શું થાય છે તે જોવામાં ચિત્ત પરોવવા લાગ્યાં—જંગલનાં પ્રાણિયો ઉપર તો મહિરાજની આણુ વર્તાઇ ચુકી! પુલ આગળ થતા ભડકાનાં પ્રતિબિમ્બ અને આસપાસ પડતા મહિરાજના નામના વિજયધ્વનિના પ્રતિધ્વનિ એ ઉભય સુભદ્રાના બેહતા પાણીમાં ઉછળતાં ઉછળતાં ફૂર જતાં હતાં, અને રત્નગરીના પ્રધાનની પુત્રીના માર્ગ-માંથી સર્વ અમંગળ હાંકી ફેલાવવા વીરધ્વજ ફરકાવતાં હતાં.

આણીપાસ સુરસિંહનાં માણસો રાવણામાંથી વેરાઇ પોતાના સ-
રદારે અતાવ્યા પ્રમાણે બહેંચાઇ ગયાં હતાં અને દરેક તુકડી પોતાના નાયક
સાથે આસપાસનાં જંગલમાં વેરાયલાં ગામડાંમાં પાંચેક કલાકની અ-
સ્વસ્થ નિદ્રા ભોગવવા વેરાઇ ગઇ હતી. કોઇક ગામડાં ઉજડ હતાં અને
ઉજડ થઇ ગયેલી વસ્તીનાં બાકી રહેલાં ગોઝારાં ઘર શીવાય તેમાં
કંઇ ન હતું. કોઇક ગામડાંમાં જુજ વસ્તી હતી તો સુરસિંહનાં માણસો
પક્ષાં રૂહેવા આવે તેને ના ફૂંદવા છાતી ચલાવે એટલા ચોકીદારો ત્યાં
ન હતા. આવી જગાઓમાં ભાંય ઉપર અથવા ઘાસ ઉપર અથવા
હુડવાની ચાદર ઉપર જેને જેમ ફાવ્યું તેમ પથારી કરી, હાથ ઉપર
અથવા પથરા ઉપર અથવા માથે બાંધવાનાં ફાળિયાં ઉપર અથવા
ઢાલ ઉપર ઉશીકાં કરી, તરવારો કેડે રાખી, કામઠાં અને ભાણોડાં
ઉપર હાથ રાખી, બરછીઓ અને ડાંગો ઉપર પગ નાંખી, અર્ધા ઉધતાં
અને અર્ધાં જગતાં પ્રતાપસિંહ, વાઘજી, ભીમજી અને ચંદનદાસનાં
માણસો જુદે જુદે ઠેકાણે સુઇ ગયાં. તેમાંનાં થોડાંક ન્હાની ન્હાની
તાપણીઓ સળગાવી, આસપાસ ભરાઇ, ચારે પાસ નજર ફેરવતા,
ચોકી કરતા બેઠા, ચલમો ટુંકવા લાગ્યા, વચ્ચે વચ્ચે ઝીણી ઝીણી
વાતો કરી નિદ્રાને દૂર ફલાડી મુકવા લાગ્યા, અને જેમ જેમ, રાત
ચાલતી ગઇ તેમ તેમ ઉંચે તારાઓ ભણી નજર કરી સડને ઉડાડ-
વાને અને ચાલવાને બાકી રહેલો વખત માપવા લાગ્યા.

ઉભય પક્ષનાં માણસોએ રાત્રિ અધીરાઇ અને આતુરતાના ઉજ્જ-
ગરામાં ગાળી. સુરસંગ અને તેનાં માણસોને કાંઇક નિશ્ચિતતાનું કારણ
એટલું હતું કે પોતાની છાતી વાતની કોઇને પણ ખબર પડી હશે
એવી તેમને કલ્પના સરખી પણ ન હતી. તેઓએ સહ જતની તૈ-
યારી રાખી હતી, પણ આટલે સુધી તેમનાં મન તયાર ન હતાં. વિ-
દ્યાચતુરની રાજનીતિનું એક ધોરણ એ હતું કે સહ વાત એને પોતાને
કાને આવે એટલું જ નહી પણ જેને જે કામ સોંપ્યું હોય તે માણસ
તે કામ બાબત ચારેપાસથી ખબર રાખે. દેશી રાજ્યમાં ઘણું ખરું
એમ અને છે કે હાથ નીચેનાં માણસો વિશ્વાસયોગ્ય હોતાં નથી ને
તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવતો પણ નથી. આનું પરિણામ
એવું થાય છે કે માણસોને કામ સોંપ્યા વિના તો ચાલતું નથી, છતાં
અવિશ્વાસને લીધે કામ કરવાની સ્વતંત્રતા આ માણસોને આપવામાં
આવતી નથી. આમ પરતંત્ર થયેલાં માણસ કામ સાધવાની વૃત્તિ રાખવા
કરતાં ઉપરીને ખુશ રાખી પોતાને માથે જોખમ ન આવે એવા માર્ગ

જેવા તત્પર હોય છે, આ સહ માણસનું કામ એક ઉપરી રાજ્ય અ-
 થવા પ્રધાન કરી શકતો નથી, અને કામ બગડે છે. આવી રીતે
 કામ બગડે તેનો દોષ કોઈ નિર્ણયને માથે પડે છે. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય
 જેવા અતિ વિસ્તારી રાજ્યમાં સહ માણસો ઉપર દેખરેખ રાખવી
 અશક્ય છે અને તેથી માણસોની સ્વતંત્રતા તેમ જોખમ ઓછાં કરી
 નાંખી “કાયદા”ને માથે કે જાન્યધોરણને માથે દોષ નંખાય તેનો ઉ-
 પાય નથી. પણ ન્હાનાં સરખાં દેશી રાજ્યમાં તો નોકરના ઉપર પુરી
 જવાબદારી રાખવી, તે જવાબદારી જેટલી પુરી સ્વતંત્રતા આપવી,
 અને કામ સરે એટલી દેખરેખ રાખવી, એ સર્વ બની શકે એવી વાત
 છે, અને એ વાત બની શકે તો ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય કરતાં ઉત્તમ રાજ્ય
 થાય એવો વિદ્યાચતુરનો સિદ્ધાંત હતો. કેટલાક મૂર્ખ રાજાઓ નો-
 કરો ઉપર અતિ વિશ્વાસ રાખે છે તેના કરતાં અર્ધદગ્ધ રાજાઓ અ-
 વિશ્વાસ રાખે છે તે અતિભુંડું છે એમ વિદ્યાચતુર માનતો હતો,
 એટલું જ નહીં પણ એ ધોરણ રાજાઓને તેમ તેમના પ્રધાનોને પણ
 લાગુ છે એવું માની તે પ્રમાણે વર્તતો. જુવાન મણિરાજને પ્રકૃષ્ઠ વ-
 દનથી હમેશા એમ જ કહેતો કે “યશસ્વી મહારાજ ! આપણે એવા
 “શું દહધે કે વિશ્વસનીય માણસો શોધતાં આપણને ન આવડે ? જે
 “માણસ વિશ્વાસ રાખ્યા યોગ્ય નથી તે આપની સેવાને યોગ્ય નથી.
 “જો આપના સેવક વિશ્વાસ પાત્ર હોય તો તે આપની સેવા કરવા
 “જેટલી સ્વતંત્રતાને પણ પાત્ર છે. આપણે કામની સાથે કામ છે,
 “કામ કરનાર આપની ધચ્છા પ્રમાણે જ ઉઠે એસે ને કામ કરે એવો
 “કંઈ અભિપ્રાય ન હોવો જોઈએ. આપને ક્રિયા માર્ગ અનિષ્ટ છે તે
 “દરેક સેવકે જાણવું જોઈએ; તે અનિષ્ટ માર્ગથી દૂર રહી ઇષ્ટ કામ
 “ગમે તે દ્વારે સાધે એટલી સ્વતંત્રતા અને પ્રવીણતાવાળાં માણસ રા-
 “ખવાં એ આપનું અને આપના પેટામાં મહારું કામ છે. વિશ્વાસ
 “વગરના અને અસ્વતંત્ર સેવકો ઉલ્લાસ વગર કામ કરેછે, ઉલ્લાસ
 “વગર કોઈ સાધના થતી નથી, અને વેઠિયાવાડ થાય છે. માણસને
 “સ્વતંત્રતા મળ્યાથી તેમાં ઉલ્લાસ આવે છે, ઉલ્લાસથી કામ કરવાના
 “માર્ગ શોધવામાં તેની યુદ્ધિ ખીસે છે, અને યુદ્ધિશાળી સેવકો એ-
 “ટલું તો સરત રાખી શકશે કે આટલી વાત ઉપરીને અનિષ્ટ છે.
 “સાધારણ માણસો વ્યાપારમાં રત્ન વગેરે જડ પદાર્થોની પરીક્ષા કરે
 “છે; રાજાઓનું કામ પુરુષપરત્નની પરીક્ષા કરવી એ છે. જડ રત્ન
 “રાજાઓના કંઈમાં અને મુકુટમાં ભૂપણુરૂપ થાય છે. મહામૂલ્યવાન

“પુરુષરત્ન રાજ્યોનાં રાજ્યનાં ભૂપણ છે એટલું જ નહીં પણ એ
 “રત્નોના પ્રકાશથી જ રાજ્યનું દારિદ્ર્ય શીટ છે અને રાજ્યનું અંધેર—
 “અંધારું નાશ પામે છે. મહારાજ! એ રત્નો વગર રાજ્ય નથી એ
 “વાત ખરી છે તેમ એ રત્નોના શોધનાર, પરીક્ષક, ગ્રાહક, અને ઉ-
 “ત્તેજ્યક તે તો ડાહ્યા અને બુદ્ધિશાળી રાજ્યો જ છે.” મહિરાજના
 રાજદર્પનો તિરસ્કાર ન થાય તેમ આ સર્વ બોધક વિચાર તેના ઉ-
 ત્સાહી મનમાં ભરી, તે વિચારતો આચાર ચતુર વિદ્યાચતુર કરી દે-
 આડતો હતો. જેમ બુલેબોચકે પટેલી સંતાયલી લોહની કણિકાઓને
 લેહલ્યુંબક શોધી ફાડે તેમ વિદ્યાચતુર પુરુષરત્નોને બોળી બોળી
 શોધી ફાડતો, પુરુષપરીક્ષા સક્ષમતાથી કરતો, ગુણ પ્રમાણે પરીક્ષિત
 જનને પ્રતિષ્ઠા આપતો—કામ આપતો—વિશ્વાસ બતાવતો—સ્વતંત્રતા
 આપતો—કામ લેતો—અને નેથી જ આનંદ લેતો અને આપતો. દ-
 રેક માણસને એમ અભિમાન રહેતું કે આ રાજ્યનો સ્તંભ તો હું છું
 અને તે છતાં ઉપરી પાસે મન નિરભિમાન રહેતું. ઉપરીઓ હાથ ની-
 ચેનાં માણસ પાસેથી, અને હાથ નીચેનાં માણસો ઉપરી પાસેથી, કામ
 શીખતાં અને કામ લેતાં. સદગુણી અને શુદ્ધ રાજ્યનીતિના સામાન્ય
 નિયમ પરસ્પર વાતચીતથી અને પરસ્પરે દૃષ્ટાંતથી સહ ગ્રહી લેતાં.
 સેનાધિપતિના ધ્વજ ઉપરથી—શબ્દ ઉપરથી—દૃષ્ટિપાતથી, આખી
 સેના એક કાર્ય સાથે લાગી સરખાં પગલાં ભરવા માંડે તેમ
 વિદ્યાચતુરના રાજ્યતંત્રમાં થતું. એ રાજ્યતંત્ર જાતે જ એક જા-
 તની શાળા થઈ પડી હતી. કુમુદસુંદરીના રક્ષણને અર્થે થયેલી
 યોજના આ જ શાળાનું પરિણામ હતું. કૃતેલસિંહ, અબ્દલો, અને
 હુરબમ ચારે જણ રાજ્યના નહાના પણ કસાયલા અધિકારિયો હતા
 અને એમના ઘણાક ગુણ રત્નનગરીના ઘણા ખરા અધિકારિયોમાં
 હતા એમ કહિયે તો અતિશયોક્તિ ન થાય. એમની નીમણુક વિ-
 દ્યાચતુરે જાતે કરી ન હતી, પણ વિદ્યાચતુરના જ ધોરણને અનુસરી
 ફોજદારીખાતાના મુખ્ય અધિકારીએ કરી હતી. તેમને શું કામ કરવું
 તે ફહેવામાં આવતું હતું, કિયે માર્ગે જવું તે બતાવવામાં આવતું
 હતું, અને તે માર્ગે કેમ જવું તે એમની બુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસથી રા-
 ખવામાં આવતું હતું; પણ એ વિશ્વાસ કેવી રીતે જળવાય છે તે જા-
 ગૃત ઉપરીઓ જાગૃત દૃષ્ટિથી તપાસતા. આવી રીતે સત્તાના સૂત્રના
 તાંતણા સર્વ સેવકોના હાથમાં વણાવા અપાતા. ચારચક્ષુ રાજનું
 ચારકર્મ આ સેવકોએ એવી રીતે કર્યું કે પ્રધાનપુત્રીના રક્ષણનો માર્ગ

વેળાસર લેવાયો. વૃદ્ધ માનચતુરે તેમને યોગ્ય માર્ગ બતાવ્યો. ત્રણ સત્તાના સીમાડાઓ વચ્ચે એવો પ્રતાપ જગાડવો કે શસ્ત્ર વાપર્યા વિના શત્રુ ડરી જાય અને પારકી સત્તા નીચેના પ્રદેશમાં શસ્ત્ર વાપરી પરરાજ્યમાં ન્યાયાધીશે પાસે આરોપી ન થવું પડે; શત્રુ જાણે કે માર્યા જઇશું અને આપણે જાણવું કે તેમને મારવા ન પડે અને ધારેલું કામ પાર ઉતરે; આ અને એવાં બીજાં પ્રયોજનોવાળો માર્ગ માનચતુરે બતાવ્યો તેની સાથે જ સાંભળનારા સમજી ગયા અને ત્વરાથી તે માર્ગે પ્રવર્ત્યા. વધારે સૂચનાની કોઈને અગત્ય ન પડી. કળવાળા વાળને એક ઠેકાણેથી જગાડે એટલે સર્વ ભુંગળીઓમાંથી રાગ નીકળવા માંડે તેમ માનચતુરની આજ્ઞાઓ ઝીલાઈ.

અબ્દુલ્લો, મુખી, અને કૃતેહસંગ સર્વને પોતપોતાની શક્તિ બતાવવાનો ઉમંગ હતો, પણ ઉમંગનો પ્રસંગ તેમના હાથમાં ન હતો. પણ હુરભમને તો એ પ્રસંગ જાતેજ શોધવાનો હતો.

જ્યારે રાત્રિના પહેલા પ્રહરમાં બહારવટિયાઓ વડનીચે મળ્યા હતા ત્યારે તેમની સર્વ વાત હુરભમેજ વડની ડાળોમાં રહી જાણી લીધી હતી. મનહરપુરીમાંથી નીકળી સુરસંગની પુઠ લેવાનું કામ તેને માથે આવ્યું અને તે કામમાં પણ સુરસંગનો પત્તો મેળવવાનું તેને માથે આવ્યું. શરકાર્યમાં ચારકર્મ ભેળવવાનું ન્હાનું સરખું પણ દુસ્તર કામ કરવામાં હુરભમને કાંઈક ખાસ આનંદ મળતો અને એ આનંદથી એની ખુદ્દિ ખીલતી. જ્યારે માનચતુર અને બીજા સર્વ તુકડીઓ સુવર્ણપુરને માર્ગે વળી ત્યારે હુરભમ પોતાનાં વીણી ફલાડેલાં માણસો લેઈ બીજે જ માર્ગે નીકળ્યો. પૂર્વ દિશાના આંબાના વનમાં ઇંચેજી હદનાં ઘણાંક ખેડાં ગામડાંમાં એણે પોતાની ખુદ્દિને મોકલી. કેટલાંક મુખ્ય ગામડાંમાં જાતે ફરી વળ્યો; કેટલાંક ગામડાંને પાદર રહી માણસો દ્વારા સમાચાર પ્રસાર્યા; કેટલાંક આદેશનાં ગામડાંમાં રાત્રિને વખત જતો આવતો કોઈ ચોર અથવા ચિરલો મુસાફર મળી આવ્યો તો તેની સાથે પણ વાત કરવી ચુક્યો નહી. કોઈ ઠેકાણે સમાચાર મુક્યા, કોઈ ઠેકાણે મેળવ્યા, અને કોઈ ઠેકાણે મોકલ્યા. જ્યાં ભિત્રો હતા ત્યાં ત્રણે વાનાં કર્યા; જ્યાં અગ્નિયાં માણસો હતાં ત્યાંથી માત્ર સમાચાર મેળવ્યા; જ્યાં સુરસંગનાં માણસ હતાં ત્યાંથી સમાચાર મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો એટલુંજ નહી પણ સુરસંગને પહોચાડવા ખરાખોટા સમાચારના ગોળા ફેંક્યા. સર્વ ગામોમાં બેઘડક સમાચાર ફેલાવ્યા કે સુરસંગની વાત રત્નનગરી અને સુવર્ણપુર સુધી પહોચી ગઈ છે અને પ્રાતઃકા-

ળમાં બહારવટિયાઓ કંઈ પણ શિક્ષાપાત્ર અપરાધ કરવો આરંભે એટલી જ વાટ જોવી એવો હુકમ લેઈ, તે વાટ જોતાં અપરાધિયો જાળમાં ફસે એટલે તેમને પકડવાને જોઈએ એટલું લશ્કર બે સંસ્થાનો તેમ ઇંગ્રેજ રાજ્યમાંથી આવેલું પ્રાતઃકાળે માલમ પડશે. સુરસંગનો પત્તો લાગવો આ અંધકારમાં જંગલમાં થોડા વખતમાં કંઈ પણ હોતો પણ હુરબમે આ આટલું કામ કર્યું તેથી સુરસંગને કાને જવા પામ્યું, તેની અને તેના માણસોની હીમ્મત રાત્રિથી નરમ પડી, અને ગામે ગામના મુખિયો અને રખેવાળો પ્રાતઃકાળની વાટ જોતા પોતપોતાની હદમાં સાવધાન થઈ ગયા.

ભયંકર પ્રાણીઓવાળા આ જંગલમાં અંધકારને સમયે ફરવાની છાતી ચલવે, ઉતાવળા થયા વિના સાવધાનપણે અગમચેતી વાપરે, અતુ-રાઈનું શેતરંજ રમતા પાછી ખેડાની ફૂલાડે નહીં-એવા વિધાયતુરના અ-નુકારક સેવકોમાંનો આ એક હુરબમ, આખી રાત આથડી, સુભદ્રા ઉપર એક એવે સ્થાને રહ્યો કે જ્યાંથી પોતાનાં અને સામાનાં સર્વ પાસનાં માણસોનાં સમાચાર મળે અને તેમાંથી જેમાં ભળી જવું હોય તેમાં ભળી જવાય. એણે એવી કલ્પના કરી કે સુરસિંહને કોઈ એવે ઠેકાણે રૂઢેલું પડશે કે ત્યાંથી પ્રતાપ, વાઘજી અને ભીમજી સર્વની દોરિયો હાથમાં રૂઢે. આતું ઠેકાણું સુરસિંહ ક્યાં શોધી ફૂલાડશે તેનું અનુમાન કરી, સુરસિંહ પોતાને ઠેકાણેથી છાનોમાનો નીકળી ન જાય પણ તેની પુઠ લેવાય એટલું એની પાસે રૂઢેવાય એવો જોગ રાખી, એક ન્હાના સરખા ખંડેરમાં હુરબમ રાત્રિના છેક ચાર વા-ગતાં જાગતો વીસામો લેવા પામ્યો. અંધકારમાં કાકડા સળગાવી એ અને એના સાથિયો ઘોડાઓનો થાક ઉતારવા ઉતર્યા, તેમને તાજ કરવા તેમની નોકરી કરવા મંજૂા અને તોખરા ચ્હડાવી દીધા, અને પોતે તાજ થવા ખીડિયો ટુંકવા લાગ્યા અને ધીમી ધીમી વાતો કરવા લાગ્યા. હુરબમ પોતે ઘોડાને થાખડતો વાતો કરતો ખંડેરના દરવાજા આગળ બહાર આંખ અને કાન રાખતો એક પથરા ઉપર બેઠો. જેમ પ્રાતઃકાળની એ સઉ વાટ જોતા હતા તેવીજ રીતે એમને મળવાને આતુર દેખાતો પ્રાતઃકાળ પૂર્વ દિશાના આકાશમાં અંધકારે ભીડેલાં કમાડ પોતાના સતેજ હાથથી બહાર ઉભો ઉભો ઉઘાડવાનું કરતો હતો, અને તે હાથના નખ એ કમાડો વચ્ચેની તડમાં કંઈક ચળકતા હતા.

પ્રકરણ ૧૦.

બહારવટિયાઓનો ભેટો.

નિદ્રાવશ કુમુદસુંદરીને લેઇ રથ ચાલ્યો અને રથને વચ્ચે રાખી રવાણદાર ઘોડાઓ ઉપર બેઠોલા સ્વારો—ન ધીમે—ન ઉતાવળથી— એ રીતે ચારેક ગાઉ ચાલ્યા હશે એટલામાં રાત્રિ પુરી થઇ જવા આવી. જંગલનાં પશુમાત્ર શાંત થઇ ગયાં અને ખડખડી જમીન આવતાં રથચક્તીએ ધબકા યતા, પવનની હલેર અને મધુરી ત્હાડથી વેર્ગવાળા થતા ઘોરી બળદનાં પગલાં વાગતાં, સ્વારોના ઘોડાઓની ખરીઓ વાગતી, ક્યયિત્ કચરાતા કાંકરા ભોલતા અથવા રથમાં ભરાતાં ઝાડનાં ડાળાં ખખડતાં અને રસ્તાની બાજુએ ગામડાં આવતાં આંધે કુકડા સંભળાતા, એ શીવાય બીજો સ્વર સરખો સંભળાતો ન હતો. કુમુદ પાછલી રાતની મીઠી નિદ્રા ભોગવતી હતી. ગાડીવાળો હાથમાં રાશ અને પરાણો રાખી અર્ધો જગતો છતાં ડોલા ખાતો હતો, અને સ્વારો જગૃત છતાં—ચારે પાસ નજર રાખતા હોવા છતાં—વાતો કરતા રહી ગયા હતા. ચારેપાસ પૃથ્વીઉપર અંધકારમાં આંધું આંધું તેજ ભળતું હતું, અને રસ્તાની બે પાસે ઝાડો અને છોડવાના રંગ દીસતા નહોતા પણ તેના છાંયડા અને ઉભા આકાર દેખાતા હતા. પૂર્વ દિશાના આકાશમાં ઘોળો તેજનો પડદો ચ્હડતો હતો. એક પછી એક તારાઓ દેખાતા બંધ થતા હતા અને આખા આકાશનો રંગ બદલાતો હતો. આ વખત આ મંડળને માનચતુરનું મંડળ સામેથી મળતાં સહ સ્વારો ચમક્યા, અબ્હુલ્લાએ પોતાનો ઘોડો તેમની પાસે લેઇ જઇ સહ સમાચાર ધીમે સ્વરે કહ્યા, અને સહ મંડળ ભેળું થઇ જઇ આગળ ચાલવા માંડ્યું. માનચતુરે રથનો પડદો ધીમેથી ઉચકી જોયો અને કુમુદસુંદરીને ઉઘતી જોઇ, પાછો નાંખી દેઇ, તે રથની જોડે ઘોડો રાખી ડોસાએ ચાલવા માંડ્યું. સહ વધારે સાવધાન—સજ્જ—થઇ ગયા અને હથિયારો સંભાળતા ચાલ્યા.

અંધકારનો પડદો ઉપડી ગયો તેમાંથી જંગલનાં ચિત્રવિચિત્ર નાટકીય પાત્રો દૃષ્ટિમર્યાદામાં એકદમ ઉભરાવા લાગ્યાં. લાલ, પીળાં અને ઘોળાં ન્હાનાં મ્હોટાં ટુલોને ધારણ કરનાર ન્હાના ન્હાના લીલા છોડવા માર્ગની બે પાસ આઘાં પાછા રહી પવનની ધીમી હલેરમાં નાચવા લાગ્યા. ખેતરોની ઉપરનીએ થયેલી સંભાળ વગર રાખેલી પોતપોતાના શેડા વચ્ચે પડી રહેલી માટી, પ્રસૂતાના ખાલી પડેલા

કરચલિયોવાળા પેટની પેઠે, માનવીના હાથમાં પોતાનો ફાલ આપી દેઢ, એકાંતમાં શાંત વિશ્રાંતિની મીઠાશ ભોગવતી જગતી સુતી સુતી આકાશ સામું જોવા લાગી. ક્ષિતિજના છેડામાં તથા આશપાશ મ્હોટાં ન્હાનાં ઝાડો, એક બીજના ખભા ઉપર ડોકિયાં કરી, ઉગનાર સૂર્યના સાજનની વાટ જોવા લાગ્યાં. મળસ્કાનો ઉગ્ગર્ભ પ્રથમ આછો આછો દેખાઈ, મદનના ચાળાઓ પેઠે, જંગલનાં સર્વ અવયવોમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. જંગલનાં ફૂર પ્રાણિયો સંતાઈ ગયાં તેને સ્થાને પક્ષિયોની કો-મળ જલિયો ઝાડો ઉપર ઉડાઉડ કરવા લાગી, કલોલ કરી રહી, અત્તે જુદા જુદા મધુરા સ્વરથી ગાયન કરવા મંડી. પક્ષિવર્ગનાં નરમોદા મદનની આણુ દિવસે પાળવા લાગ્યાં, અને મત્ત ખેલ મચાવી મુક્યા. માદાઓ બાળક પક્ષિની ચાંચમાં ધાન્યના કણ મુકવા લાગી અને પક્ષીજાતમાં પણ માતાનો રનેહ દટાંત પામ્યો.

મળસ્કું થયું, અંધારું ગયું, પૃથ્વીના-વનસ્પતિના-અને તારાને ઢાંકનાર તેજવાળા આકાશના-રંગ અને આકાર ઉઘાડા થયા; અને રથના પડ-દાઓ ભેદી, આંખનાં પોપચાંમાં પેસી, પવનની દહુરે અને તડકા વગરના તેજે કુમુદની આંખો ઉઘાડી અને એને જગાડી. જગતાની સાથે વનલીલાનો પત્ર કમખામાંથી ફલાજો અને, જરીક ખેડી થઈ, ઉઘડતી આંખો નાજુક આંગળિયોવડે ચોળી ચોળી ઉઘાડી, કાગળ આતુરતાથી વાંચવા લાગી. સ્વભાવે રસીલી, દુઃખમાં પણ રમતિયાળ, હેતાળ વનલીલાનો કાગળ લાંખો અને એના સ્વભાવ પ્રમાણે જ હતો. કુમુદ પ્રથમ તો કાગળને ઉપર ઉપરથી અથથી ઇતિ સુધી ઉતાવળી ઉતાવળી વાંચી ગઈ અને મતલબ જાણી લીધી. બીજવાર કાગળની વીગત ઉપર ધ્યાન આપી પુરેપુરે અક્ષરે અક્ષર વાંચ્યો. ત્રીજી વખત તેમાંના કેટલાક ભાગ ફરી ફરી વાંચવા લાગી.

કૃષ્ણકલિકા અને પ્રમાદધનની સંતલસ આ પત્રમાં પુરેપુરી વી-ગતવાર લખી હતી. પોતાને પતિએ છેતરી એ ભાનથી વિપાદ થયો; પતિના મનમાંથી કિરિમય ગયું નથી એટલું જ નહીં પણ હજી એના ઉપર મલિન કૃષ્ણકલિકાની સત્તા છે અને એના ઉપરના જ કલંકિત પક્ષપાતને વશ થઈ પતિએ દુષ્ટ સંકેત રચ્યો છે એ વિચારથી કુમુદના મનમાં અચિંત્યો કાંટો પેદા જેવું થયું. આત્મપરીક્ષા ન કરનાર પ્રમાદધનના મનમાંથી કુમુદસુંદરી ઉપરનો અણસમજનો દ્રેષ જતો નથી અને જાતે દશ ગણા દ્રેષનું પાત્ર અને છે એ વિચાર આદા ફ-હાડવા છતાં નિર્બળ થાકેલી બાળાના મનમાં પેદા.

“અરેરે! પોતે તો આટલાં વાનાં કરે છે અને મજ રાંક અ-
 “બળા ઉપર વિના કારણ આટલો જીલમ કરવાનો વિચાર રાખે છે
 “એ તે કોનો ન્યાય?”—“શું મ્હારી પુઠ પાછળ મ્હારી ફજેતી
 “કરવા ધારી?”—“દેવી અને અલકાજહેન મને કેવી જાણશે?”
 “સસરાજી શું ધારશે?”—“એ સમાચાર ગુણિયલ પાસે પણ આ-
 “વવાના જ!”—“હું પાછી ફરું અને સુવર્ણપુર જાઉં?”—“શું
 “સત્ય તરી નહીં આવે?”

“ઓ રે હરિ! સત્યતણા તું સંગાતી!

“હરિ, હું તો કંઈયે નથી સમાતી.

“હરિ, મ્હારાં કાણ જન્મનાં કર્તુ?

“ઓ રે હરિ! ચોરીથી ખીજું શું નરતું?”*

“દમયંતીના કરતાં પણ મ્હારે માથે ભુંડો આરોપ આવશે!
 “હું સહને શું મ્હોં દેખાડીશ? ઓ પ્રભુ, હવે તો મ્હારે એક તું
 “રહ્યો.” આટલું કહી વિચારમાં પડી, રોધ પડી, આંખો લોહી, પ-
 “ડો ઉઘાડી રથખંડાર જોયું તો નવાં માણસો જોયાં અને ઘોડા ઉપર
 માનચતુર પર પણ નજર ગઈ. માનચતુર રથ ભણી આંખ રાખતો
 હતો તેણે પડો ઉઘડતો દીઠો કે તરત ઘોડો છેક રથની પાસે લીધો.

“કેમ ખહેન, પુશીમાં છે?”

“હા, વડીલ, પણ તમે ક્યાંથી?” આંખો ચોળતી ચોળતી ડોકું
 ખંડાર રાખી, પડો જાલી રાખી, કુમુદ પુછવા લાગી.

“ખહેન, ગુણસુંદરી ને સુંદર મનહરપુરી આવ્યાં છે ને રસ્તામાં
 “કંઈ ભો સંભળાયો એટલે આ માણસો લેધ તને જાળવવા આવ્યો છું.”

કુમુદ ચમકી: “હૈ—કોનો ભો છે?”

“ખીનીશ નહી, આપણી પાસે માણસો એટલાં બધાં છે કે
 “કંઈ હરકત પડવાની નથી.” વાત ઉરાડવાના પ્રયોજનથી ડોસાએ
 ખીજી વાત ફાડી: “ત્યારે સાસરે બધાં પુશીમાં છે કની?”

“હા, સસરાજીને કારભાર મળ્યો ને કાલ જ શીરપાવ થયો.”

“ચાલો, બહુ આનંદની વાત. ત્યારે તો હવે તને અહંકાર ચઢ્યો
 “હશે?” ડોસો હસવા મંજો.

“વડીલનાં બાળક અહંકાર રાખવો ત્યારે સમજ્યાં છે ને? મ્હારા
 “સસરાજી અને સાસુજીએ આપને નમસ્કાર ફાલ્યા છે.”

આટલા શબ્દ નીકળે છે એટલામાં સુભદ્રા નદી ઉપર ખુમ પડી,

* નળાખ્યાનમાંથી.

રથની આશપાસ સ્વારો કાન માંડતા સળંગ થઇ ગયા—હથિયાર સં-
ભાળવા મંડી ગયા—રથની આશપાસ કોટ બાંધી ઉભા, રથ ઉભો
રહ્યો, સડના મ્હોં ઉપર લોહી ચઢી આવ્યાં, માનચતુર ઘોડા ઉપર ઉ-
છળી ટટાર થઇ ગયો—શૌર્યના ઉકળાટથી કંપવા લાગ્યો—અને એક-
દમ તરવાર ઉઘાડી કરી—ઉચી કરી—બોલી ઉઠ્યો: “સખુર! જખ
મારે છે”—“બહેન—ડરીશ નહી—હું ત્હારી પડખે છું”—“અ-
“બુલા, ચોપાસ નજર રાખજે—પળવાર, અલિયાંજ ઉભા રૂહો!”

સડ મંડળ ઉભું રહ્યું; સડ અંધુકો ભરવા લાગ્યા. કુમુદસુંદરી
છળી ગયા જેવી થઇ ગઇ, એનું મ્હોં બહાવરું થઇ ગયું, તોપણ
શાંતિ ખેંચી આણી પડદા બહાર લાંબી નજર નાંખવા લાગી: “શું
છે? વડીલ, શું છે?”

“ડરીશ નહી—બહેન—માથું પડદામાં ખેંચી લે—આથે ખુમ
થાયછે—ખીજું કાંઈ નથી—હવણાં.”.....

ખુમ વધારે વધારે પડવા લાગી, પાસે આવવા લાગી, અંધુકોના ધડાકા
સંભળાવા લાગ્યા, આથેના ઝાડો ઉપર ધુમાડો દેખાયો, એ જગા આ-
ગળથી પશુઓ નાસભાગ કરતાં નજરે મળ્યાં, પક્ષિઓનાં ટોળાં ગા-
ભરાં ગાભરાં કોલાહલ કરતાં ઉડવા મંડ્યાં અને કુમુદના રથ ઉપર
થઇ જવા લાગ્યાં, અને ગાભરી ગાભરી કુમુદ ધ્રુજવા લાગી, એને
પરસેવો થયો, એની છાતી ધડકવા લાગી, આંખો દરણુની પેઠે—પા-
રાનીપેઠે—આમથી તેમ સરવા લાગી, મ્હોં પ્હોળું થઇ ગયું; અને
બોલવાની શક્તિ તેમ ખીજાં સર્વ અવયવ શિથિલ થઇ લાચાર થઇ
અંધાઇ ગયાં.

અબુદુલ્લો આગળ જઇ ઉભો રહ્યો અને જે દિશામાંથી ખુમ
આવતી હતી તેણી પાસ આંખ ઝીણી કરી દઇ તાકીને જેવા લાગ્યો.
થોડી વારમાં એક સ્વાર એ દિશામાંથી આવતો દેખાયો—પાસે આવ્યો
તેમ તેમ ઓળખાયો. ફતેહસિંહની તુકડીમાંનો એ એક સ્વાર હતો.
ઘોડો દોડાવતો દોડાવતો તે અબુદુલ્લાની પાસે આવી હાંફતો હાંફતો
સમાચાર ફેરવા લાગ્યો—અબુદુલ્લો એને માનચતુરની પાસે લેઇ ગયો.

ચતે હાથે સલામ કરી એ સ્વાર બોલ્યો: “ઘણી ખમા મહા-
“રાજ મહિરાજને! આખા જંગલમાં તેમની આણ વર્તાઇ ચુકી છે.
“સવાર પડતાં બહારવટિયાઓ આઘાપાછા રહી આપણી તૈયારી
“જોઇ જવા લાગ્યા. ગામો ગામ—ઇંગ્રેજ હદમાં પણ—સડ જંગલ

“છે અને હરામખોર લોક એકઠા થવા પામ્યા નથી. મુખી વડથી
 “નદી સુધી રસ્તો સાચવે છે. ચંદનદાસ તો એ જોઈને જ જતો
 “રહ્યો છે—વાણિયો સડ સમજી ગયો. વાઘજી વડ પાસે આવતો
 “નથી—આંખાઓમાં ભરાઈ રહ્યો છે ને લાગ જોયાં કરેછે. ફતેસ-
 “ગને લીમજીનાં માણસો મળ્યાં—પણ કંઈ હોય નહી તેમ તાડોમાં
 “ચાલ્યાં ગયાં ને લીમજી પણ તેમના ભેગો ગયો—આપણે તેને
 “છેડ્યો નથી. પુલ આગળ ઢોલ લેઈ એકો હતો તેને પકડતાં તેણે
 “ઢોલ વગાડી—એ સાંભળી એક પાસથી પરતાપ અને ખીજ પા-
 “સથી લીમજીનાં માણસો આવ્યાં. ઢોલવાળો સુવર્ણપુરની હદમાં
 “હતો ત્યાં જ પરતાપનાં માણસોનો ભેટો થયો.....”

“કંઈ ઝપાઝપી થઈ?” માનચતુરે અધીરાઈથી પુછ્યું.

“પરતાપે આવી પુછ્યું કે ઢોલવાળાને કેમ પકડો છો? ફતે-
 “સંગે કહ્યું—ચાલ, ચાલ, તું કોણ પુછવાવાળો છે? વળી કહ્યું કે
 “આ જંગલમાં સુરસંગ અને તેના બે છોકરાઓ ખંડારવટે નીકળેલા
 “છે તેમને પકડવા અંગ્રેજ સરકારનું અને ભૂપસંગનું વારંટ છે તે
 “આ ત્રણે હદમાં બળવવાનો હુકમ છે—આ ઢોલવાળો તેમનો સંગી
 “છે નાટે પકડ્યો છે.”

“શીર ક્યા હુઆ?” અખંડુલો બોલ્યો.

“ફતેસંગે દાંત પીસી કહ્યું કે તમારા બોલ ઉપરથી તમે પણ
 “તેમના સંગી જણાવ છો; નાટે બોલી; જવ કે તમે કોણ છો—તમને
 “પણ પકડવા પડશે!”

“ખુબ ક્રિયા! ફતેસિંગ!” અખંડુલો મુઠો આમળવા લાગ્યો.
 “શીર ક્યા હુઆ?”

“પરતાપ નરમ જોવો થઈ ગયો અને બોલ્યો કે ભાઈઓ અમે
 “તો ભદ્રેશ્વર જવા નીકળ્યા છિયે—ખંડારવટિયાઓને ઓળખતા નથી;
 “પણ આ માણસને મુકો—એ અમારા સાથમાંનો છે—મહાદેવમાં
 “આ ઢોલ અમારે ભેટ મુકવાની છે.”

માનચતુર હસવા લાગ્યો; “જો મહારો બહાલો!”

“ફતેસિંગે કહ્યું કે તે ગમે તે હો—આ માણસ કે ઢોલ કંઈ પણ
 “તમને નહી મળે. આટલું બોલી એમણે હુકમ આપ્યો કે જુવો
 “છો શું—સડ ખંડારવટિયાઓના સંગી દેખાય છે—પકડો કે મારો
 “હરામખોરોને!”

“ સાચાસ ! ફૂતેસંગ ! સાચાસ ! જેસા તેરા નામ તેસા જ તેરા
“ કામ હૈ ”—અબ્દુલ્લો બોલ્યો.

“ આ બોલ નીકળતાં આપણું માણસો ધાયાં—હાકલ કરી—
“ અંધુકના બાર એક બે કર્યા—આપણો ધસારો થતાં જ પરતાપનાં
“ માણસ નાસવા લાગ્યાં.”

“ હત ! બાયલાઓ ! ” માનચતુરે ઉદ્ગાર કર્યો.

“ પરતાપને ક્રોધ ચહ્યો—તે એકલે રહ્યો તો પણ તરવાર
“ ખેંચી ફૂતેસિંગના સામે આવ્યો. ધીંગાણું થવાની વાર ન હતી,
“ જ્યણ નાકેલાં માણસોમાંથી બે જણ પાછા આવ્યા અને બાંધ તાણી
“ પરતાપને પાછો ખેંચી ગયા, આપણે તેમને જવા દીધા, અને હું
“ અત્રે સમાચાર ફેલાવ્યા આવ્યો.”

“ સાલી લુગાઇયાં ભાગ ગઇ, અબ તો ચલા દે રથ, ગાડી-
“ બાન ! ” અબ્દુલ્લો બોલ્યો.

માનચતુર કહે : “ રસાલદાર, સચુર કરો. એ લોક પાછા એ-
“ કઠા થશે. એ લોક બરાબર વેરાઇ જાય ત્યાં સુધી રથ ત્યાં લેઇ
“ જવો વાજખી નથી.”—સ્વારના સામું જોઇ બોલ્યો—“ તમે પાછા
“ જવ; સુરસંગ અને હરભમના સમાચાર જણાય અને વાધજી જતો
“ રૂઢે એટલે મને ફહાવજો. પ્રતાપ નક્કી પાછો આવવાનો—એની
“ સરત રાખજો. હવે નદીની આણી પાસ પહીંક નથી—હમે સહ
“ ધીમે ધીમે ચાલી આવીશું અને પુલની આણી પાસ રહીશું તે
“ અમારાં માણસ પણ કામ લાગશે. તમારે સહયે એટલી સરત
“ રાખવી કે જે હરામખોરો પાછા આવે તો મુવર્ણપુરની હદમાં નસા-
“ ડવા કે દહડવું પડે તો પણ હરકત ન પડે. નદીની આણી પાસ તો
“ કોઇને આવવા જ ન દેવા. પેલી પાસ રસ્તો ખુલો થશે ત્યારે પુલ
“ આજંગીશું.”

સ્વાર પાછો દોડતો ગયો. રથ અને તેનો સાથ ધીમે ધીમે સા-
વચેતીથી પુલબણી ચાલ્યો. ચાલતાં ચાલતાં માનચતુર બડબડ્યો :
“ જે ઈંત્રેજી હદમાં મારામાર થઇ તો એ રાજ્યની કોરટોમાં ઉલટો
“ ચોર કોટવાળને દંડે એવું થશે. જે થાય તે તાડોમાં થાય તો જ
“ ઠીક.” રથનો પડદો ઉઘાડી જુવે છે તો કુમુદ સહ હકીકત સાં-
ભળી ભયનાં ચિન્હોથી ઉભરાતી હતી.

“ પહેન; અર્ધી ચિંતા ગઇ—હરામખોર વેરાઇ ગયા. હવે જે
“ સાવધાની રાખિએ છિયે એ તો અમસ્તી.”

ડોસો વૃદ્ધ છતાં તેની દૃષ્ટિ ઘણું છેટે પહોચતી હતી. પશ્ચિમ દિશામાં આઘે ધુળ ઉડતી દેખાઇ. હવે તો પોતે ફતેહસંગ, અને મુખી એકઠા હોય તો જ ઠીક. એની નીશાનીથી સડએ ઝડપ વધારી, અને થોડીક વારમાં પુલ પાસે આવી પહોચ્યા. ફતેહસંગનાં માણસો પુલની સામી પાસે એકઠાં થઇ ઉભાં હતાં. ફતેહસંગે યુમ પાડી: “ચિંતા ક-
“રશો નહી—માખો ઉરાડી મુકી છે.”

ડોસાએ પશ્ચિમ દિશામાં નીશાની કરી—એક સ્વાર એણી પા-
સથી આવ્યો. કુમુદસુંદરીના રથ બેડેનાં યુદ્ધિધનનાં માણસોએ તેને ઓળખ્યો તેમાંથી એકજણ બોલ્યો: “કેમ મહારાજ, તમે ક્યાંથી ?”

શંકર મહારાજ બોલ્યો; “ફરક કરશો નહી. મહારી પાછળ
“મહારા ગામનાં માણસ આવેછે—હમે સુરસંગને મળી જવા જઈએ
“છિયે—સમજ્યા ?”

“જાઓ, ફતેહ કરો—જેલા આવજો.”

ડોસો આ વાતનો ભેદ સમજ્યો નહી—તેણે પુછી લીધો. શંકર પોતાનાં માણસો સાથે રસ્તો ઓળંગી ભદ્રાનદી બાણી ચાલ્યો ગયો.

સુરસિંહને ચારે પાસથી ખોટા સમાચાર મળ્યા. ચંદનદાસ પ્રથમથી નહાસી ગયો, સ્ત્રીમણ છુટો પડી ગયો, વાઘજી અને પ્રતાપ વગર બીજી તુકડીઓ ભાગી ગઇ. ગામેગામ ખચર પડી ગઇ, યુ-
દ્ધિધન અને વિદ્યાચતુર બેના સ્વાર એકઠા થઇ ગયા ! હવે તો મનો-
રથ સિદ્ધ કરવા જતાં નાશ વિના બીજાં પરિણામ ન હતું. આટલામાં એને શંકર મળ્યો કે હીમત આવી. સુરસિંહ વાઘજી, પ્રતાપ, અને શંકર ચારેજણ પોતાનાં શરનાં માણસો લેઇ ઘોડાઓને વેગબર ચલા-
વતા ચાલ્યા. તેમનો વેગ અને ડરાવી નાંખે એવો પ્રતાપ જોઇ શંકર મનમાં બોલ્યો;

“જેની પુંકે પર્વત ફાટે, આભ ઉડામાં ભરતા !

“જેને ચાલ્યે ધરણી ધ્રુવે તે નર દીકા મરતા !

“હરિનું ભજન કરી દ્યો રે.”

“આહા ! આ લોકો આટલું આટલું દુઃખ ખમતાં આમ ધરતી
“ધ્રુવે એમ ચાલેછે—ચચાર દિવસના અપવાસી છે—અખે રાતના
“ઉગરા છે—શરીરે ચીથરે હાલ છે—તોપણ આમ ચાલેછે. એ મહારા
“મિત્રો થયા ! રાજસેવા કરવા જતાં મહારે મિત્રદ્રોહી થવું—શું એમ
“કર્મ વિના આ પેટ ન ભરાય ?—પણ ના—રાણાનું લુણ ખાધું છે તે”-

સુરસિંહ અચિન્ત્યો ઉભો—કાન અને આંખ ચક્રાર કરી દીધાં—
—“શંકર—પાછળ આથે ઘોડાઓની ખરીઓ સંભળાય છે”—સહજે
કાન મોઝા અને ઉભાં રહી પાછળ જોવા માંડ્યું.

શંકર: “શું કાયર થઇ ગયા છો? અચ્ચસ્તા બલુકારા વાગે છે
—ચાલો આગળ!”

“ના, ના,....

“ના, ના, ને હા હા—ચાલો—કોઇ નથી. રથ પુલની પેલી
“પાસ છે તેમાંથી કુમુદસુંદરીને ઉપાડી લ્યો એટલી વાર! હું નંજરે
“જોઇને આવ્યો છું.”

પ્રતાપ ખુશ થઇ ગયો: “ખરી વાત! ચાલો.”

સહ આગળ ચાલ્યા—પણ સુરસિંહની આંખ પાછળની પા-
છળ રહી.

પોતાનો ઘોડો સુરસિંહની આગળ લાવી તેને ચલાવતો ચલાવતો
શંકર બોલ્યો: “ભા, તમારી જાહીક ખોટી નથી—છોકરાં ન સમ-
“જે—પણે ફતેહસંગ અને મુખી તયાર છે; આપણે જરા દક્ષિણાતા
જઇ રસ્તો ઝાળંગી રથને પાછળથી પકડવો.”

“હા! હા! ભીમજી પણ મળશે.”—સુરસિંહે લોહચુંબક પેટે
આ વિચાર પકડી લીધો: “ચાલો, દિવસ ચડે છે—દોડો.”—

સુરસિંહે ઘોડો મારી મુક્યો, તેની સાથે તેનો સહ પરિવાર
દોડ્યો, સહ દક્ષિણ દિશામાં વળ્યા! રસ્તો ઝાળંગ્યો, સુવર્ણપુરની
સીમમાં છુદ્ધિધનની આણમાં આવ્યા અને તે આખત કોઇને ભાન
ન રહ્યું. ઇંત્રેજી હદમાં રહેવાનો વિચાર શંકરે ભુલાવ્યો—શંકર એ
વિચારથી મનમાં કુલવા લાગ્યો.

માનચતુરે તે મંડળ પોતાની પાછળ એ ત્રણ ખેતરવા રહી
રસ્તાની પેલી બાજુ જઇ પોતાના બણી આવતું દીઠું—સહ સજ્જ
થઇ ગયા. ફતેહસંગ આ બાજુ અવાય એમ રથની પૂર્વ અને ઉત્તર
દિશા જળવી ઉભો, સુરસિંહની પાછળ છેટે છેટે ધુળ ઉડતી હતી—
ઘોડાઓ દોડતા હતા—હરભમની તુકડી વેગભર દોડી આવતી હતી.
સુરસિંહ સુવર્ણપુરની હદમાં પેંડો તેની સાથે હરભમની તુકડીનો વેગ
વધ્યો. જોતા જોતામાં કુમુદસુંદરીના રથની અને સુરસિંહની વચ્ચે
હરભમની તુકડી આવી ઉભી. સુરસિંહ સમજ્યો કે મારો ભેદ કળાયો

છે. કુમુદસુંદરીને પકડવા જવું તે હવે વિનાશના મુખમાં પેસવા જેવું લાગ્યું અને બોલ્યો; “શંકર, હવે પાછા હકો. બાજુ ગઇ. કુમુદસુંદરીને “પકડ્યા પછી ધીંગાણું થાત તો હરકત ન હતી—ધીંગાણું કરતાં “કરતાં એવું જીતિયે કે કુમુદસુંદરી આપણા હાથમાં આવી જાય એ “ધારણા મિથ્યા છે” સુરસિંહે પોતાનો ઘોડો આગળ હાંકી શંકરના કાનમાં કહ્યું.

અનુભવી ખ્હારવટિયાનો તર્ક ખરો હતો. એ તર્ક બુલાવવો એ શંકરનો હેતુ હતો, રથના ઉપર સુરસિંહ હક્કાં કરે તો જ સુરસિંહ ઉપર સામેથી હક્કાં થાય, અને તેમ થાય તો જ ખરું સ્વરૂપ પ્રકાશી ભૂપસિંહના શત્રુને પકડી બુદ્ધિધનની નીતિ પાર પાડવાનો પ્રસંગ મળે. રથ ઉપર હુમલો થાય નહીં ત્યાં સુધી વિદ્યાચતુરનાં માણસ હથિયાર ઉઘાડે એમ ન હતું, તેમ ન થાય તો ખ્હારવટિયાઓને પકડવા એટલી એકલા શંકરની તાકાત ન હતી. સુરસિંહનું બોલ્યું ન સાંભળ્યું કરી શંકર હથિયાર ઉઘ્યું કરી બોલ્યો, “જુવો છો શું? આવો “પ્રસંગ ફરી નહીં આવે—રથપાસે માણસ થોડાં છે—ફાડો રથમાં “બેસનારીને ખેંચી ખ્હાર—ચાલો, આવો, દોડો”.....શંકરે રથભણી ઘોડો દોડાવ્યો—સુરસિંહનો સાથ પણ રસે ચ્હડી પાછળ દોડ્યો—સુરસિંહના હાથમાં લગામ ન રહી—સડની પાછળ તે પણ ધસડાયો. રથ પાસે પહોંચતાં પહેલાં શંકરે અંધુકના ખાલી બાર કર્યા, તેથી ખ્હારવટિયાઓ ભરેલા બાર કરવા લાગ્યા, તેમને શૌર્ય ચ્હડ્યું, ઝાલ્યા રહ્યા નહીં. ઘોડાઓ ઉડી પડતા હોય એમ ધપવા લાગ્યા, ઘોડાઓ અને સ્વાશેનાં લોહી ઉકળ્યાં, સુરસિંહ ચારપાસ જોવા લાગ્યો કે ભીમજી કે કોઇ આ બારથી આકર્ષાઇ આવે છે? પોતાનું કોઇ આવ્યું નહીં, ચારે દિશાઓમાં તેણે નાંખેલી—ફરી ફરી નાંખેલી દૃષ્ટિ વ્યર્થ ગઇ. અભિમન્યુએ ચક્રવ્યૂહમાં ઉભાં ઉભાં ચાર પાસ જોઇ જોઇ ખુમ પાડી હતી—“કાકા—ભીમસેનકાકા—આવો આ વખત ક્યાં ગયા?” એજ રીતે સુરસિંહના ત્દદ્યે ભીમજી અને ચંદનદાસને આતુરતાથી, વિકલતાથી, સંભાર્યા પણ કોઇ આવ્યું નહીં. માત્ર થોડી વારમાં તેને શત્રુઓએ ઘેરી લીધો. આગળ જુવે તો ફતેહસિંહ અને તેનાં માણસ, પાછળ જુવે તો હુરભમ અને તેનાં માણસ. રથ તો ગોળી પહોંચે નહીં એટલે છોટે રહ્યો—રથ આગળથી સુવર્ણપુરનાં થોડાંક માણસ સુરસિંહની જમણી બાજુએ આવ્યાં.

આખરની વખતે કાયર શૂરો અને તો શૂરાને શૌર્ય ચ્હડે એમાં

શી નવાઇ ! વીજળીનો ચમકારો થાય એટલી વારમાં શર રજપૂત સમજી ગયો કે હવે તો જીતવાનું નથી—અચવાનું છે—અને પોતાના શૌર્ય વિના કોઇ અચાવે એમ નથી. આ વિચારે તેના હૃદયને ધમધમાવ્યું; તેની આંખો વિકરાળ બની ફાટી ગઇ, આંખે તો શું પણ આંખે શરીરે લોહી તરી આવ્યું, નસેનસ અને રોરોગ ધડકવા અને ચળકવા લાગી, ઓઠને ઢાંતે પીસ્યા, કપાળે ભૂકુટિ ચ્હડી ગઇ—કરચળિયો પડી ગઇ, ઘોડા ઉપર બેઠેલું શરીર ઉચ્ચુનીચું થવા લાગ્યું—કુદી પડવા તત્પર થયું, પગ ઘોડાની બે આંગુલે શૌર્યનો થનથનાટ કરવા લાગ્યા, અને તરવાર મજબુત પકડી ઉચ્ચી કરી ફાટે સ્વરે સુરસિંહ બોલી ઉઠ્યો: “ જુવોછો શું ? ધસો, મહારા બાપુ, આ પાર કે પેલે “ પાર. ” એક ઠેકાણે આગ લાગતાં ચારે પાસ સળગવા લાગે અને આકાશ પણ સળગે તેમ સુરસિંહનાં માણસમાં સુરસિંહનું શૌર્ય આવ્યું. એની હાકલ સાંભળી એનાં માણસો ઉછળ્યાં. અને “ હો—હો ”—“ જો જો ”—“ લેતો જા ”—“ મારો મારો ” કરતાં આંધળાં બની ચારે પાસ શત્રુઓ ધસારો ઝીલવા સજ્જ થયાં. વાદળ અને પ્રતાપ પિતાની બે પાસે ખડા થઇ ગયા. શત્રુએ ધસારો કરતાં વાર લગાડી—સુરસિંહે જ ફેતેહસિંહ ભણી ધસારો કરવો માંડ્યો અને તરવાર એવા તો જોરથી મારી કે ફેતેહસિંહે વચ્ચે દાલ નખરી હત તો જાતે કપાઇ ગત. દાલમાં જખરી ફાટ પડી. આટલો ઘા કર્યો તેની સાથે શંકર અને તેનાં માણસો ખહારવટિયાઓમાંથી જુદાં પડ્યાં, અને “ ખુમા “ મહારાણા ભૂપસિંહની ”—કરી મહોટી ખુમ પાડી શંકર ગાજી ઉઠ્યો અને કાળા વાદળામાં ઢંકાઇ રહેલી વીજળી ગાજી ઉઠે અને ચમકી નીકળે તેમ સ્વરૂપ પ્રકાશી આગળ આવ્યો.

“ સુરસિંહ ! મહારે ને ત્હારે મિત્રતા છે. પણ મહે સુવર્ણપુરના “ મહારાણાનું લુલુ ખાધું છે અને તેની સેવા કરવા ત્હારી મિત્રતા “ કરી છે. તું હવે જુવે છે કે મહાન્ ગજરાજ ખાડામાં પડે અને “ સાંકળો આંધવાની જ વાર રૂહે તેમ ત્હારે આ પળે થયું છે. “ મરણ કે શરણ બે વિના ત્હારે ત્રીજો રસ્તો અસારે નથી. ત્હારું “ શરવીરપણું ત્હેં સિદ્ધ કરી આપેલું છે—તેની કીર્તિમાં કાંઇ ખામી “ આવે એમ નથી. ભૂપસિંહે કંઇ ત્હારો ગરાસ લીધો નથી—તેની “ સાથે ત્હારે વેર નથી—એ ત્હારી કીમત સમજે છે—એનું મહોટાપણું “ અને એની કૃપા ચ્હડેલા અને પડેલા શઠરાયને ખબર છે. ભૂપ- “ સિંહની તું રૈયત છે. એની હદમાં ત્હારે હાથે કોઇને લોહીનું ટીપું

“ નીકળશે તો તું ત્હારા રાજાનો જાણી જોઈને અપરાધી થશે, અને
 “ ગદ્ય ગુજરી વીસારી ત્હારા ઉપર મહારાણા કંઈ પણ દયા કરે એમ
 “ હશે તો તેનો હક્ક તું ખોઈશ. હું તને દગો નથી દેતો—મ્હારા
 “ રાજાની સેવા બળવી છે— જો તું ત્હારા રાજાને શરણુ થઈશ તો
 “ એ રાજાને પગે પડી—ત્હારા ગુણની કીર્તિ કરી—હું મ્હારી ત્હારા પ્ર-
 “ ત્યેની મિત્રતા બતાવીશ. જો તું શરણુ નહીં થાય તો હું છુટો છું. આ
 “ ત્હારાં માણસોનો ભૂપતિહની કૃપાપરથી હાથ ઉઠાડવાનો અપરાધી
 “ તું થશે. તેમના નિરર્થક મરણની હયા ત્હારે શિર એસશે. તેમનાં
 “ બધરાંછોકરાંના નીસાસા જન્મજન્મમાંતરમાં પણ ત્હારી પુઠે બ્રહ્મહ-
 “ ત્યાની પેઠે ભમશે. ત્હારા આ પુત્રો છે—તે હજી જુવાન છે—
 “ તેમનો વિનાશ નિરર્થક થશે—ત્હારો વંશ નિર્મૂલ થશે—ત્હારો પરિ-
 “ વાર અસ્ત થશે. જે તને કહું છું તે આ ત્હારાં માણસોને પણ
 “ કહું છું. શરણુ કે મરણ એમાંથી જે જેને સારું લાગે તે સઉ કોઈ
 “ દેખાડી દો. ખમા મહારાણાને ! ” આ અદ્ભુત પ્રકાશથી સઉ સ્તબ્ધ
 થઈ ગયા. શંકર બોલી રહ્યો એટલી વારમાં એની સાથેનું મંડળ તેમ
 મહિરાજાનાં માણસ જામગરિયો સંજગાવી બંધુકો સજ્જ કરી ખ્હાર-
 વટિયાઓની ચારે પાસ ફરી વળ્યાં. શંકર પોતાના પક્ષમાં છે જાણી
 રત્નનગરીના માણસોમાં બધારે શૌર્ય આવ્યું. જેટલું શૌર્ય તેમનામાં વધ્યું
 તેટલું ખ્હારવટિયાઓમાં ઘટ્યું. અપવાસ અને યાકથી મરી ગયેલા
 જેવા ચીથરેલાલ રજપુતાનું હોલાઈ જતું શૌર્ય સુરસિંહ અને લી-
 મજીનાં ઉત્સાહક ભાપણે કુમુદને પકડાવાની આશા રૂપ જ્યોતવડે સ-
 જગાવ્યું હતું. પ્રાતઃકાળે કરેલા શોધથી, સામાવાળાઓની તૈયારિયોથી,
 ચંદનદાસ અને લીમજીની ભાળ ન લાગવાથી, વાઘજી અને પ્રતાપે
 આણેલા પગ ભાગે એવા સમાચારોથી, અને ચારે પાસ ગાંમડાંઓમાં
 પોતાની વાત જણાઈ ગઈ એ જાણવાથી, સુરસિંહનાં માણસો નિરાશ
 થવા આવ્યાં હતાં એટલામાં વળી શંકર નવાં માણસો લેઈ આવ્યો
 તેની ઉંદ્રથી અને સુરસિંહની છેલી હાકલથી સઉમાં મરણશૌર્ય ચહડ્યું
 હતું તે શંકર ફરી ગયો માલમ પગાથી બમણું ઉતરી ગયું. શંકરના
 ભાપણથી સઉ નિરાશ થયા. હવે સુરસિંહનો પક્ષ કરવાથી તેનો કે
 પોતાનો સ્વાર્થ સધાશે નહીં એ નિશ્ચય થયો અને ભાગલાં હથિયારો
 લેઈ આટલાં માણસો સાથે હહડ્યું એ તો માત્ર બળતા અગ્નિમાં
 કુદી પડવા જેવું લાગ્યું. એક જણ આગળ આવી સુરસિંહને હાથ
 બેઠી ફેલાવે લાગ્યો: “ બાપુ, આમાં કાંઈ માલ નથી; કારભારીની

“ દીકરી, કુંસના હાથમાંથી. વીજળી ગઈ તેમ, તમારા હાથમાંથી જતી
 “ રહી; જીવતો નર લાખેણી પામશે; શંકર ખરું રૂહે છે; સુકા કુવામાં
 “ પછે તરસ છીંપવાની નથી ને તેમાં પડવાથી મરવા વગર ફળ
 “ નથી; સડને બધરાં છોકરાં છે: અલાર સુધી તમને લાભ થાય એમ
 “ હતું તો અમારાં ગળાં તમને આપ્યાં; હવે ન્તો શરણમાં જ લાભ
 “ છે—મરણમાં નથી; આજ સુધી જમારું કહ્યું કશું—આજ તમે
 “ મ્હારું કહ્યું કરો! શંકર મહારાજ! મારું કે ઉગાર—આ તરવાર
 “ તને સોંપું છું.” કેટલાકે એનું કશું કશું; કેટલાક વિચારમાં પડ્યા.
 આમાંથી કુમુદ મળે એમ નથી એવો વિચાર આવતાં પ્રતાપ સડની
 નજર ચુકાવી છાનોમાનો અદૃશ્ય થઈ ગયો; સડની દૃષ્ટિ શંકરના
 ઘોડા આગળ થયેલા હથિયારોના ન્હાના સરખા ઢગલા ઉપર હતી—
 ધીમે ધીમે, ડરતા, વિચારતા વિચારતા કોક કોક બહારવટિયાઓ
 ઢગલા પાસે આવી તેમાં ઉમેરો કરતા હતા અને હથિયાર છોડનાર
 માણસો એક પાસ શરમાઈ જઈ—નીચું જોઈ—સુરસિંહની પુઠ
 કરી અથવા અક્કડી આંખ કરી એકલા ઉભા. શંકરનાં બે માણસોએ
 ઢગલો પુરો થતાં ઉપાડી લીધો.

સડની દૃષ્ટિ સુરસિંહ ભણી વળી પોતાનું ભાગ્ય કરી વળ્યું
 જોઈ, માણસો દગો દેતાં જોઈ, સુરસિંહ નિરાશ થયો, કોમ્બને વશ
 થયો, ચારે પાસ નજર ફેરવવા લાગ્યો, હથિયાર છોડનારાં માણસો
 ઉપર તિરસ્કાર ભરી આંખો કરી ઓઠ કરડવા લાગ્યો, ઘોડા ઉપર
 પગ અને ઝંધા અકાળવા લાગ્યો, પ્રતાપને આંખ વડે શોધવા લાગ્યો,
 શોધતાં શોધતાં “ જીવતો રૂહે તો આનું વેર લેજે ” એમ તેને મનમાં
 ફૂટેવા લાગ્યો, પોતાના પક્ષમાં રહેલા એક જ માણસ પુત્ર વાધજીને
 જોઈ સંતોષ અને શૌર્ય ધરવા લાગ્યો, હથિયારપર હાથ મુકવા લાગ્યો,
 પોતાનો નાશ નિશ્ચિત જોવા લાગ્યો, છતાં એ નાશપ્રસંગે શૌર્યની
 કીર્તિનો પ્રસંગ ખડો થતો જોઈ ઉત્સાહી થવા લાગ્યો, અને અંતે
 ઘોડાપર ઉઠ્યો થઈ, ઘોડાને ઉઠ્યો કરી, ભ્રમર ચઢાવી, આંખો રાતી
 અંગારા જેવી કરી, સાથે સ્વાર થયેલા સ્વાર વાધજીનો ખભો થાબડી,
 શંકરના સામે તીવ્ર કટાક્ષ ફેંકી, પોતાનો ઘોડો ફેરવેછે, પાછળ હુર-
 ભમને જીવેછે, હુરભમે ગઈ કાલ આપેલો પ્રહાર સાંભરતાં તેના
 ભણીથી ખીજ પાસ ફરેછે, ઘોડાનો વેગ વધારી મુકી તેને ચોપાસ
 ચક્રાકારે દોડાવે છે, હાથમાંની તરવાર ચારે પાસ વીંઝી મુકી સ્વારની
 —શસ્ત્રધારીની—પટો ખેલનારની—કળાઓની સીમ આણી મુકે છે,

તે જોઈ તેના પક્ષનાં હથિયાર છોડનાર માણસો શરમાય છે, પસ્તાય છે, હથિયાર નિરર્થક શોધેછે અને પાછાં ખસેછે. પ્રતિપક્ષિયો સજડ થઈ જાયછે, જોઈ રહેછે, અને એના ઘોડાને અવકાશ આપવા મ્હોટું કુંડાળું ખાલી રહેવા દેછે. સુરસિંહે શૌર્યની—વીરકળાની—સીમા દેખાડી. એના દેખાવે સંકેતે મહાત કર્યા. એની છાતીમાં, એના માથામાં લોહી ઉઘળી આવ્યું, દોડવા લાગ્યું, ચ્હડી આવ્યું. પાસે ઉભેલા વાઘજીએ શૂર પિતાનું શૌર્ય જાણવા ચારણકૃત્ય કર્યું. “સાબાશ, સાબાશ, “બાપા, સાબાશ! સાબાશ! ધ્રુજે ધરતી! ધ્રુજે વેરી! ક્રતેહ! ક્રતેહ! રાખ્યો રજપુતરો રંગ!” “રંગ” શબ્દ પુરો થતાં જ, ફરતાં ફરતાં શંકર સામે દીઠો ત્યાં “દગલ્યાજ!” એ શબ્દ ગળું, ઘોડો કુદાવી, શંકરની નજર ચુકાવી, તેના ઘોડા ઉપર આકાશમાં ઘોડો કુદાવી, શંકરની છાતી ભણી તરવાર ધસાવી, સુરસિંહે એવો ધસારો કર્યો કે આંખના પલકારામાં એનો ઘોડો શંકરના ઘોડાના માથા ઉપર ઉચેથી પડ્યો, શંકરનો ઘોડો દબાઈ ગયો—બેસી ગયો, ઘોડાના માથા ઉપર ઘોડો અને તેના ઉપર ઉંચો કુદેલો સુરસિંહ મહાન ગજરાજના કુંભસ્થળ ઉપર ચ્હડી હોદ્દામાં બેઠેલા શીકારી સામે મંઝો ઉપાડતાં વિકરાળ સિંહ જેવો દેખાયો. પગના દીંચણ સુધી પ્હોચતા લાંબા કરૈલા હાથની હાથેલીમાંથી કુંદવાડા મારતા નામની પેટે ધસતી સિંહી બેધારી તરવાર જેતા જેતામાં શંકરના શરીરને વીંધી ચારપાર ગઈ હોય એમ દેખાઈ, સઉયે જાણ્યું કે શંકરનું થઈ ચુક્યું! ખરું જેતાં તો જેવી સામા સુરસિંહના જમણા હાથમાંથી તરવાર ધસી કે સુરસિંહની કળાના ભોમિયા કળાવાન શૂર બ્રાહ્મણે ડાબો હાથ પ્હોળો કરી શરીર ખસેડી દીધું અને તરવારને પોતાના હાથ અને શરીર વચ્ચેની ખાલી જગામાં ખુંપી જવા દીધી, ખુંપી ગઈ કે હાથ ડાબી દીધો અને પોતાના જમણા હાથમાંની તરવારથી બળવાન ધા કરી સુરસિંહનો જમણો હાથ કાપી નાંખ્યો. ઝાડપર કુહાડો પડતાં ડાળું તુટી પડે તેમ બહારવટિયાના પ્રચંડ શરીરમાંથી કપાયલો હાથ છુટો પડ્યો, તેના મૂળ આગળ કુત્તિત માંસનો લોચો ધસી આગળ આવ્યો અને રુધિરની ધારાઓ કપાયલી નસોમાંથી પુવારા પેટે ફુટવા લાગી. પળવારમાં સુરસિંહનું શરીર, એનાં વસ્ત્ર, અને એનો ઘોડો લોહીલુહાણ થઈ ગયાં. શંકરની તરવાર સુરસિંહ પર પડતા પ્હેલાં શકરાબાજ પેટે તાકી રહેલા વાઘજીએ ત્રાપ મારી શંકર ઉપર તરવારનો ધા કર્યો, બાળુએ ઉભેલા હુરબમે એ તરવાર શંકર ઉપર પડતાં પ્હેલાં નીચેથી પોતાની

તરવાર ઉઘી કરી તે ઉપર વાધજની તરવાર ઝીલી. એ તરવારે અત્યંત બળથી એકબીજા સાથે અફળાતાં મ્હોટો કડાકો થયો અને વાધજની તરવાર એના હાથમાંથી છુટી પડી આકાશમાં સડનાં માથાં ઉપર ઉડી. ઉંચું જોઈ, આઘાં ખસી જઈ, સઉએ એને જમીન ઉપર પડવા દીધી, અને એક જણે કચકી લીધી. ક્રવાયલો સુરાસિંહ ઘોડા ઉપરથી ગરબડી પડ્યો. તરવાર વિનખા પણ વાધ જેવા વાધજએ પોતાનો ઘોડો સડના માથા ઉપર કુદાવ્યો અને સડને આશ્ચર્યમાં નાંખી એનો ઘોડો, હનૂમાને સમુદ્ર ઓળંગ્યો હતો તેમ, સડને ઓળંગી આકાશ-મઝે પેલી પાર ઉઘાડી જગામાં પડ્યો, અને પડતામાં સજ્જ થઈ એટલો તો વેગથી દોડ્યો કે સર્વની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરી કેઈ દિશામાં ગયો એટલું પણ માલમ ન પડે એવી રીતે પોતાના સ્વાર સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આશ્ચર્ય પામતું સર્વ મંડળ જોઈ રહ્યું. ધવાયલા મૂર્છા પામેલા સુરસિંહને શંકરનાં માણસો ક્ષણિયાંમાં બાંધી જીવતો કેદ કરી એને અને એનાં શરણ થયેલાં માણસોને સુવર્ણપુરની દિશામાં લઈ ગયાં, અને “ખમા મહારાણા ભૂપસિંહને” એ ગર્જના ચારે પાસનાં ગામ-ડાંમાં સંભળાવતાં ઉત્સાહમાં ચાલ્યાં ગયાં. વિદ્યાચતુરનાં માણસો, અને શંકર સુરસિંહ અને વાધજના પરાક્રમની સ્તુતિ કરતાં કરતાં, કુમુદના રથ ભણી હર્ષભેર ઉતાવળે પગલે ચાલ્યા અને ખુમો મારવી લાગ્યા : “ફતેહ ! ફતેહ !”

પ્રકરણ ૧૧.

હોહાયલી આગનો બાકી રહી ગયેલો તનખો.

સુરસિંહના મંડળ ભણી અગ્નિદુહો, ફતેહસંગ વગેરે ગયા અને માન-ચતુર થોડાં માણસ સાથે રથપાસે રહ્યો, અને આતુરતાથી, સજ્જતાથી, સાવધાનપણે જે દિશામાં ધીંગાણું મચવાનું હતું તેની પાસ સવિશેષ અને ખીજ દિશાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે દૃષ્ટિ ફેરવતો, શું થાય છે તેની વાટ જોતો, ઉભો. આ શર અને અને ખુદ્દિમાન ડોસાનાં સર્વ અંગ ફરકવા લાગ્યાં, તેના ભવ્ય કપાળમાં અપ્રમાદને દૂર રાખનારી કરચ-લિયો સ્ફુટી આવી, તેની આંખો ઝીણી થઈ દૂરદર્શક યંત્ર જેવી બની ગઈ, ધડી ધડી એના દાંત ઓઠની સાથે યુદ્ધ કરી ઓઠને દળી નાંખવા લાગ્યા, તેની ધોળી મ્હોટી મુછોના કેશ અંતરૂના આવેગથી ઉભા

થતા હતા અને ત્રાપ મારવા તત્પર થતા ફર સિંહની મુછો જેવા દેખાયા, એના એક હાથમાં ઘોડાની લગામ હતી છતાં તે હાથ અસ્વસ્થ હતો અને લગામને અસ્વસ્થ કરવા મંજ્રો ત્યારે ખીજે હાથ તરવારની મુઠ સાથે મારામારી કરવા મંજ્રો, અને એના પગ આંખોની આજ્ઞા શોધવા ઉઘાડી થતા હોય અને ઘોડાને પ્રેરવા નીચા થતા હોય તેમ ઉઘાડી નીચા થઈ તત્કાલનાટ કરવા લાગ્યા.

કુમુદસુંદરી, રથના મહદામાંથી, ઘડીક પડદો આડો કરી, ઘડીક ઉઘે કરી, દાદાનું મુખ જોતી હતી અને એ મુખના વિકાર ઉપરથી આંધે શું થાય છે તેની કલ્પના કરતી હતી. દાદાને, વાત કરવા ઠેઠલી—સમાચાર ફહેવા જેઠલી—આધીપાછી દૃષ્ટિ કરવા જેઠલી—નવરાશ ન હતી. રથ પાસે ઉભેલા સ્વારોની પણ એ જ અવસ્થા હતી—કોઈ કોઈની સાથે વાત કરતું ન હતું, ગાડીવાન પણ રાશ ઝાલી જે આજ્ઞા થાય તેનો તત્પર અમલ કરવા સજ્જ થઈ રહ્યો હતો, અને ઘોડાને હાલે એવા ધોરી મહાન બળદ પણ એવી જ દશામાં ઉભેલા દેખાતા હતા. આ ભયસંકલ્પને કાળે, રથને આગળ લેવો તે પણ અકાર્ય, પાછળ લેવો તે પણ અકાર્ય; એને હતો ત્યાં ત્યાં રાખી નરક્ષક મંડળ આમ ઉભું હતું, અને સર્વ પુરુષોના મનમાં “બહારવટિયાઓનો” વિચાર સર્વવ્યાપી થઈ, ખીજા વિચારને ફાડી મુકી, દિગ્વિજયી થયો હતો. તે પ્રસંગે કુમુદસુંદરીનું હૃદય, પ્રમાદધનથી કાચર થઈ—નિરાશ થઈ—બહારવટે નીકળી પડ્યું હોય તેમ, આવા બહારવટિયાઓ વચ્ચે આ ભયંકર પ્રદેશમાં સરસ્વતીચંદ્રનું શું થયું હશે તે જાણવા અશક્ત બની તે પુરુષને શોધી ફાડવા અદ્રક્ષિતની જોડે નીકળી પડ્યું હોય તેમ, શ્વશુર કુટુંબમાં દુષ્ટ ‘કાળકા’ના કુભાંડથી પોતાની પ્રતિષ્ઠાની કેવી હલ્લા થશે તેના વિચારથી બહારવટિયાઓ પોતાને એવડી રીતે પકડી લીધી હોય અને તેથી અસંત કંપનું હોય તેમ, એ અનાથ અબળાનું હૃદય, એકલું પડી, અનેકધા ભટકવા લાગ્યું, અસ્વસ્થ થયું, અને અનેક સંકલ્પવિકલ્પોનો આશ્રય શોધવા લાગ્યું. ઘડીક તે પડદા બહાર જોતી હતી, ઘડીક તે પડદા પડતા રાખી જાગતી મુઠ જતી હતી, ઘડીક બંધ-પડે ગાડીમાં બેસી મ્હોંએ હાથ દેઈ આંસુ પાડી રોઈ લેતી હતી, ઘડી તકિયે પડી રથની છત્રી સામું જોઈ રૂહેતી હતી, ઘડીક વનલીલાનો કાગળ વાંચતી હતી, ઘડીક પડદો ઉઘો કરી આકાશ સામું જોતી હતી, ઘડીક આંધેનાં ઝાડો જોતી હતી, ઘડીક પાસેનાં ઝાડો જોતી હતી, ઘડીક નદીનો

પ્રવાહ ખળખળ થતો હતો તે સાંભળતી હતી, ઘડીક તેનાં વહેતાં પાણી ભણી નજર કરતી હતી, પાણીતળેનાં ઉંડાણ કલ્પતી હતી, પુલભણી જોતી હતી, નિઃશ્વાસ મુકતી હતી, અને ઘડી ઘડી વળી ઘેરે પણ ધરતી હતી.

“આહા ! સરસ્વતીચંદ્ર ! આ અલંકાર ભંચાનક પ્રદેશમાં અચારે
 “ક્યાં હશે ? આટલું કષ્ટ શા માટે થેટું પડે છે ? શું ધ્રુવની પેઠે
 “તમને ઓછું આવ્યું ?—પણ તમારી તજજ્ઞતા કેમ શ્રદ્ધાથી સંભવે ?
 “શું રોગિનિ-સન્ન કુઝોના જેવો અભિલાપ ધાર્યો ? શું આખર ક્ષાદ-
 “શાહની પેઠે રાજ્ય જતાં કોમળ વયે વિકટ જંગલમાં કવિતા ગાવી
 “ગમી ? તમે તો કહો છો કે,

“પતંગો ઉડતી જેવી

“હવે મ્હારી ગતિ તેવી !

“પતંગ પૃથ્વી સાથે સૂત્રથી સંધાય છે—તમને તો તે પણ
 “ગમતું નથી. અરેરે !

“નહી ઉંચે—નહી નીચે

“મજે આધાર, ધન હીંચે

“નિરધાર—નિરાકાર !

“હવે મ્હારીય એ ચાલ !”

“કોને વાસ્તે આટલું બધું ? હું જ મન્દભાગિની તમને આટલ
 “બધા દુઃખનો હેતુ થઈ પડી છું !

“સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય,

“કુમુદની ગંધ ઘડી વાય,

“અરણ્યે એકલો વાયુ,

“જીવન એ ભાવિ છે મ્હારું !

“મોઘ એ કુમુદ ! પત્થર ન જન્મી ! આહા ! પુરુષરત્ન ! નિર્મલ્ય
 “કુમુદમાં તે શું દીડું ? એનું હુંક ભાગ્ય હુંક રહ્યું તેમાં તમે શાનું
 “પ્રાયશ્ચિત્ત કરો છો ?—અં...હં.....અરેરે ! !

“જહાંગીરી—ફકીરી એ !

“લલાટે છે બખાવી મ્હોં !”

“અહો મ્હારા જહાંગીર !

“તુરજ્જાન તુજ તુર વિનાની, તે કાળ તું ટટજો શાને ?

“પ્રમાદધનને પણ નર્થો ગમતી તે. ગમતી તુજને શાને?”

“મુખ ઉપર દીનતા અને નેત્રમાં આંસુ નિર્ભર ઉભરાયાં.

“જહાંગીર મુજ ધરે ફકીરી, વનચરનો સહચારી થયો.

“દુષ્ટ કુમુદને કાજ ઝુરે ને મહેલ છોડે વનવાસો થયો.

“હાય! હાય! હાય! હાય! હાય!”

આ વિચારમાં પણવાર નિદ્રાવશ થઇ, વળી કંઇક ચમકી ઉઠી, અને પ્રમાદધનના વિચારમાં પડી.

“ “ઓ મહારા સ્વામીનાથ! મને તે કાળે તરવારથી મારી નાંખી હતો તો મહારા સુભાગ્યની સીમા ન રૂહેત! જે મહારે માટે ઝુરી ઝુરી ભટકે છે તેની હું નથી; હું મનને મારી મારી તમને વળગું “હું તેના તમે નથી: એ શિક્ષા મને યોગ્યજ છે—મને પુરી કરી “હત તો એ શિક્ષા પુરી થાત! એટલું પણ ભાગ્ય ક્યાંથી હોય? “બહાલી વનલીલા! તને તે મહારી દયા શાની આવે છે?

“ઓ દયાળુ ખ્હારવટિયાઓ! આવા કૂર કેમ થાઓ છો?— “મને જીવવા કેમ દો છો? અરેરે! શું તમારામાંથી એટલી પણ “કળા જતી રહી કે ત્યાર્થી ગોળી મારો તે આવીને ખરોખર મહારા “કાળજી વચ્ચે ન વાગે ને આ નિર્માલ્ય શરીરનો અંત ન આણે?”

રથનાં પડદા ઉઘા કરી આંધેનાં ઝાડો ભણી જોઇ ગણગણી: “ખીગરી કોન સુધારે નાથ બિન? ખીગરી કોન સુધારે રી?”— “ખરી વાત છે. પણ મહારી બેવડી “ખીગરી” તો નાથ પણ સુ- “ધારે એમ નથી.” વળી ખીજન વિચારમાં પડી ઝાડો ભણી દટિ ફેંકી મનમાં બોલી:—

“પણે ઝાડોની ઘટા છે તેની પાછળ ચંદ્ર છુપાઇ રહ્યો હોય “એમ પણ કેમ ન હોય—અરેરે! આ અરણ્યમાંનાં પ્રાણિયો વચ્ચે— “લુટારાઓ વચ્ચે—એની શી વસે થઇ હશે? એ જે થયું હોય તે “મહારે સાર! એણે મહારે સારુ એટલું કયું—એને વાસ્તે હું શું “કરું? હું કૃતમ્ન છું. હું દુષ્ટ છું. હું નિર્દય છું.” રથમાં માથું બેસી લીધું અને પડદો પડવા દીધો. છાતી કુટી રથ વચ્ચે બેસી પડી; પાછી ટટાર થઇ ભ્રમર ચહાવી. હૃદય અને મુખ ક્રોધને અપરિચિત છતાં, હૃદયમાં ક્રોધ જન્મ્યો અને કોમળ મુખ ઉપર વિકરાળ રૂપ ધરી ચહડી આવ્યો તેની સાથે ક્રોધથી રોવા જેવી બની બોલી: “અહો “કૂર અને કૃતમ્ન સ્ત્રી!!—તે હું જ!

“કૂર મહારા જેવી કોણ ? સુખો જીવતાને કરવા ના મરું રે !
 “જુરે મરે મહારે સારુ તેની પુકોયે દુષ્ટ ના મરું રે !”
 “ધિક્કાર આ જાત ઉપર ! એને મરતાં નથી આવડતું ! એને
 “જીવવાનો લોભ લાગ્યો છે !

“પ્રિય ચંદ્ર તમે ઉપદેશ આપો છો કે,

“પડ્યું પાનું સુધારી લે

“છુટે ના તે નોભાવી લે”

“તમે એવું એવું ફૂલો છો તે ફીક છે. પણ મહારે મહારા
 “સ્વામીનાથની આજ્ઞા તમારા ઉપદેશ કરતાં વધારે છે. સ્વામીનાથનું
 “હૃદય તો મને એવી આજ્ઞા કરે છે કે,

“અરે નિર્માલ્ય નારી રે !

“હુંનો અભિગ્રાપ જાણી લે.

“મરી જા રે ! મરી જા રે !

“મને છોડી—છુટી જા રે !

“હું એમને ઝાંખરાં જેવી વંજગી છું તે છુટી જાઉં એ એમની
 “ધમ્મ છે. મને પણ એ ગમતી વાત છે, કારણ કે મહારા મરવાથી
 “કેટલા લાભ છે ?

“જીવતાંને સુખ થાશે જ !

“પતિને સુખ બહુ થાશે જ !

વળી

“ચંદ્ર જુરે મુજ કાળે જ,

“દશે દશા શી આજે જ !

“એ સહ મહારે માટે જ,

“મરોશ હું તેને સાટે જ

“વળી એથી મહારો કૃતમ્મતા-દોષ છુટશે, અને મહારે માથે જે
 “કલંક આણવાનું વાદળ ચ્હડ્યું છે તે ઉતરી જશે અને મહારાં માતા
 “પિતા અકારણ અપયશના મહાદુઃખમાંથી ઉગરશે ! !”

આનંદમાં આવતી હોય તેમ કંઈક મલકાઈ બોલી : “ખરે ! આ
 “સંસાર-સાગર દુઃખમય છે તેનો કીનારો તે મૃત્યુ, અને એ કીનારો

* “આવો આવો જસોદાના ફહાન કે ગોઠડી કરિયે રે

“રૂડી વૃંદાવનની કુંજગલનમાં ફરિયે રે.”—એરાગ.

“મુકિયે એટલે જે કારી જમીન આવે તે મોક્ષ!—મ્હારે એ મોક્ષ “શોધવો!”

આ વિચાર આમ બળવાન થાય છે તેની સાથે કાનમાં સ્વ-સ્વતીચંદ્ર બોલતો હોય એમ ભણકારો વાગ્યો: “બહાલી કુમુદ, તું “ત્હારા આત્માને વ્યર્થ ફ્રાસલાવે છે! સન્મૃત્યુ તે મોક્ષ છે, અપમૃત્યુ “તે મોક્ષ નથી! દુઃખમાંથી છુટવા મૃત્યુ શોધવું ને આપઘાત કરવો “તે અપમૃત્યુ! જે વાટ ટુંક મારી હોલવિયે છિયે તેમાંથી ધુમાડો “નીકળે છે, દુર્ગન્ધ પ્રસરે છે, ને કાળો કોયલો રહે છે. જે વાટ પુરે-“પુરી બળી જાય છે તે શાંત થાય છે અને તેનો ચૂર્ણ થયેલો અન-“શિષ્ય પંચભૂતમાં જાતે જ ભળી જાય છે. ટુંકથી હોલવાયલી વાટ “અપમૃત્યુ પામે છે. સમાપ્ત થયેલી વાટ ઇશ્વરેચ્છાને અનુસરી સ્વ-“યોનિમાં ભળે છે—એવું જ નામ મોક્ષ! બહાલી કુમુદ! દુઃખથી “કાયર થઇ અપમૃત્યુ પામવું તે જે ધર્મ-કર્મ-અર્થે ઇશ્વરે જન્મ આ-“પ્યો છે તેની આજ્ઞા તોડી ખંડ કરવા જેવું છે.”

શરીરભયના વિચારમાંથી આવા વિચારોમાં સંક્રાંત થયેલું મન આ ક્ષણે અચિંતી યુમો સાંભળી ચમક્યું. સુરસિંહ પકડાતાં પાછું ફરતું મંડળ આઘેથી યુમો પાડતું હતું. આ યુમો ખ્હારવટિયાની હશે અને તેઓ પાસે આવતી હશે એમ કદપી, શરીરભય સમીપ દેખી મનના વિચાર એકદમ અસ્ત થઇ જતાં ભયમાંથી બચવાનો માર્ગ શોધી રાખવા ઇચ્છતી, રથખ્હાર ડોકું ફલાડી, મનને કાંઇ સુઝ્યું હોય એમ અચિંતી રથમાં અર્ધા ઉભી થઇ વસ્ત્રની અંદર ચણિયાનો કચ્છ વાળી, એક ન્હાતું ખંજર કેડ આગળ સંતાડેલું હતું તે ઉપર હાથ ફેરવી, સજ્જ થઇ, અને જેણી પાસથી યુમ આવતી હતી તેણી પાસ પડદામાંથી નજર નાંખતી કુમુદસુંદરી સાવધાન બેઠી. માનચતુર પો-તાના પક્ષનો વિજય સમજી ગયો; રથની પાસે આવી પડદો ઉપાડી બહાલથી બોલ્યો: “ખ્હેન, ભય ગયું, આપણું માણસ જીતીને પાછાં “ફરે છે.”

માનચતુરનાં માણસ ઉમંગમાં આવી ગયાં, સામેથી આવતું મંડળ ઉડી પડતું હોય એમ વેગથી ઘોડા દોડાવતું “ફતેહ! ફતેહ!” કરતું પાસે આવ્યું, અને સહથી આગળ આવી શંકરના ઘોડાની લગામ ઝાલી અખ્દુલો બોલી ઉઠ્યો:

“ભાઇ સાહેબ! યુદ્ધિધનભાઇકા આદમી યહ શંકર મહારાજ “હૈ, ઉને સખ ખ્હારવટિયેકું ખ્હાદુરીસેં પકડ કર ગહડીમેં બાંધ કર સુવ-

“ભૂપુરકુ ભેજ દિયા ! હા હા હા હા !” અબ્દુલ્લો ખડખડ હસવા લાગ્યો. માનચતુરે શંકરનું ઓળખાણ કર્યું. સક એક ખીજને ઓળખવા, સહાર કરવા, અને ભેટવા લાગ્યાં. આખરે શંકર માનચતુરને થયેલા ખનાવનું અથ-છતિ વર્ણન કરવા લાગ્યો. બહારવટિયાઓ સાથે એણે યુદ્ધિધનની યુદ્ધિનું અને નીતિનું શુદ્ધ મનુકરણ કર્યું—યુદ્ધિધનની શાળામાં ધડાયાની પરીક્ષામાં સફળ નીવડ્યો—યજ્ઞદાચરતિ શ્રેષ્ઠત્તરેતરો જનઃ ॥ મહારાણા ભૂપસિંહનો છેલ્લો શત્રુ અસ્ત થઈ ગયો. સર્વ મંડળના મુખપર પ્રસન્નતાની છાપ પડી રહી. માનચતુરે કહ્યું, “મહારા બહાદુર સ્વારો, હવે જરા ઘોડાપરથી ઉતરો. આખી રાતના “થાકેલા ઘોડાઓને વિશ્રામ આપો અને સુભદ્રાનું તાબું પાણી પાવ, “તમે પણ પાણી પી જરા સ્વસ્થ થાવ. મુખી, તમને એકલાને આ “આરામમાંથી આતલ કરવા પડશે. મનહરપુરી જાવ, અને ગુણસુંદરી “ચિંતાથી સમાચારની વાટ જોતાં હશે તેમની પાસે સત્વર જઈ વધામણી “ખાઓ અને ફૂલો કે એ ચાર કલાકમાં કુમુદને લેઈ અમે આવિયે “છિયે.” વાઝ પુરું થતામાં મુખી અને તેનો ઘોડો વેગભર મનહરપુરીને માર્ગે અદૃશ્ય થઈ ગયા. ખીજનું માણસો ઘોડાઓ ઉપરથી ઉતરી પડ્યાં, ઘોડાઓને થાપડવા, તેમની ચાકરી કરવા, તેમને પાણી પાવા, પોતે પાણી પીવા, વાતો કરવા, ખીડીઓ પીવા, અને પાનસોપારી ખાવા મંડી ગયાં. માત્ર શંકર ઘોડા ઉપરથી ન ઉતરતાં ચારે પાસ ઘોડો ફેરવતો અને અને ચારે દિશામાં લાંબી નજર નાંખતો એકલો ફરવા લાગ્યો.

માનચતુર ઘોડેથી ઉતરી રથ પાસે જઈ કુમુદસુંદરીને ફૂલેવા લાગ્યો: “બહેન, સક વીસામો લે છે એટલામાં ગમે તો જરી ઉતરો “અને નદી પાસે હશે ફરો. ફૂલેલસિંહ, નદી પાસે રથની જાજમ નંખાવ, “બહેન એસે અને પાણીખાણી પિયે.” કુમુદને હાથ ઝાલી રથમાંથી ઉતારી, પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો ગર્વથી ફુલતો પ્રચંડ દેખાવતો શર-વીર ડોસો નીચો વળા ધીમે ધીમે ચાલતી નાગુક પૌત્રીને જાજમ ભણી અંત્યત બહાલથી દોરી ગયો, ત્યાં એને એસાડી, પાસે પોતે બેઠો, હુરબમ બેઠો, ખીજ એચાર જણ જરી છોટે બેઠા, ચારે પાસના પદાર્થો કુમુદને બતાવવા લાગ્યા, ખીજ આનંદની વાતો કરવા લાગ્યા, અને એની પાસે રૂપાના કળસમાં નદીનું નિર્મલ પાણી આણી ધર્યું તે એણે રૂપેરી હાથે લીધું.

આ સર્વ સ્વસ્થ દેખાવમાં શંકરને અસ્વસ્થ જોઈ માનચતુર

ધીમે રહી ઉઠ્યો, શંકરની પાસે જઈ એના ઘોડાના ગળા ઉપર હાથ મુકી ફેલા લાગ્યો: “કેમ, શંકર મહારાજ, તમે કેમ ઉતરતા નથી?”

શંકર ઉતર્યો, પણ ઉતરતાં ઉતરતાં ધીરે રહીને બોલ્યો: “ભાઈ-સાહેબ, સહ ચિંતા ગઈ, પણ સુરસિંહના બે દીકરા બચી નહાસી ગયા છે, તેમાંથી એકની તો ચિંતા નથી—તે શૂર છે અને હલકું કામ કરે એવો નથી. પણ સ્ત્રીને દીકરો પ્રતાપ કપટી છે, દુષ્ટ છે અને નીચ છે. તેની પાસે માણસો તો હવે નથી, પણ એકલો બેઠો બેઠો પણ રાવણની પેઠે સહની નજર ચુકાવી કપટ કરે એવો છે—તે ક્યાં હશે?—અને આપણે સ્વસ્થ થઈ બેસિયે એટલામાં એ કાઈ પણ પાસથી આવે એવું તો અત્રે નથી?—એ—હું જોઉં છું.”

માનચતુર કંઈક હસ્યો: “હજી એ હીંમત કરે એવો મૂર્ખ છે?”

“એમ તિરસ્કાર કરવા જેવો નથી. કુમુદસુંદરીને પકડવાં એવી એણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, એનું મન દુષ્ટ છે, અને એની બુદ્ધિ કપટમાં કુશળ છે—હું એને સારી પેઠે ઓળખું છું.”

“દીક, એ તો આપણે સહ પાસથી જોતા રહીયું.”

માનચતુર અને શંકર જનમ ભણી ગયા. ચાર માણસને સહની આસપાસ ઉભા રાખ્યા અને આજ્ઞા આપી કે ચારે પાસ અચુક દૃષ્ટિ ફેરવતાં રહેવું કે સહની સ્વસ્થતાનો ખોટો લાભ લેવા કોઈ તત્પર ન થાય.

અત્યારે પ્રાતઃકાળના સાતેક વાગ્યા હશે પણ જંગલમાં આઠ નવ વાગ્યા જેવું લાગતું હતું. સ્વચ્છ અને ચળકતું સૂર્યગિમ્મ આકાશમાં ઉતાવળું હંચું ચહાડ્યું જતું હતું અને દૃષ્ટિથી ખમાય નહીં એવું થવા માંડતું હતું. આકાશ એક મ્હોટા યોગાન જેવું—મેદાન જેવું—લાગતું હતું અને તે ચારેપાસ તડકાથી ચળકતી ઘોળી ભુરી રેતી ભરેલું દેખાતું હતું. વાદળું તો હતું જ નહીં. ચારેપાસ, પૃથ્વી ઉપર, ઝાડોની ઝાળો ઉપર, નદીના પટ ઉપર, તડકો રેલાતો હતો. પાસે નદીનો પુલ હતો તેની નીચે થઈ પાણી અથડાતું સ્વર કરતું જોરથી ચાલ્યું જતું હતું. કુમુદસુંદરી ઉઠી, નદીના તીર ઉપર ઉભી, ને નદીના મૂળ ભણી તેમ મુખ ભણી કુતૂહલથી જોવા લાગી: “વડીલ, આ પાણી કેટલું ઉંડું હશે?” કુમુદ પાણીમાં નીચું જોવા લાગી; પાણી નિર્ભળ છતાં નદીતું તળિયું દેખાતું ન હતું.

હરભમ પાસે આવી બોલી ઉઠ્યો: “બહેન, આ પુલ આગળ ખાડો છે ને સ્હેજ બે ત્રણ માથાં જેટલું પાણી ઉંડું હશે.”

કુમુદ બોલી નહી. નદીનાં પાણીમાં, પટમાં, તેના વિચાર લીન થઈ ગયા; “સરસ્વતીચંદ્ર, તમે સાહસ તો નથી કર્યું? આ પાણીમાં “ઝંપલાવ્યું તો નથી?”

નદીમાં સરસ્વતીચંદ્રને શોધતી શોધતી પાણીના પ્રવાહપર એક સ્થળે સ્થિર દૃષ્ટિ કરી મનમાં ગણગણવા લાગી.

“જહાંગીર મુજ ધરે ફકીરી, જળચરનો સહચારો થયો!

“દુષ્ટ કુમુદને કાળ ઝુયો ને મહેલ છોડો જળશાયો થયો!”

“હો સુભદ્રા!

“રત પડ્યું તુજ બોળે જો, તો યત કરી તું સાચવજો!

“પુરુષરત્નને કંઠે રાખી સ્નેહ થકી તું જાળવજો!”

“અલી સુભદ્રા તું ચતુર છે?—એને નીરમાં ડુબાડીશ નહી—
“એને તો કંઠે જ રાખજો—ત્હારે કંઠે વળગાડજો.”

“સુભદ્રા, તુ આજે આટલી પ્રસન્ન કેમ છે?

“પુરુષરત્નને ઉરે ગ્રહી તું પ્રસન્ન થાય ન, તો મૂર્ખા;

“પુરુષરત્નનો ધરી સમાંગમ ધન્ય ધરે આવી સુરખી!”

“અલી સુભદ્રા, મહારા ભાગ્યની અદેખાઈ કરવાનું ત્હારે કાંઈ
“કારણ નથી હોં! મહારા સ્વામી છે તે મહારા ઉપર સ્નેહ નથી
“રાખતા; મહારા ઉપર સ્નેહ રાખે તે મહારો સ્નેહી તો ખરો જ,
“પણ તેના ઉપર સ્નેહ રાખવાનો મને અધિકાર નથી. એકલે હું
“નહી સ્વામીની ને નહી સ્નેહીની!!”

“સ્વામી શોધે બાંજીને, તજી મને!

“સ્નેહી શોધે મને, તજીને મને!

“શોધે સ્નેહી તે વ્યર્થ, એને નહી મળું;

“દેહ દીધો સ્વામીને પાછો ક્યમ લઉં?

“તજે સ્વામી ત્હોયે એ સ્વામી દેહનો;

“તજે નહોંજ સ્નેહોંયે બંધ સ્નેહનો.

“તજું જો હું નકામા મહારા દેહને,

“ભસ્મ એથો કરું હું જો આ સ્નેહને,

૧ કંઠ એટલે ગળું અથવા કીનારો. ૨ સનખનપુર સાચી મા બહુ-ચરા.—એ રાગ.

“ સરિત ! સ્નેહીનો સ્નેહ ભુલાવજે !!
 “ એને જીવતો ગમે તે કરી રાખજે.
 “ ત્યારે તીરે આવીને કદી એ રહે,
 “ એનાં ઉન્હાં આંસુ, ઓ નહોં, તું લુહવે.
 “ ત્યારી રેતીમાં આવી એ ઉભો રહે,
 “ મ્હારું નામ જપે ને આંસુડાં વહે;
 “ પશ્ચો એકલો વિચાર મ્હારા એ કરે,
 “ રોતો રોતો રેતીમાં પડીને સુવે;
 “ ત્યારા પાણીમાં પેંસી ન્હાશે એ કદી,
 “ પશ્ચો વિચારે ધસડાશે ત્યારા વેગથી;
 “ નદી ! દયા એવે તે સમે લાવજે,
 “ હૈયાસુંના સ્નેહીને ઉગારજે.
 “ ઉભો ઉભો, નદી, એ ત્યારા નીરમાં,
 “ સારી આંસુ ભેળવશે ધડીકમાં;
 “ લખશે આંગળિયે નીરના પ્રવાહમાં
 “ મ્હારા નામના અક્ષરને વિચારમાં.
 “ મ્હારા ઉપર એવું તે એનું વ્હાલ છે,
 “ મ્હારે માટે એવા તે એના હાલ છે.
 “ પુરો શ્રીમાન ને વિદ્વાન એ,
 “ મ્હારી પ્રાંતમાં ખુવે છે વાન સાનને.
 “ શાણો મ્હારે સારું એ ગાંડો થયો,
 “ કવિતા મ્હારી કરવાને વનમાં ગયો.
 “ નથી સાંભળી શકતી હું એની વાતને,
 “ માટે અથડાવે રત્ન જેવી જાતને.
 “ ઉભરા ફૂલાડે વનેચરના કાનમાં,
 “ લખે પ્રેમની કવિતા ઝાડપાનમાં.
 “ નદી, એવું એવું હું, જાણી, જોઈ રહું,
 “ એનાં આંસુ વહે તે વહેવા દઈ,
 “ વ્હાલો કરું કૃતમ્ન મ્હારા જીવને,
 “ લ્હાય લાગતી નથી આ શરીરને;

“ શોધ કરતી નથી હું બહાલા સ્નેહાંતી,
 “ ઝાળ જંપાવતી નથી દિવ્ય દેહાંતી;
 “ મને લેજે, માટે, તું નિજ નીરમાં,
 “ બહેચી દેજે શરૂ-શબ્દ ‘મીનમાં.’”

કુમુદસુંદરીનું હૃદય આમ નિરંકુશ થઈ દ્રવતું હતું; શરીરના સ્વામીનું સામ્રાજ્ય શરીર ઉપર જ રાખી, તેણે ખૂબારવટે મોકલેલું ક્રોધન હૃદય હૃદયના સ્વામીની પ્રીતિ અને દશાના સંકેતોથી આમ ઉન્માદાવસ્થા ભોગવતું ઉત્કટ થતું હતું: તે કાળે તેનું શરીર તીરની ઉંચી ભેખડરૂપ આસન ઉપર અને આકાશરૂપ છત્ર નીચે દિવ્ય પ્રતિમા પેઠે સ્તંભ્ય હતું. નદી ઉપર વળેલી નેતર પેઠે—નાબુક વેલી પેઠે—તે ઘણીકવાર સુધી આમ ઉભી રહી. ચંદ્રગોળ નદી ઉપર આકાશમાં લટકી રહે તેમ એનું શોકના શાંત તેજથી તેજસ્વી અને નિશ્ચેષ્ટ મુખ અહર નીચું વળી નદીમાં પોતાના પ્રતિબિમ્બને જોતું હોય એમ લટકતું હતું. નદી ઉત્તરમાં કાંઈ સામે આલેખ પ્રતિબિમ્બરૂપે લખી રહી હોય એમ કુમુદને લાગતી હતી. નીચે આરસનાં જેવાં પગલાંને અગ્રભાગે રહેલી નખ-કળિયો, અને ઉપર ઉઘાડા રહેલા મુખની ઉજ્જવળ દંતકળિયો, એ એ પોતાની વચ્ચેના શરીરને ઉચકી જનારી પાંખોનાં પિચ્છાગ્ર હોય એમ, સામ-સામી ઉભી રહી કંઈક સંકેત કરતી દેખાતી હતી.

આ સમયે સર્વેનો ઉદ્ધાસ પુરો થઈ ગયો હતો; મર્વ કાંઈક શાંત થયાં હતાં; અને હવે વાધવાની તૈયારી કરવાની સૂચના ક્યારે થાય છે તેની વાટ જોતાં હતાં. માન્યતુર પણ એવી સૂચના કરવાના જ વિચારમાં તીર ઉપર તરવારને ટેકી ઉભો હતો. શંકર એની એક પાસ ઉભો હતો ને કુમુદસુંદરી ઉભી હતી તે જગાની નીચેની ભેખડો ભણી તાકીને જોઈ રહ્યો હતો.

આમ સહ સ્વસ્થ અને શાંત હતાં તે વચ્ચે એકદમ શંકર કુદ્યો અને શીકારી ગરુડ પર્વતના શિખર ઉપરથી અચિંત્યો પૃથ્વી ઉપર જાય તેમ શંકર નદીમાં ઉડી પડ્યો. “શું થયું?” “શું થયું?” કરી સર્વે ત્યાં આગળ ગયાં તો નદીના પ્રવાહમાં પુલભણી ત્રણ જણ ખેંચાય!—આગળ અર્ધી દુબતી કુમુદસુંદરી, પાછળ તરતો ખૂબારવ-ટિયો પ્રતાપ, અને તેની પાછળ લાંબા વામ ભરતો બળવાન શંકર! ખીજાં એક એ માણસ પાછળ પડ્યાં, પણ નદીનો વેગ એટલો હતો

કે તે પાછળ રહ્યાં ને આગળનાં ત્રણ માણસ ને તેમની વચ્ચે ઘણો અંતર પડી ગયો. માનચતુરને નદીમાં પડવાનો વિચાર વીજળી જેવી ત્વરાથી જેવો થયો તેવો જ તરત તે વિચાર ખોટો લાગતાં બંધ થઈ ગયો. આ નદીમાં પાછળ પડવાથી પાછળ પડી જવાનું નક્કી ને કુમુદ હાથમાંથી જતી રહેવાની. પુલની પેલી પાસ કુમુદ ખેંચાય ને પહેલાં ત્યાં જઈ સામેથી નદીમાં પડવા માનચતુર ઘોડાપર એકદમ સ્વાર થઈ દોડ્યો. બીજાં માણસ પણ પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તવા દોડ્યાં. નદી અર્ધા ગાઉ સુધી વાંકી વળી પાછી વળતી હતી. તે સ્થળે સામાં પડવા બે ચાર સ્વાર દોડ્યા. બે જણ મનહર પુરી દોડ્યાં.

૨૪ એમનો એમ રહ્યો. ગાડીવાન સુવર્ણપુરનો હતો અને પ્રમાદધનની ખાનગી વાતોનો કંઈક ભોમિયો હતો. કુમુદસુંદરી ઉભી હતી ત્યાં એ ગયો ને ચારે પાસ તથા નીચે નદીમાં જોયું. આગળ કુમુદસુંદરી અને પાછળનાં સર્વ માણસ એક પછી એક જોતાજોતામાં પુલ તળે પાણીમાં તણાઈ અથવા તરી અદૃશ્ય થઈ ગયાં. જ્યાં કુમુદસુંદરી ઉભી હતી ત્યાં આગળ તપાસતાં ગાડીવાનને શંકા થઈ કે ભેખડ ભાગી પડવાથી પગ સરતાં ભાભી પડી ગયાં હશે કે ખંડાર વટિયે પગ ખેંચી ધસ્યાં હશે કે ભાઈથી કંટાળી આપઘાત કર્યો હશે? તેને કંઈ સુઝ્યું નહી, જનજન સંકેલી ગાડીમાં નાંખી, કુમુદસુંદરીની ગાંસડી ને કાગળો એકઠા બાંધી રત્નગરીનો એક સ્વાર ૨૪ જોડે રહ્યો હતો તેને આખ્યાં, ને કહ્યું: “આ ગુણસુંદરીને આપજો. સુવર્ણપુર “લઈ જવાનું કામ નથી. આપણે પુલ આગળ વાટ જોઈએ છિયે. “નદીના વેગ આગળ મને કાંઈ આશા પડતી નથી. જો ઈશ્વર સામું “જીવે તો તો સહ સારાં વાનાં છે તે મનહરપુરી જઈશું. જો વિપ- “રીત થશે તો હું સુવર્ણપુર જઈશ—તમે આ ગાંસડી લઈ મનહરપુરી “જાઓ. સમાચાર મળે ત્યાં સુધી ચોભવું.”

સ્વાર આંખો લહોતો લહોતો ગાંસડી લેઈ ઘોડે ચઢ્યો. ગાડીવાને બળદ જોડ્યા ને નિઃશ્વાસ મુકી બને જણ પુલ આગળ રસ્તા વચ્ચે ઉભા ને કુમુદસુંદરીના ગુણ સંભારવા લાગ્યા. સ્વાર ફરેલા લાગ્યો: “અરેરે, ખંડારવટિયાને સહ પુરા પડ્યા ત્યારે આમ થયું! “ન્હાનપણમાંથી આવું શાણપણ!—કુમુદસુંદરી તો કોઈ અસૌકિક “કારમો જ અવતાર! એ તે મૃત્યુ લોકને કેમ છાજે! જ્યાં જાય

“હાં એને પગલે પગલે લક્ષ્મી ! બોલે તો જાણે મોતી ખરે ! ભાઈ,
 “એ તો સાક્ષાત્ જગદમ્બા જ ! યુદ્ધિધનભાઈએ શરણે જવાને
 “મહાત કર્યો તે એની જ શક્તિથી !” ગાડીવાન બોલ્યો : “ખરી વાત
 “છે, ભાઈ. એનામાં મહામાયાનો અંશ તો ખરો. આવાં અલેકઝાન્ડર
 “તે પણ ભાભીસાહેબને પગલે પગલે ભમતાં. એમણે તો ચારે પાસ
 “કાંઈ માયાની જાળ નાંખી હોય નહીં ? એમ જે એને જુવે તેનો
 “એમના ઉપર ભાવ થઈ જતો. યુદ્ધિધનભાઈ પણ એમ જ જાણે કે
 “કુમુદસુંદરી તે શી વાત ! એનાં પગલાં તો દુધે ઘોઘને પીયે એવાં !
 “એમને પેટે તો અવતાર લઈયે એવા એમના ગુણ ! જે એમનો
 “પત્તો જ ન લાગ્યો તો ગજબ થશે. ઓ ભગવાન ! એમનો વાંકો
 “વાળ થવા દઈશ નહીં ને ગમે તે કરી હતાં એમનાં એમ અમને
 “એ પાછાં સોંપજે. અમે પાછા જઈ શું મહોં દેખાડીશું ?”

સરસ્વતીચંદ્રને જોગી લોક લેઈ ગયા ત્યારે કુમુદને આમ નદી
 લેઈ ગઈ. એના માર્ગ જુદા હતા; દિશા એક હતી. અનેક આંખો એ-
 મની પાછળ ઝેંચાતી હતી અને એમના માર્ગ શોધતી હતી. પણ
 દેવની ઇચ્છા કેઈ દિશામાં દોડે છે તેની તો માત્ર કલ્પના જ હતી.

